

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ЧЕРКАС Борис Володимирович

УДК: [364.467+330.3]321.111«13/14»

**ЗАХІДНІ ВОЛОДІННЯ УЛУСУ ДЖУЧИ XIII – XIV СТ.:
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК**

07.00.02 □ **всесвітня історія**

Науковий консультант
академік НАН України,
доктор історичних наук, професор
Смолій Валерій Андрійович

Київ □ 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	15
1.1. Стан наукової розробки проблеми	15
1.2. Аналіз джерельної бази дослідження	36
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	44
РОЗДІЛ 2. АГРЕСІЯ МОНГОЛЬСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ЄВРОПІ ТА ФОРМУВАННЯ ЗАХІДНИХ ВОЛОДІНЬ УЛУСУ ДЖУЧИ	54
2.1. Підготовка до великого Західного походу – рейд Субудея-Джебе і битва на р.Калка.	54
2.2. Виникнення Улусу Джучи і Західний похід монголів. Поглинення Лівобережної України	68
2.3. Захоплення Джучидами Правобережної України. Відносини з Галицько-Волинською державою	100
2.4. Перша політична криза в Улусі Джучи та її вплив на початок Другого Західного походу	111
2.5. Наслідки для західних теренів набуття Улусом Джучи незалежності від Монгольської імперії	125
РОЗДІЛ 3. ЗМІНА ВЕКТОРА АКТИВНОСТІ УЛУСУ ДЖУЧИ З ЗОВНІШНЬОГО НА ВНУТРІШНІЙ. ПЕРІОД СТАБІЛЬНОСТІ І ПЕРШИХ СМУТ	140
3.1. Припинення зовнішньополітичної експансії як каталізатор першої міжусобної війни	140

3.2. Правління Тохти і його політичні поступки на заході. Стосунки з генуезцями, болгарами та Руським королівством	149
3.3. Реформи Узбека й початок «збирання» земель на заході	159
3.4. «Золота Доба» Улусу Джучи	171
3.5. Внутрішня ситуація в західних володіннях Улусу Джучи та її вплив на деструктивні процеси в державі	176
РОЗДІЛ 4. ПРАВЛІННЯ ТОКТАМИША – СПРОБИ ПОЄДНАННЯ РУДИМЕНТІВ ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПТІВ МИНУЛОГО З РЕАЛЬНІСТЮ ОСТАННІХ ДВОХ ДЕСЯТИЛІТЬ XIV СТ.	198
4.1. Початок «Великої Замятні» і її прояви у західних володіннях Улусу Джучи	198
4.2. Литовська експансія 1362 р. і її наслідки для Крила Мувала	206
4.3. Подільське князівство і «ногаєві» татари, боротьба за Придністров'я	218
4.4. Об'єднання Улусу Джучи і похід на Велике князівство Литовське у 1380 р.	225
4.5. Реформи Токтамиша і їх наслідки для західних областей Улусу Джучи	230
4.6. Війни Золотої Орди з Маверанахром як каталізатор внутрішніх смут у державі	235
4.7. Союз Токтамиша з Вітовтом і його наслідки	250
РОЗДІЛ 5. УЛУС ДЖУЧИ: СУБЛІМАЦІЯ КОЧІВНИЦЬКОГО СВІТУ У СТЕПОВУ ІМПЕРІЮ	262
5.1. Оформлення західних кордонів держави. Територіальний устрій	262

	4
5.2. Система влади	300
5.3. Особливості економічного життя	318
5.4. Урбанізаційні процеси	337
ВИСНОВКИ	352
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	358

ВСТУП

Актуальність теми. Відхід від традиції побудови лінійних моделей при реконструкції національного історичного процесу відкриває перспективу наукових пошуків у цілому спектрі питань, які до цього зазвичай залишалися поза увагою істориків або ж мали спрощене трактування. До їх числа, зокрема, входить і формування того історичного культурно-територіального ареалу, у межах якого відбувалися складні процеси консолідування українського етносу та становлення форм його державності. Ідеться про масив земель від Дону на сході, Закарпаття й Дунаю на заході, Полісся на півночі, Чорного моря та Криму на півдні. Окремі анклавні формування в різні часи й у різних історичних реаліях, входили до різноманітних політичних об'єднань, господарських систем і навіть цивілізацій.

Якщо стосовно наукового висвітлення історії цих земель у добу античності або давньоруські часи вже усталилася певна історіографічна традиція, то зовсім інша ситуація спостерігається щодо часу їх перебування під монголо-татарською зверхністю, що датується серединою XIII–XIV ст. Разом з тим, унікальність цього періоду полягає в тому, що саме тоді більшість територіального ареалу сучасної України становила частину трансконтинентальної держави, що презентувала, по суті, окрему цивілізацію, акцентовану на східні культури. Причому вперше в історії ці землі перебували в одній управлінській системі разом із середньоазіатським і китайським світами. Отже дослідження відповідних аспектів – дуже важливе з погляду не лише української, але й світової історії, оскільки дає можливість досягнути та зрозуміти співвідносність різних культур, формовиявів, трансформаційні зміни політичних, економічних і соціальних систем у полі впливів золотоординської

цивілізації. Поза цим, вивчення цього періоду перспективне в контексті пошуку відповіді на питання співіснування осілого й кочового населення українського історичного ареалу у тривалій хронологічній перспективі.

Крім загальних цивілізаційних аспектів, розробка даної теми актуалізується ще й тим, що середина XIII–XIV ст. характеризувалася калейдоскопічною зміною різних державних утворень у кордонах сучасної України. Так, на момент появи монголів тут, крім руських, існували половецькі й аланські князівства, на півдні Криму функціонували грецькі колонії, що підпорядковувалися Трапезундській або Латинській імперіям. Примітно, що саме вказаний територіальний анклав опинився в епіцентрі золотоординської державотворчості, котра репрезентувалася через володіння Ногая, Мамаю, «Прослав'я», Білгородську орду і Кримський ханат, що зрештою призвело до розколу Улусу Джучи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконувалось у рамках наукових тем відділу історії середніх віків і раннього нового часу: «Україна в середньовічному та ранньомодерному комунікативному просторі: національні та інтегральні виміри культурно-цивілізаційного діалогу» I кв. 2009 р. – IV кв. 2011 р., державний реєстраційний номер 0109U000233; «Україна в політико-антропологічних вимірах середньовіччя – раннього нового часу» I кв. 2012 р. – IV кв. 2014 р., державний реєстраційний номер 0112U001186; «Соціополітичний простір України в контексті модернізаційних викликів середньовіччя – раннього нового часу» I кв. 2015 р. – IV кв. 2016 р., державний реєстраційний номер 0114U007375.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі репрезентативного кола джерел, теоретичних і конкретно-історичних напрацювань та здобутків вітчизняної й закордонної історіографії представити комплексну модель перебігу історичного процесу в межах тієї частини Улусу Джучи (протягом 1222–1399 рр.), що була розташована на теренах, які складають землі сучасної України, показати як генезу політичної минувшини Золотої Орди, так і її внутрішню структуру.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких взаємозумовлених **завдань**:

- з'ясувати стан історіографічного вивчення проблеми;
- окреслити, систематизувати та класифікувати джерельну базу;
- висвітлити хронологію й етапність завоювання України монголами протягом 1222–1242 рр.;
- охарактеризувати завоювання в Європі, здійснені силами Улусу Джучи в 1245–1265 рр.;
- відтворити ті зміни, яких зазнала монгольська влада після відокремлення Улусу Джучи від Монгольської імперії в 1260-х рр.;
- оцінити роль і місце Ногая в історії західних володінь Джучидів;
- відстежити еволюціонування влади Джучидів на українських теренах із часів т.зв. «Золотої доби»;
- охарактеризувати ті політичні зміни періоду «Великої зам'ятні», що призвели до територіальних втрат Золотої Орди на заході;

- з'ясувати, який вплив на західні області держави Джучидів мала діяльність хана Токтамиша;
- реконструювати територіально-адміністративний поділ Улусу Джучи на захід від Дону;
- відтворити систему влади на територіях, що є предметом даного дослідження;
- зрозуміти головні риси господарства Улусу Джучи в його західних володіннях;
- охарактеризувати причини виникнення та розвитку міст Золотої Орди.

Об'єктом дослідження стали адміністративно-територіальні одиниці Золотої Орди західніше р. Дон, їх політична історія, питання війн, економіки, внутрішніх і зовнішніх кордонів та урбанізації.

Предметом дослідження є суспільно-політичні й економічні процеси на території Улусу Джучи в межах сучасної України.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період із 1221 по 1399 р. Нижня межа пов'язана з наказом Чингізхана, під час завоювання монголами Хорезму, своїм нойонам Джебе й Субудею вирушити в рейд на захід і досягти Криму й Києва; верхня визначається наданням останнім легітимним ханом єдиного Улусу Джучи Токтамишем правителю ВКЛ Вітовтову в 1398–1399 рр. ярлика, згідно якого Золота Орда поступалася на користь Литви своїми західними володіннями, а також битвою на р. Ворскла, після чого розвал держави Джучидів, передусім на заході, було закріплено де-факто.

Територіальні рамки здебільшого локалізуються територією в кордонах сучасної України, але включають також терени сусідніх

держав з огляду на об'єктивні причини історичної еволюції політичних організацій і їх межувань.

Термінологічний глосарій українознавства хибує на відсутність терміна на означення території українських земель у той час, коли топонім "Україна" у політико-правовому сенсі не вживався. Історики легко домовилися про те, що території, окуповані династією Джучидів, виступають повноправним суб'єктом у загальних курсах історії України. Але коли йдеться про дослідження цієї ж історії "по періодах", постійно виникають труднощі з кваліфікацією її територіальної належності. Зазвичай вихід відшукується у запровадженні термінів "Південно-Західна Русь" чи "українські землі", але вони теж не бездоганні. На наш погляд, сучасна регіоналістика послуговується таким широким спектром метафоричних моделей, що екстраполяція (з відповідними поясненнями і посиланнями на прийнятні дози умовності) на відповідний історичний ареал назв у прикметниковій формі "український" цілком допустима. Отже, у дисертаційній праці фігурують поняття "український степ", "українські міста", "українські улуси Джучидів", "українські землі", "українські терени". Що ж до термінології, безпосередньо пов'язаної із концептом "Україна" ("Лівобережна Україна", "Правобережна Україна" тощо), то вона застосовується або у контексті перспективи, або з відповідними поясненнями.

Методологічну основу дисертації становить поєднання емпіричного й теоретичного методів пізнання. Зокрема, засобами емпіризму було здійснено аналіз сотень джерельних позицій і виокремлено відповідний інформативний масив, що став експериментальною основою дослідження. Саме завдяки емпіричному методу порівняння вдалося з'ясувати схожість

управлінських процесів в Улусі Джучи як на українських теренах, так і в інших областях монгольської держави.

У ході дослідження автор зіткнувся з проблемою відсутності базових джерел і одночасно наявності великої кількості документальних фактів, не пов'язаних між собою. За таких умов у пригоді став теоретичний метод пізнання. Саме пошук взаємодії процесів, виокремлення й реконструкція внутрішньої структури держави Джучидів, виявлення закономірностей тих чи інших факторів історії дали змогу відтворити передусім територіально-адміністративний устрій Улусу Джучи та з'ясувати внутрішні політичні трансформації у суспільстві кочовиків.

Наукова новизна й теоретичне значення дисертації полягають у запропонуванні комплексної, багаторівневої реконструкції політичного життя на українських теренах у період існування на цьому ареалі своєрідної форми кочової державності – Улусу Джучи. На основі опрацювання джерельного матеріалу та ґрунтовного історіографічного доробку з минулого золотоординської цивілізації відтворено процеси становлення, модернізації й падіння влади Джучидів протягом 1221–1399 рр. У дисертації вперше:

- проаналізовано та систематизовано різножанрові джерела із задекларованої проблеми, охарактеризовано спеціальну зарубіжну й вітчизняну наукову літературу, з'ясовано ступінь розробки окремих питань, виявлено лакуни в історіографії проблеми;
- визначено хронологію й етапність завоювання України монголами в 1222–1242 та 1245–1265 рр.;
- реконструйовано характер та зміни, яких зазнала монгольська влада після відокремлення Улусу Джучи від Монгольської імперії в 1260-х рр.;

- дано оцінку ролі й місця Ногая в історії західних володінь Джучидів;
- відстежено еволюцію влади Джучидів на українських теренах із часів т.зв. «Золотої доби»;
- охарактеризовано політичні перетворення періоду «Великої зам'ятні», що призвели до територіальних втрат Золотої Орди на заході;
- з'ясовано вплив на західні області держави Джучидів діяльності хана Токтамиша;
- реконструйовано територіально-адміністративний поділ Улусу Джучи на захід від Дону;
- представлено модель організації влади, виявлено специфіку господарства в західних володіннях Улусу Джучи;
- охарактеризовано причини виникнення феномена золотоординського міста.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що проведене дослідження дає змогу по-новому реконструювати політичну історію українських земель на етапі зовнішньополітичної активності Золотої Орди в Європі, Азії й Закавказзі; простежити в динаміці процес освоєння кочовою цивілізацією українського степу.

Результати дослідження, його теоретичні положення та висновки можуть бути використаними в державотворчій, науково-пізнавальній, освітньо-педагогічній діяльності. Вони знайдуть застосування при написанні цілісної історії державного та політичного розвитку нашої країни і Центрально-Східної Європи в цілому, у конкретно-історичних розробках з європейського середньовіччя, історії дипломатії, при підготовці підручників для

вищих навчальних закладів та середніх шкіл зі всесвітньої й вітчизняної історії, при розробці нормативних програм і курсів.

Достовірність отриманих результатів забезпечено поглибленим вивченням історіографії теми, неупередженим аналізом широкого кола джерел, застосуванням комплексу взаємодоповнюючих методів дослідження, які відповідають меті, предмету та завданням дисертаційної роботи.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, самодостатньою науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, отримано здобувачем особисто.

Апробація результатів дослідження відбувалася на міжнародних, всеукраїнських наукових та науково-практичних форумах: Міжнародній науковій конференції до 600-річчя битви при Грюнвальді/Танненберзі (Санкт-Петербург, Російська Федерація, 22–24 жовтня 2010 р.); VI Міжнародній літній школі молодих вчених-істориків СНД «20 років СНД: історико-культурна спадщина» (м. Бішкек, Киргизія, червень 2011 р.); II Міжнародній науковій конференції «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні відносини у загальноєвропейському вимірі» (Кам'янець-Подільський, 22–24 вересня 2011 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (Кам'янець-Подільський, 17–18 травня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції, присвяченій 650-м роковинам битви над Синіми Водами «Центрально-Східна Європа під час Синьоводської битви» (Каунас – Тракай, Литва, 24–26 травня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Синьоводській битві –

650: стан досліджень, дискусійні проблеми, перспективи» (Київ, 3 жовтня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Виговські читання» (Львів, жовтень 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Феномени історії Великого князівства Литовського: місця національної пам'яті» (Вільнюс, Литва, 16–17 листопада 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів» (Київ, 23 листопада 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Розквіт Золотої Орди: правління Узбек-хана» (Казань, Російська Федерація, 19–21 березня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Процеси трансформації князівського стану від військово-племінної аристократії до політичного народу у Великому князівстві Литовському» (Каунас, Литва, 24–26 квітня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Тюрки та ісламська культура у Великому князівстві Литовському» (Вільнюс, Литва, 29–31 травня 2013 р.); V Міжнародному Болгарському форумі «Політична і етнокультурна взаємодія держав і народів у постзолотоординському просторі (XV–XVI ст.)» (Ялта – Казань, листопад 2013 р.); III Міжнародному Золотоординському форумі (Казань, Російська Федерація, 19–21 березня 2013 р.). Під час виступу на «Києво-руському семінарі» відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України була апробована тема «Невідомий похід Токтамиша 1380 р.» (Київ, жовтень 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Польща, Русь і угри X–XIV ст. в міжнародних стосунках» (Варшава, 16–17 червня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Битва под Оршей 1514 г.: военная победа и ее символы» (Вильнюс, 26-27 сентября 2014 г.); круглому столі «Битва під Оршею 1514 р.: контексти і паралелі» (Київ, 3 жовтня 2014 р.); Всеукраїнській науково-

практичній конференції «Предтечі Оршанської звитяги (Волинь у військово-політичній історії Центрально-Східної Європи» (Острог, 24–25 жовтня 2014 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Початкова історія козацтва і сучасна Ніжинщина (500-річчя Ніжинського козацтва: легендарна згадка та історичні реалії» (Ніжин, 26 листопада 2014 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 30 публікаціях, 27 з яких уміщено у фахових виданнях, визначених ДАК МОН України, а також у 2 одноосібних монографіях та 4 колективних монографіях.

Структура дисертації. Дослідження побудоване за проблемно-хронологічним принципом, який визначив мету й основні завдання. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, розділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Наукове дослідження історії Улусу Джучи почалося ще в першій половині ХІХ ст. з праці Йозефа Хаммера фон Пургшталя [18]. Однак історіографія проблеми, через певні причини, доволі тривалий час продовжувала залишатися незначною. При цьому лідерами виступали представники німецьких наукових шкіл. Грунтовний аналіз німецької історіографії цього періоду з золотоординської проблематики детально вивчав М. Гатін [123].

Протягом ХІХ - початку ХХ ст. вивчення аспектів історії Сходу, зокрема, й Золотої Орди, здійснено в студіях Б. Владимирцова [111] та В.Бартольда [83].

У першій третині ХХ ст з'явилися новаторські роботи А. Якубовського [139] і Б. Спулера [52]. Автори підсумували наявний доробок, а також увели до наукового обігу чимало нового фактажу. Згадані праці унікальні тим, що в них зроблено спробу представити узагальнюючий виклад історії Улусу Джучи. Оскільки дослідники належали до різних наукових шкіл, їхні концепції дещо різнилися. А. Якубовський, як представник російської (радянської) історичної школи, дотримувався в деяких своїх висновках усталених ідеологем і розглядав Золоту Орду (попри оперування різними за походженням джерелами) кірізь призму переважно руських літописів (в 1950 р. робота А. Якубовського була синтезована з розробками Б. Грекова по давньоруській [140]). Б.Спулер, котрий представляв німецьку школу, у вивченні тематики багато у чому розвивав ідеї своїх попередників.

Відповідно дослідник більше уваги приділяв Золотій Орді як уламку Монгольської імперії. У хронологічному контексті він розглянув релігійні питання, стан торгівлі в державі Джучидів та ін. Багато у чому праці А. Якубовського і Б. Спулера, зокрема, запропоновані ними схеми викладу стали зразком для подальшого вивчення золотоординської історії. Так, у форматі студій А. Якубовського було здійснене дослідження М. Сафаргалієва [412]. Щоправда, автор значно розширив тематичний діапазон вивчення Улусу Джучи, запропонувавши періодизацію його історії, визначивши основні віхи й показавши причини як піднесення, так і занепаду цієї держави. Слід зазначити, що у руслі концепції Б. Спулера працювали турецькі вчені, передусім М. Кафалі [27].

Починаючи з другої половини ХХ ст., вийшла ціла низка праць з історії Золотої Орди, автори яких зробили спроби поєднати письмові джерела та нумізматичний матеріал, реконструювати внутрішній світ Улусу Джучи. Монографія Г. Федорова-Давидова [459], по своїй формі вже становила симбіоз схем, запропонованих попередниками. Як і М. Сафаргалієв, Г. Федоров-Давидов подав як і політичну історію держави, так і реконструкцію улусної системи, влади, історію ординських міст тощо. Більш глибоко проблеми управління, обласного розподілу і т. п. були дослідженні в роботах Ю. Шамілоглу [48], А. Григор'єва [145, 146] і В. Єгорова [171]. Так, Ю. Шамілоглу присвятив увагу вивченню племінної основи нобілітету ординців, спробував з'ясувати роль Карачи-беїв в управлінні державою. В цьому напрямі також проводяться ґрунтовні дослідження Д. Ісхаковим [231]. А. Григор'єв і В. Єгоров здійснили в своїх працях реконструкцію територіального розташування міст Золотої Орди, передусім в степовій смузі; зупинилися на визначенні причин їх виникнення, походження назв населених пунктів тощо.

А Григор'єву також вдалося розробити схему-перелік золотоординських ханів за часів громадянської війни 1359-1380 рр., відомої як «Велика Замятня» [142, 143].

Відносини Золотої Орди з сусідніми країнами знайшли своє відображення в розробках С. Закирова [195], О. Головка [129], Вашарі [62]. З огляду на географію регіону, дослідженню якого присвячена робота, особливо цінними є праці О. Головка [130-134] і Л. Войтовича [112, 113]. Багато в чому підсумковою стала багатотомна «Історія татар», третій том якої присвячено золотоординській тематиці [230]. Відповідні сюжети посідають також чільне місце у працях В. Трепавлова [443], Чулууни Далая, Чхао Чху-Ченга з історії Монгольської імперії [442, 509, 510-512].

Наступний тематичний комплекс у дослідженні Золотої Орди становить вивчення її географічно-адміністративних частин. Зважаючи на те, що впродовж тривалого часу найбільш доступним видом джерел, які стосувалися внутрішнього життя Орди, залишалося руське літописання, увага істориків зосереджувалася на перебуванні передусім Володимиро-Суздальщини під золотоординською зверхністю. Природно, що вперше до історії окремих земель, що входили до складу Золотої Орди звернулися при створенні узагальнюючих розробок з історії того чи іншого народу (держави), що почали з'являтися на світ в ХІХ ст. У першу чергу йдеться про синтетичні праці з історії Росії М. Карамзіна, С. Соловйова, В. Ключевського. В ХХ ст. світ побачила ціла низка монографій із тематики, безпосередньо пов'язаної з золотоординською історією. Найперше слід відзначити доробок О. Преснякова [385], А. Насонова [327, 328], Б. Грекова [138-140], Г. Пашкевича [41, 42], Ч. Гальперина [7, 8], А. Горського [137], В. Похльобкіна [380], Ю. Селезньова.

А. Насонов задався ціллю з'ясувати, як складалася система ординської влади в Володимиро-Суздальському князівстві. Особливо цінним є дослідження вченим інституту баскачества. Розробки Б. Грекова більше уваги приділяли саме історії переходу Давньоруських земель під владу Золотої Орди та їх перебування під нею. Робота В. Похльобкіна цікава передусім стислим переліком всіх відомих угод між князями і ханами; в ній показано глибинні причини еволюції ординської влади, а також її сприймання населенням князівств. Слід відзначити, що хоча автори оперували поняттями Русь і Руська земля, проте об'єктом їх досліджень були передусім землі Володимиро-Суздальського князівства, в той же час інші землі Давньої Русі розглядалися лише побіжно. Дослідження А. Горського показує специфіку розвитку і трансформації політико-устроєвої моделі Московського князівства в системі золотоординської влади. В. Похльобкин в своїй праці перелічив всі договори між Рюриковичами і Джучидами, показав специфіку появи і формування залежницької системи, вплив на неї внутрішніх традицій управління Володимиро-Суздальщини. Назагал слід відмітити, що праці російських вчених, крім тематичної специфіки кожної з них, також цінні дуже детальним висвітленням всіх ординських сюжетів, що містяться в літописах. Це робить данні праці важливими і з джерелознавчого погляду.

Окреме місце в дослідженні ординської влади в руських землях посідають розробки Ч. Гальперина. Вчений спробував подивився на цю проблему «очима» золотоординців. Автор піддав критиці чимало аспектів, що корінилися у сприйнятті татар літописцями (які, за словами вченого, «вдавалися до самоцензури» [122, с. 149]) і відповідно сучасниками. В цілому Ч. Гальперину притаманно розглядати руські князівства як другорядні в політиці

Сараю. Наприклад, порівнюючи Монгольську імперію і князівства Русі, вчений спростовує твердження, що причиною завоювання Давньої Русі став її розкол. На його думку, навіть Давня Русь часів правління Володимира Святославовича не мала можливостей витримати такого удару, якого завдали монголи в XIII ст.

Поступово в полі зору дослідників опинилися й інші регіони Улусу Джучи, зокрема, його середньоазійські терени, Волзько-Булгарський улус, Північнокавказький регіон, Увек, Мордовія, Червлений Яр та ін. Східні терени держави, а саме володіння брата Бату Шибана досліджував В. Костюков [268]. Незважаючи на вкрай обмежений джерельний матеріал, що типово відносно до степових областей Золотої Орди, вчений все ж зміг відтворити картину існування крила Шибана, його територіальних меж, напрямків кочування тощо. Важливість данної наукової розробки для нас полягає передусім в порівнянні даного крила з крилом Мувала, оскільки ці області за своїм статусом займали однакову ланку адміністративної системи в Улусі Джучидів. Волзько-Булгарському улусу присвячені розробки Р. Фахрутдинова, М. Полубояринова, В. Баранова, Д. Валеева, Г. Давлетшна. Основні висновки їх досліджень оформлені в синтетичній роботі по історії Булгара [135]. На сьогодні в цілому реконструйовано історію Волзької Болгарії у передень вторгнення монголів і за часи ординської влади, що дає можливість зрозуміти значення осілого регіону для кочовиків, тим більше, що Волзька Болгарія разом з Київським князівством постійно згадуються у джерелах, що описують завоювання середини XIII ст. Причому, Болгар і Київ, досить часто фігурують в джерелах поряд, показуючи їх значення для Чингізидів.

Північно-Кавказький регіон є темою досліджень Є. Нарожного [326], Хорезм А. Бурханова [102]. Цікавими є історичні реконструкції, присвячені більш локальним регіонам Золотої Орди: Увеку [318], Мордовії [86], Червльоному Яру [521]. Значно ширше представлено праці, присвячені дослідженню найзахідніших володінь Джучидів, передусім земель у Дністровсько-Дунайському межиріччі. До найважливіших слід віднести праці П. Параски [341], М. Руссева [407-409] і В. Спінея [51], І. Вашарі [104, 105]. Роботи П. Параски і М. Руссева детально висвітлюють історію улусу Ногая, центр якого знаходився на нижньому Дунаї. Вчені запропонували хронологію золотоординського владарювання, локалізацію міст тощо. Дослідження угорських вчених В. Спінея і І. Вашарі більше спрямовані на відтворення ординської історії саме в контексті вивчення кочовиків: половців і татар. В своїх студіях автори показують також специфіку міграції степовиків в даному регіоні.

У цілому слід відзначити, що розуміння загальних тенденцій життя і тій чи іншій області Золотої Орди, порівняння її історії з історією інших регіонів дає можливість визначити типологію процесів, характерну для всієї імперії Джучидів.

Автор дисертації поставив перед собою завдання, яке прагнули розв'язати кілька поколінь учених, – дослідити кочовий фактор в історії України і відповісти на цілу низку питань. Монографія «Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515-1540)» присвячена дослідженню кримсько-литовських взаємовідносин навколо українського порубіжжя [501]. Також окремо були досліджені соціальні аспекти взаємовідносин кочового і осілого населення [500, 504] в післяординську добу. Попередні напрацювання дали змогу автору перейти безпосередньо

до історії Улусу Джучи XIII-XIVст. Причому в розробках було приділено увагу як окремим періодам історії, подіям того чи іншого часового проміжку [487, 494, 496, 498], так і узагальнюючим роботам з історії країни Джучидів [488, 499]. Окреме місце в дослідженнях посіли проблеми політичних відносин Золотої Орди і сусідніх країн [483, 489, 495, 497], а також адміністративно-територіальний устрій західних володінь Улусу Джучи [482, 505].

Вивчення діяльності представників нобілітету стало темою розробок М. Веселовського, І. Міргалієва, Р. Почекаєва, Ю. Варваровського, А. Порсіна. Першою такою розробкою стала монографія М. Веселовського, присвячена Ногаю [108]. Але створення подібних праць значно ускладнювалося через недостатнє висвітлення різних аспектів функціонування золотоординського державного організму. Персоналізація історії Золотої Орди набула актуалізації в останні кілька років. Передусім слід відмітити праці І. Міргалієва [301-303], Р. Почекаєва [381-384], Ю. Варваровського [103], А. Порсіна [378]. Монографічне дослідження І. Міргалієва дає комплексну картину життя та діяльності Токтамиша. Автор створював його життєпис на тлі внутрішнього життя Улусу Джучи, намагаючись не потрапляти в тенета сприйняття золотоординської історії її сусідами (з огляду на домінування не джучидських джерел). Цікавою є розробка Р. Почекаєвим постаті Бату. Дослідник, по великому рахунку, відкриває для науки той важливий факт, що Бату був лише намісником каана Угедея і його наступників, і вважати його окремим ханом є помилковим. При цьому Р. Почекаєв звернув увагу на ту специфіку монгольської імперської влади, що давала в руки Бату як великі повноваження, так і сприяла сепаратиським настроям в Улусі Джучи. При цьому дослідник відмітив, що сам Бату, незважаючи на доволі самостійний статус і стремління впливати на

політику Монгольської імперії, все ж не виявляв бажання поривати зі своєю *alma mater*.

Загальне уявлення про механізми зміни влади у державі і пов'язані з цим правові перипетії дають праці Р. Почекаєва, присвячені праву Золотої Орди [384]. Дослідження А. Порсіна є продовження вивчення (початого ще М. Веселовським) такої персони, як Ногай. Схожою за підходами та тематичним доббором матеріалу, є праці Ю. Варваровського, присвячені іншій персоні золотоординської історії – Мамаю. Крім згаданої монографії, постаті Мамаю присвячено низку розвідок інших дослідників, які було зібрано в окремому збірнику [141, 301, 383, 446]. Хоча в основі вище зазначених праць є історія конкретних персон в контексті історичної еволюції Золотої Орди, проте в силу специфіки життя їхніх героїв, їх територіального «базування» ці праці є вже більш щільно наближеними до нашої проблеми.

В XIX ст. розпочалося інтенсивне наукове студіювання історії України. Своєрідним підсумком цих досліджень стала фундаментальна «Історія України-Руси» М. Грушевського. В третьому - четвертому томах [155, 156] цієї праці чимало уваги приділено саме золотоординським часам. Причому автор охопив весь масив України з Причорномор'ям включно. Таким чином, М. Грушевський заклав ті наукові засади, на яких відбувалося подальше дослідження.

Синтетичні курси вже безпосередньо щодо ординського періоду української історії в різні часи було створено М. Жданом [181-188], Р. Бабенком [78] і М. Єльніковим [180]. Так, М. Ждан вперше ввів в обіг поняття «Україна і Золота Орда». Вчений здійснив спробу реконструювати життя в руських регіонах (Русь літописна)

під владою Золотої Орди. Р. Бабенко намагався узагальнити становище руських князівств на теренах України в складі Золотої Орди. В той же час монографія М.Єльникова є загальним оглядом історії України золотоординського періоду. На жаль, подібні узагальнюючі наукові розробки не набули популярності серед дослідників. Проте саме в такому контексті було створено популярну розвідку дисертантом [499].

Окрему позицію замає праця О. Галенка [119]. Автор розглянув битву на Синіх Водах 1362 р. крізь призму територіального устрою Золотоординської держави, запропонувавши схему територіально-адміністративної структури улусів на території України.

Разом з тим більше уваги історики приділяли окремим територіям сучасної України золотоординських часів – Поділля, Київщині, Чернігово-Сіверщині. Особливо варто відзначити науковий доробок Ф. Шабульда, який, розпочавши з узагальнюючої праці з історії руських князівств [514], перейшов до дослідження окремих подій, пов'язаних з золотоординською минувиною [515-517]. Автор визначив точну дату битви на Синіх Водах, висунувши низку гіпотез щодо характеру литовсько-ординських відносин в контексті саме золотоординського владарювання на теренах України. Зазначеному питанню присвячена розвідка О. Моці щодо Синьоводської битви [313].

Відомі наукові розробки, що висвітлюють переддень вторгнення монголів і перші роки діяльності нової влади, та навпаки – історію українських земель після скинення ординської влади.

Так, щодо історії Поділля щодо піднятої нами проблеми слід виділити дослідження по Болохівщині і Пониззю. Зокрема,

Болохівській землі присвячено розвідки І. Вінокура, В. Якубовського [527] та ін. В цих працях фактично «відкривається» майже невідома руська територія – Болохівщина. Цінність доробку вчених в тому, що вони, використавши літописні короткі повідомлення як базисні, за допомогою археології спромоглися відкрити існування трьох десятків міст, реконструювати їхню культуру, економіку тощо. Щодо Пониззя, то останньою монографічною розробкою є праця О. Баженова [80]. Широко використовуючи порівняльний аналіз і максимально повно пропрацювавши джерела, передусім літописні, вчений на належному рівні зміг показати історію даного регіону, його кордони, демографію тощо.

Загалом слід відзначити, що наукові доробки кам'янець-подільської наукової школи дозволили по іншому подивитися на південні межі Русі, які відповідно входили в степ, особливо вздовж річок, більш глибоко, ніж вважалося донедавна. Золотоординську добу на теренах Поділля (Пониззя-Болохівщина) представляють роботи Ю. Сіцінського* і Я. Дашкевича [160, 161]. На жаль, рукопис Ю. Сіцінського ще перебуває в друці, і поки зарано говорити про його наповнення. В той же час Я. Дашкевич в своїх кількох статтях впевнено доводить існування за часів Джучидів окремого улуса в подільських землях – т.зв. Прославії. Не залишився осторонь вчений і від проблеми локалізації битви на Синіх Водах, висунувши власну гіпотезу щодо географії подій.

Період подільської історії після Синьоводської битви доволі повно висвітлено в працях Ю. Сіцінського [419], О. Білецької [89], В. Михайловського [304], А. Федорука [460]. Так, Ю. Сіцінський і О. Білецька відтворюють загальну канву історії регіону з

---

* Існує лише в рукописному варіанті.

персоналіями князів, насичену подіями; пропонують власну хронологічну періодизацію тощо. В той же час розробки А. Федорука присвячені окремим подіям чи процесам на Поділлі і сусідніх українських землях. Монографія В. Михайловського висвітлює всю систему надань і пожалувань подільській (головно західна частина Поділля) шляхті, що дає змогу оцінити демографічну ситуацію в краї, розвиток соціально-економічних відносин тощо. Це, в свою чергу, уможливорює здійснення порівняльного аналізу щодо розвитку регіону в доординську добу і, відповідно, реконструювати його існування в Улусі Джучи.

Виходячи з пріоритетного статусу Києва і однойменної землі в часи Давньої Русі, увага істориків до цього регіону була більш ніж достатня. Відповідно відзначимо лише ті праці, в яких Київська земля досліджувалася саме напередодні приходу монголів. Передусім слід виділити монографії П. Толочка [438-440], О. Толочка [437], М. Котляра [272, 273], В. Рички [398, 399], О. Моці [312]. Потужні розробки П. Толочка з історії Київської землі і її столиці дають уявлення про територіальні межі Київського князівства, систему влади в ньому, його місце і значення в цілому в Давній Русі. Без сумніву, помітну цінність має систематизація вченим археологічних і літописних згадок, пов'язаних з завоюванням монголів. Фактично це створює загальну картину падіння Київської землі під ударами монгольських військ.

Роботи О. Толочка, дають можливість зрозуміти суть князівської влади, її статус і значення в руських землях. Відповідно це створює умови для вивчення трансформацій цієї влади вже за монгольського панування. Динаміка подій, пов'язаних із завоюваннями Чингізидів, їх причини і наслідки, а також реакція на

це суспільства достатньо реально представлені в розвідках М. Котляра. Причому, характерною особливістю творчого почерку вченого є розгляд конкретних історичних подій на тлі історії сусідніх народів і країн. Однією з унікальних рис монгольської історії була чітка ідеологічна лінія, визначена Чингізханом, що разом з військовою перевагою формувало їх психологічну впевненість. В свою чергу, і народи, завойовані монголами, мали свою ідею. Однак, нажаль, щодо цього ми не маємо інформації з джерел. За таких умов дослідження Давньої Русі В. Ричкою, її культурної основи, є важливим для розуміння того, як відбувалося сприйняття нової влади різними верствами населення. Монографія О. Моці виокремлює Русь в її вузькому, літописному значенні, розглядається проблема використання в середньовічні часи поняття «Руська земля» або «Русь» в територіальному відношенні. Обґрунтовується висновок, що цей термін в першу чергу використовувався для південного регіону східнослов'янського світу – в основному до сучасних українських земель. Окрім того в праці дається характеристика тогочасного населення, яке проживало на розглянутій в роботі території. Крім власне авторських реконструкцій в роботі подані схеми попередних досліджень. Важливим є реконструювання геополітичного становища і стану економіки Русі, насамперед торгівельних відносин. З огляду на останнє, важливим є інше дослідження О. Моці, щодо торгового шляху з Києва до Булгару [308].

Окремі аспекти, пов'язані з добою золотоординського владарювання досліджувалися в працях Г. Івакіна [201, 233] і О. Русиної [405]. Період, що наслідував золотоординський, був ґрунтовно вивчений П. Клепатським [249].

Поросся, з огляду на своє вигідне стратегічне становище і ту захисну роль, яку воно відігравало за Давньої Русі, стало об'єктом вивчення цілої низки вчених. Передусім слід відмітити розробки Д. Расовського [393] і М. Квітницького [247]. Цими вченими було реконструйовано територіальні межі регіону, його економічні і демографічні можливості.

Переяславщина напередодні монгольського вторгнення і за часи Золотої Орди досліджувалася Г. Козубовським [258], Ю. Юрченком [525] і С. Вовкодавом [524].

Ф. Шабульдом здійснено спробу реконструкції окремої татарської області в відкритому степу [513], що, з огляду на брак джерел, поки не наводить достатньої уваги. Йдеться про регіон в міжріччі Дніпро – Ореля – Самара.

Чернігово-Сіверська земля щодо середини XIII ст. є досить повно вичена О. Зайцевим [191]. В своїй роботі вчений проаналізував також історичний матеріал, що засвідчує існування за часів Золотої Орди Рильського і Липовецько-Воргольського князівств [191, с. 206-216]. Останні роки золотоординського панування, його скинення і литовська доба ґрунтовно досліджені О. Русиною [404].

Слід відзначити, що часи по Синьоводській битві на Поділлі, Київщині і Сіверщині, більшою або меншою мірою відбито і в працях, присвячених історії роду Гедиміновичів – нових правителів, що прийшли на зміну Рюриковичам і Чингізидам. Передусім маються на увазі монографії К. Стадницького [53-55] і Є. Теговського [57-59]. Також слід відмітити і останні розробки в цій царині В. Янкаускаса [528] і І. Папи [340].

Окреме місце в історичній реконструкції України посідає Крим. Кримський півострів з його тисячолітньою цивілізацією ніколи не залишався поза увагою вчених. Серед праць з його минувшини, в т.ч. золотоординської доби, створених протягом XIX ст., слід виділити доволі критичний оглядовий нарис П. Бруна [97]. Поряд із загальними викладами історії півострова в цілому, починають з'являтися розробки, присвячені окремим державам, що існували на його території. До сьогодні зберігає своє непересічне значення праця В. Смирнова [427], присвячена Кримському ханату. В розробках Є. Скржинської [425], Д. Кьюріні-Поплавської [45] і С. Карпова [246] висвітлено окремі аспекти з історії італійських колоній в Причорномор'ї. Слід виділити статтю Д. Ореля щодо тумена Актау [335] Хоча мова йде про перебування даного тумена в Османській імперії, проте піддані Актау були вихідцями саме з Північного Причорномор'я. У 2009 р. вийшла друком монографія В. Мица, присвячена дослідженню ще одного політичного організму на території Криму – князівства Феодоро [320].

Крім висвітлення історії окремих земель, сьогодні в історіографії існує чимало конкретно-історичних розробок щодо певних подій, що мали місце в золотоординську добу. Так, Ф. Петрунь [344, 345] заклав основи дослідження ярликів кримських ханів і вперше спробував вивести протограф ярлика, наданого Вітовту Токтамишем. В подальшому роботу надалі продовжено в працях Ф. Шабульда [516, 518] і Д. Колодзейчика [29]. Так, Ф. Шабульдо прив'язав питання щодо реконструювання протографа до політичних реалій XIV ст. Крім того, вченим було запропоновано тезу про те, що ярлик Токтамиша був лише розширеним повтором гіпотетичного ярлика Мамає, наданого Ольгерду. В той же час

Д. Колодзейчик здійснив не лише чергову публікацію ярликів, але й провів глибокий джерелознавчий аналіз їх текстів.

Крім історії окремих регіонів України маємо на сьогодні дослідження з інституції, що існувала за Золотої Орди. Йдеться про Галицьку митрополію, вивчену І. Скочилясом [421-423]. Автор дійшов висновків, що дана інституція поширювалася на Подільський регіон, з Білгород-Дністровським включно.

Іншим цікавим напрямом досліджень, що стосуються золотоординської доби України, є вивчення історії окремих народів, що мешкали в степовому ареалі від Дону до Дуная, а також в Криму. Дані роботи цікаві передусім тим, що показують на прикладі конкретних суспільств консервативність кочового господарства, успадкування новими господарями старих життєвих звичок і принесення нових. Також важливим є і розуміння демографічної політики ординців, що виявлялася в переселенні народів вже в межах імперії. Передусім слід відмітити роботу П. Толочка [440], присвячену кочовикам, які мешкали або на теренах руських земель, або на їх кордонах. Крізь призму існування степовиків (від угорців, до монголів), вчений показує всю динаміку кочової цивілізації українського степу. Потужні розробки С. Плетньової [351] і Я. Пилипчука [347] з історії половців дають можливість уявити, що собою являла політична карта степу України, зрозуміти подієву канву монголо-половецьких відносин тощо. В цьому ж напрямку слід оцінити дослідження О. Головка по контактам Русі з кочовиками домонгольської доби [133, 134]. Також цікаві результати, щодо співіснування осілого і кочового населення представлені в роботі О. Моці [312]. Монографії В. Кропотова [283] і О. Бубенка [99] розкривають історію караїмів і аланів. Причому, дослідження

О. Губенком окремо взятого народу часів Золотої Орди разом з науковою розробкою Г. Федорова-Давидова [458] по кочовм народам Золотої Орди в цілому, відтворюють етнічно-демографічну картину кочового світу імперії Джучидів. Так в своїх працях по історії аланів О. Бубенок розбирає часи становлення і розквіту Улусу Джучи і місце аланів в цьому процесі. Показано рівень заселеності аланами українського степу XIII-XIV ст., означено географію цього розселення. Крім аланської проблеми, в роботах О. Бубенка поставлено цілу низку питань з історії номадів Великого Степу і Північного Причорномор'я [98-101].

Галицько-Волинське князівство і його відносини з Ордою досить детально досліджено в роботах М. Котляра [274], В. Нагірного [323], О. Головка [129-134], Л. Войтовича [112, 113].

Відносинам Польського королівства з Золотою Ордою присвячено студії Г. Лабуди [37], В. Чрзановського [9] і частково Х. Пашкевича [41, 42] та Ю. Вирозумського [64-68]. Слід зауважити, що автори розглядали їх крізь призму конфлікту між державами. Доволі детально подано описи ординських вторгнень. В той же час питанню дипломатичних відносин, за виключенням монографії Х. Шашкевича, відведено другий план. Угорсько-ординські відносини, в контексті того, як це позначилося на українських землях, досить детально проаналізовані І. Вашарі [105]. Вчений, показавши ретроспективу ординської політики Арпадів, дав реконструкцію хронології і напрямків військових операцій угорців в середині XIV ст.

Питання ординської появи на Балканах, особливо в Придунав'ї, і розвиток стосунків з болгарськими державами, досліджувався в працях П. Нікова [330], В. Гюзельова [159],

П. Павлова [339]. Так, П. Ников досліджуючи історію Віденського князівства, показав, що слабкість внутрішньої влади в цій болгарській державі, одразу призвела до посилення тиску зі сходу. Причому, спочатку це були представники аристократії з Південної Русі (за спостереженнями Я. Пилипчука – Болохівщини [346-350]), найвідомішим з яких став князь Яков Святослав, а вже згодом і безпосередньо ординців. В. Гюзелев дав комплексну характеристику і оцінку болгаро-золотоординським відносинам, показавши при цьому їх динаміку, економічну специфіку і воєно-політичні контакти. Детальний опис політики Ногая на Балканах зроблений вченим, дає можливість, в порівнянні подібних програм Джучидів на південному заході, визначити загальні риси і напрямки Золотоординської політики в Європі загалом, зрозуміти логіку і причини дій ханів, критерії, за якими вони визначали плани військових операцій і завдання дипломатичних місій. Розробки П. Павлова вже безпосередньо стосуються Золотої Орди. Оскільки Болгарія і Галицько-Волинська держава мали відносно до Улусу Джучи схожі перспективи, то і доробок П. Павлова, в поєднанні передусім з роботами М. Котляра, дає досить цікаву картину золотоординської влади на її західних кордонах.

Литовсько-ординські контакти розглянуто в працях В. Пашута [343], Д. Баронаса [4], Ф. Шабульда, А. Дубоніса [13, 169]. В. Пашуто спромігся прослідкувати всі основні контакти ВКЛ з Золотою Ордою протягом їх сусіднього існування. Взагалі працю вченого характеризує широка і доволі повна оцінка литовсько-татарських відносин. Подібним же узагальнюючим характером, проте вже з урахуванням висновків нових досліджень, позначений третій том історії Литви за авторством Д. Баронаса, А. Дубоніса і Р. Петраускаса [38, 43]. В працях Д. Баронаса і А. Дубоніса більше уваги приділено

періоду від правління Міндовга до Тройдена. Так, Д. Баронас спробував реконструювати відносини литовців і ординців з урахуванням їх територіального розташування (лісні мешканці литовці і степові-татари). Вчений припустив, аналізуючи німецькі хроніки, що перші повідомлення і інформацію про татар (читай – монголів) литовці отримали незабаром після битви на Калці 1223 р. А перша поява степовиків в землях з литовським населенням чи підконтрольних Литві, могла мати місце вже 1237 р. В той же час А. Дубоніс, досліджуючи історію правління князя Тройдена, досить детально показав події, що мали місце в 1270-х рр., коли на Литву відбулося кілька ординських нападів поспіль.

Контакти італійських колоній з Золотою Ордою доволі детально висвітлені у вже згадуваних працях Д. К'юріні-Поплавської [45] і С. Карпова [246], також чимало уваги цим аспектам приділено в розробках Є. Скржинської [424, 425] та А. Єманова [173]. Слід згадати розробки, присвячені тим європейським регіонам, що стали в XIII ст. крайньою межею просування монголів. Так сербський дослідник А. Узелац [448] реконструював події, пов'язані з появою монголів 1241-1242 рр. біля Браничева і Білграда. Причому рух цих завойовників він роздивлявся крізь призму пересування кочовиків (в першу чергі половців) в цьому регіоні загалом. Фінський вчений А. Пентті встановив хронологію й дослідив масштаби проникнення ординського впливу в північнобалтійський регіон [1].

Історія держав, що відкололися від Золотої Орди, дає можливість реконструювати за їхнім устроєм, особливостях зовнішньої політики та економіки, демографічних процесів їх життя ще за часів, коли ці держави були улусами імперії Джучидів. Так, Кримський ханат став об'єктом дослідження В.Смирнова [427] і

М. Уреклі [60]. Астраханський ханат і Ногайська Орда досліджувалися І. Зайцевим [192] (вченому також належить нариси з ординської історії XV ст. [193]) і В. Трепавловим [444] відповідно. Руські князівства – К. Базилевичем [81], Л. Черепнином [481] тощо. Золота Орда XV ст., що в російській історіографії має визначення як Велика Орда, стала предметом нарису В. Трепавлова [441].

Праці, в яких висвітлюється період занепаду Золотої Орди і його впливу на Європу належать перу Л. Коланковського [28] та І. Греков [138]. В монографії останнього розглядаються процеси розпаду держави Джучидів на фоні європейської політики, показано унезалежнення Росії. В роботі Л. Коланковського розглянуто ординську історію крізь призму зовнішньої політики ВКЛ.

Дослідження істориками золотоординських часів стримувалося (і така ситуація залишається до сьогодні) браком письмового джерельного матеріалу. Відповідно набували цінності результати археологічних і нумізматичних розробок. Здебільшого опрацьований археологами і нумізматами матеріал ставав єдиним достовірним джерелом інформації щодо цілих зрізів історії Золотої Орди. Слід відзначити, що основними об'єктами археологічних розкопок ставали місця поселень чи могильників (кургани, мавзолеї, інші поховальні комплекси), що наклало свій відбиток на специфіку знайденого матеріалу.

В археологічній складовій золотоординська доба досліджена нерівномірно. В силу різних обставин XIII-XIV ст. опрацьовувалися лише на Півдні України: в Північному Причорномор'ї і на узбережжі Кримського півострову. Це дало змогу археологам, за понад столітній період дослідження цих регіонів, реконструювати достатньо повно їх матеріальний світ. Найбільшої уваги приділялося Кафі [95], як центру

Генуезьких колоній в Чорноморському регіоні. Чимало цікавого матеріалу вченим принесли дослідження інших населених пунктів Криму: Судака, Керчі, Чембало, Чуфу-Кале, Херсонесу, Мангупу [320] тощо.

За результатами розкопок міст Північного Причорномор'я: Білгород-Дністровському [91], Очакову [87], Олешші, Протолчі маємо також цілу низку робіт. На протилежному полюсі України, а саме лісостеповий і лісовій зонах, довгий час археологічні дослідження уривалися періодом вторгнення монголів. Відповідно головним здобутком з ординської тематики стали реконструкції завоювання монголами руських міст в середині XIII ст. Наприклад, Ю.Кушнірж видав цікаву працю по місту Ярославу. Проаналізувавши знахідки, вчений реконструював падіння міста, з'ясував хронологію його відбудови і т.п. [36] В подібному дусі досліджувалося городище Зелена Липа, будівництво якого було пов'язано, на думку А. Федорука [460, с. 121-131], саме з ординською небезпекою XIII ст. Аналіз воєнної архітектури і різного військового ремонента дозволяє вченим зрозуміти, яку загрозу в воєнному плані представляли ординці, які бойові засоби вони мали.

Що ж до степових територій України, то, мабуть, першими найповнішими археологічними роботами були археологічні розвідки Ю. Сіцінського [420] і В. Антоновича [75].

В останні десятиріччя ситуація почала змінюватися. Як наслідок маємо цілу низку цікавих досліджень як щодо руських, так і ординських міст і поселень XIII-XIV ст. Головне – археологам вдалося реконструювати побут як завойованого населення, так і самих завойовників. В цьому контексті революційними можна назвати результати розкопок С. Беляєвої [88, 319, 320]. Дослідниці

вдалося відкрити поселення сільського типу (Комарівка) на південній Київщині. Це дало змогу уявити життя міської округи за ординської доби. Такими ж значущими є результати розкопок кіровоградських вчених Н. Бокій, І. Козир і О. Чорного, на Торговицькому городищі, де було відкрите і досліджене золотоординське місто [255]. Причому, крім вивчення матеріальної культури, були проведені й антропологічні спостереження [295]. Не менш важливими і значущими стали археологічні розкопки на могильнику Мамай Сурка і Кучугурському городищі. Їх результати відбито в публікаціях М. Єльнікова [172]. Цікаві дані стосовно східних теренів України часів Золотої Орди наводить в своїх працях Е. Кравченко [277]. Завдяки висновкам, зробленим автором, донбаський регіон з «пустих» теренів середньовіччя, представ перед нами доволі густо заселеним (в силу можливостей кочового господарства) регіоном. Цінними є спостереження науковця щодо поселень часів Золотої Орди. Кількісне накопичення археологічного матеріалу супроводжується його систематизацією. Даний напрям наразі активно розвиває К. Капустін [244, 245].

Нумізматичні дослідження окремих регіонів України часів Золотої Орди відомі ще з ХІХ ст. Можна відмітити статтю В. Григор'єва [152, с. 301-314] по Криму. На землях Русі цікаві монетні знахідки зафіксовані Ю. Сіцінським і В. Антоновичем при складанні археологічних карт Поділля і Київщини [75, 420].

М. Котляр, досліджуючи грошовий обіг на території України, вперше в історіографії спробував ідентифікувати ареал знахідок дирхемів в колишніх золотоординських володіннях і здійснити їх прив'язку до політичної карти. Причому, деякі запропоновані ним положення до сьогодні не втратили своєї актуальності [270].

Враховуючи важливість і значення результатів нумізматичних досліджень для вивчення золотоординського періоду в українській історії, слід зазначити, що цей напрям в сучасній науці репрезентований, з одного боку, розробками, що вивчають монетні скарби, віднайдені під час археологічних експедицій (Г. Козубовський [256-261] та С. Климовський [250]), а з іншого – дослідженнями монет з приватних колекцій, походження яких здебільшого залишається невідомим (К. Хромов, І. Хромова, В. Лебедєв [290, 474-479]).

У цілому можемо констатувати, що науковий доробок, який існує на сьогодні, створює широке поле для дослідження золотоординської доби в історії України.

1.2. Аналіз джерельної бази дослідження

Звертаючись до дослідження золотоординської доби, науковець, природно, має насамперед звернутися до джерел, визначаючи класифікацію, згідно з якою здійснюватиметься групування джерел. До першої групи віднесено ті з них, що походили безпосередньо з владного середовища Улусу Джучи. Ідеться про актовий (документальний) метаріал, епістолярну спадщину, наратив (літописи, щоденники, спомини тощо). Проте специфіка історії Золотої Орди якраз і полягає в тому, що саме означені вище джерела або взагалі відсутні, або представлені фрагментарно. У першу чергу це стосується документів, як виходили з державної чи регіональної канцелярій.

На сьогодні з внутрішньоординської документації науці відомі окремі ярлики ханів, видані православної церкві, жалувані грамоти

представникам нобілітету, торговельні договори з Венецією і Генуєю, а також згадки про них, листи й договори з іноземними правителями. Доповнюють ці документальні джерела, по-перше, акти каанів, що з'явилися до розпаду Монгольської імперії, і Яси Чингізхана – неписаний звід законів і правил щодо взаємовідносин у суспільстві та управління державними органами влади.

В Улусі Джучи, як і в цілому в Монгольській імперії, ставлення до різних релігій було толерантним. Ті чи інші церковні організації мали повний захист з боку ханської влади, що скріплювалося відповідними документами. До нинішнього часу збереглася низка жалуваних ярликів ханів православним митрополитам. Хоча ці документи періодично й фігурували в різних працях, однак їх повне зібрання, науковий аналіз, прив'язку до конкретно-історичних подій було здійснене А. Григор'євим [149]. Ним було видано шість ярликів, що хронологічно охоплюють період від встановлення незалежності Улусу Джучи від Монгольської імперії до «Великої замятні». Завдяки проведеній роботі історика – з'явилися підстави реконструювати систему взаємовідносин держави і церкви в динаміці історичних подій.

З самого початку свого правління Джучиди почали видавати від себе грамоти новим підданам. Наприклад, з літопису дізнаємось, що правитель Кременця Андрій мав грамоту від Бату. Вочевидь, таких пожалувань було дуже багато, бо це визвало негативну реакцію з боку Каракоруму, який заборонив це робити. Більше того, вже видані акти були визнані недійсними. Проте після смерті Угедєя навряд чи той же Бату зважав на каанську заборону. З джерел ми дізнаємось передусім про ярлики князям і емірам на управління їхніми володіннями. На українських землях такий ярлик фігурує під

1356 р. в Чернігово-Сіверщині [366, 367]. Проте, на жаль, ці документи до нас не дійшли. На сьогодні маємо лише кілька актів кінця XIV ст. щодо кримських володінь Золотої Орди. Мова йде про пожалування Токтамиша і Тимур-Кутлука [144; 153, с. 337-346; 321]. В той же час самі по собі ці документи є дуже насиченими інформаційно і дають можливість багато чого зрозуміти і реконструювати з територіального устрою, політичної ситуації, приватних відносин тощо.

Доповненням документальних джерел можуть бути, по-перше, акти каанів, що з'явилися до розпаду Монгольської імперії, і Яси Чингізхана – усний збірник загонів і правил взаємовідносин і управління [219].

Міжнародно-торгові договори з Венецією і Генуєю ханів були опрацьовані і видані А. Григор'євим [147]. Як і його праця, присвячена ярликам митрополитам, це видання позначене науковим аналізом текстуальної частини документів, історичних реалій, географії подій. Крім цих документів існують згадки про інші подібні договори, тексти яких хоча й невідомі, проте загальна інформація все ж доступна історикам [424, с. 145, 146].

Стосовно історії міжнародних відносин сьогодні відомо кілька листів каанів і ханів до європейських монархів. Проте їх тексти відображають лише початковий етап історії і мають в цілому загальний характер. Важливим джерелом є ярлик, виданий Токтамишем Вітовту між 1397-1399 рр. (а, можливо, і раніше Мамаєм Ольгерду, що доводив Ф. Шабульдо [518, с. 100-122]). Хоча сам документ не зберігся, проте, по-перше, зберігся ярлик першого кримського хана Хаджи-Гірея I [29], який, з огляду на хронологічну близькість мав цілком наслідувати Токтамиша. По-друге, в

розпорядженні вчених є розробки Ф. Петруня [344, 345] і Ф. Шабульдо [516, с. 9-27; 518, с. 100-122] щодо виявленню протографа. На жаль за відсутності ординської документації, висновки цих науковців. Далеко не завжди можна застосувати для вивчення управлінської структури Улуса Джучи (в даному випадку на землях України). Крім актів, до документальних свідчень можна віднести і надписи на монетах. Про цю важливу для золотоординської історії сферу досліджень ми вже писали вище.

Що ж до наративного матеріалу, то до нас не дійшов жоден із літописів Золотої Орди, не виключаючи монгольських. Збереглася лише давня літературно-історична пам'ятка «Сокровенне сказання монголів», в якій містяться згадки про деякі міста й території України (Київ, Судак) [429]. До цього виду джерел можемо віднести також окремі надписи на могильних плитах. Такі знахідки зафіксовано як на сході [284], так і заході [160, с. 117] українських земель.

У цій ситуації зростає значення інших джерел: тих, що походили від народів, завойованих Джучидами, і з країн, які не перебували під владою Золотої Орди (з урахуванням різних форм залежності від Улусу Джучи).

Першу їх групу репрезентує частина руських літописів (за винятком Галицько-Волинського й білорусько-литовських) [363, 364-367], а також вірменські [337] та грузинські [74] хроніки. Руські літописи є потужним джерелом з історії Золотої Орди, що вже давно доведено і використовується дослідниками. Однак переважна більшість закладеної в них інформації стосується саме Волзько-Окського регіону. Щодо територіального ареалу України вони містять лише фрагментарні свідчення. Теж саме стосується і

грузинських та вірменських джерел. Проте в цілому, при порівняльному аналізі, для розуміння схожості імперської політики і влади в різних регіонах держави, цінність цих джерел є незаперечною. До цієї ж групи джерел відносяться життя святих [189, 190] і синодики монастирів (Києво-Печерський, Любецький, Новгород-Сіверський) [405]. Останні детально вивчала О. Русина. Вчена звернула увагу на цінність реконструкції Новгород-Сіверського синодика. Роботи І. Жиленка цінні тим, що дають інформацію щодо одного з найменш відомих періодів історії Київщини – а саме, перших років монгольського панування.

Важливу роль відіграють т.зв.пізні джерела: листування ханів XV ст. з правителями Литви [480] й Туреччини [193, 275]. Цей джерельний комплекс має передусім ту цінність, що дають можливість визначити місця кочовок, сезонне пересування тварин, розташування базарів, а головне – сприйняття ханами осілих регіонів України в системі кочової економіки. Ці ж свідчення достатньо повно представлені і в Литовській Метриці. Також в цій унікальній джерельній скарбниці зберігаються і матеріали, що безпосередньо стосуються історії Золотої Орди – як-то згадки кримців і завожців про попередніх ханів, їхні вимоги на володіння конкретними місцевостями з часів Улусу Джучи, оподаткування з тих же стародавніх часів тощо. З пізніших джерел, що дають чималу кількість інформації, слід відзначити такі два джерела, як родословна князів Глинських – прямих нащадків Мамає і кримський літопис XVIII ст. Абд ал-Гаффар Кирими. Цей історичний твір опрацьовується і поступово вводиться в науковий обіг татарськими вченими [301]. Що ж до Глинських, то довгий час їхня родова легенда про походження сприймалася скептично, проте повідомлення Кирими, в поєднанні з іншими джерелами, дають підстави вважати її

правдивою [497, с. 167-170], а отже це значно розширює наявну джерельну базу щодо ординської аристократії України.

Джерела, що походять із «зовнішнього» оточення Улусу Джучи, поділяють на звіти, описи подорожей мандрівників, дипломатів, місіонерів, купців. Слід розрізнити два їх типи – з тих країн, що становили колись спільну державу з Джучидами чи перебували під політичним впливом Сарая, а також тих, що в таку ситуацію не потрапляли. Спочатку розглянемо перший тип. До нього відноситься збірник китайських документів Юань ши (монгольська династія Юань) [199], літописи з Персії [434] (монгольська династія Хулагуїдів), Маверанахру [205, 206] (колишній улус Чагатая, династія Тимурідів) та Галицько-Волинський літопис [121]. Китайський блок джерел складається з звітів послів з Каракорумського двору, низки біографій монгольських воєначальників і можновладців, окремих розпоряджень перших каанів від часів єдиної імперії. Хронологічно блок цих джерел, що згадують землі України, події, пов'язані з ними тощо, охоплює період 1220-1230-х рр. Головне, вони дають можливість дослідити процес утвердження монгольської влади в завойованих землях, а також те, у який спосіб це відбувалося. Перські літописи описують історію правління Джучидів, і таким чином, фактично певною мірою виступають і важливими джерелами з історії Золотої Орди. Проте географічне розташування ареалу їх походження наклало свій відбиток на повноту описів. Це відбилося, зокрема, на тому, що західні володіння Улусу Джучи, життя і діяльність огланів і емірів в них літописи описували побіжно. Маверанахрські літописи були присвячені прославленню діяльності Тимура. Відповідно і їх оповіді головне описують діяльність Тамерлана і меншою мірою його противника Токтамиша та інших золотоординських можновладців.

Галицько-Волинський літопис стоїть в цьому контексті дещо окремо. Східні літописи писалися при дворах правителів, що вважали себе нащадками Чингізхана і сприймали Монгольську імперію як свою праматір. Руський же літопис походив з двору Романовичів (Рюриковичів), які відносилися зовсім до іншого світу, і виводили свій рід і статус з іншої ідеологічної схеми. Відповідно для літописця монголи були «зло», а відносини з ними, сприймалися як вимушені. Тому це джерело містить переважно описи ординських нападів, оборону проти них, поїздки до ханів і емірів князів і т.п. Це дає величезний масив інформації щодо зовнішньополітичної складової, проте мало що прояснює із внутрішньої політики і, тим більше, устрою Улусу Джучи на території України. До того ж, на жаль, Галицько-Волинський літопис уривається в 1270-х рр.

До другої групи відносяться хроніки Литви, Польщі, Чехії, Візантії, низки європейських країн, що не мали безпосереднього кордону з Золотою Ордою, Єгипта; подорожні звіти послів і мандрівників до ординців, документальний матеріал, пов'язаний з монголами (татарами). Литовські джерела є пізнього походження. Найбільш ранні з них відносяться до 30-х рр. XV ст. В XVI ст. було створено низку хронік, що є продуктом як виключно литовської [32], так литовсько-польської [31] політичної думки. Ці джерела в цілому наслідують один одного, подаючи як легендарні події, так і цілком реальні. Польські хроніки включають твори [3], найважливішим серед яких як в хронологічному плані, так і в текстуальному, є твір Длугоша [11, 12], що сорбентував свідчення попередників. В цілому цей блок джерел, як до речі і чеські хроніки [30], містить переважно опис вторгнень ординців і їх дії на теренах Польщі і Чехії. Візантійський напрям представлений хронікою Пахімера [125]. Це джерело дає доволі детальний опис балканської політики Улусу

Джучи, проте інформації щодо внутрішнього життя Золотої Орди в ньому обмаль. З європейських літописів, де міститься інформація стосовно ординців, слід відзначити італійську хроніку Віллані [109], а також низку німецьких [26]. За своєю інформативною насиченістю щодо ординської історії вони значно поступаються згаданим вище творам, проте іноді містять унікальні історичні данні. Єгипетський пласт хронік є унікальним тим, що зберіг опис внутріординських подій. Причому, літописці описували їх нерідко по свіжих документальних даних єгипетської дипломатії [432]. Щодо України, то ця група джерел є одною з найбільш насичених інформативно.

Звіти подорожей Юліана [73], П.Карпіні [128,163] (і його редакції у Б.Поляка [55] та Бредіа [473]), Г. Рубрука [128], М.Поло [379] є, мабуть, одними з найбагатших джерел з історії внутрішнього устрою Улусу Джучи. Їх особливість полягає в тому, що автори описували безпосередньо те, чого були сучасниками і очевидцями. Відповідно, ці роботи мають мінімальне ідеологічне забарвлення, що нерідко позначається на викривленні фактів. На жаль, такі описи-звіти подорожей у XIV ст. зводяться нанівець, залишаючи для дослідника лише спомини Батути [389] чи короткі звістки Маріньолі. Фактично продовженням цієї групи джерел є географічні трактати, атласи, портолани і вміщений в них ілюстративний матеріал [40, 462].

Загалом слід відзначити, що всі згадані джерела дозволяють лише фрагментарно реконструювати окремі сторінки золотоординської історії.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Тема обрана нами для дисертаційного дослідження є дуже складною з огляду на цілу низку об'єктивних факторів, найбільшими з яких є дефіцит джерельного матеріалу, слабка розробленість науковцями, складність в розумінні співіснуванні кочових і осілих співтовариств тощо. Відповідно для того, щоб дослідження дало позитивні плоди і успішне розв'язання проблеми нами було залучено всю сукупність принципів і методів пізнання, які ґрунтуються на діалектичних засадах й спрямовані на об'єктивне, всебічне вивчення подій, фактів та явищ суспільного життя у їхньому щільному взаємозв'язку та суперечливій взаємодії. Усі компоненти пропонованого дослідження базуються на загальнонаукових універсальних засадах об'єктивності, історизму, системності, всебічності, плюралізму, а також на новітніх історіософських напрацюваннях провідних вітчизняних та зарубіжних дослідників, які вивчають історію Улуса Джучи, сусідніх з ним держав і народів XIII-XIV ст. в контексті середньовічного біполярного світу, на фоні цивілізаційних виявів на кшталт італійської торгової конкісти сходу чи поширення в Європі Чуми тощо; крім того, залучено науковий доробок тих учених котрі розробляли і розробляють проблеми регіональної історії в рамках регіоналістики України.

Грунтовна розробка заявленої у дисертації проблеми стала можливою завдяки інструментальному використанню загальних принципів наукового пізнання, передусім *системності*. В рамках цього принципу нами було, за допомогою *теоретичного* наукового методу, вирішено кілька питань. Передусім окреслено яку територію має охоплювати наше дослідження. Це було здійснено на базисному концепті вітчизняної історії, щодо того, що Історія України включає

в себе всю сукупність історії всіх народів, держав і процесів, які мешкали чи перебували на територіях, нашої країни, що було вперше обґрунтовано (спочатку на народницькій теорії) М.С.Грушевським [155, 156], закріплено вже виходячи з адміністративних кордонів України часів УРСР [174]. Після проголошення незалежності 1991 р. даний концепт був науково обґрунтований і закріплений такими академічними виданнями, як синтетичний курс історії України, що об'єднав в собі досягнення великої кількості українських науковців «Історія України нове бачення» в двох томах під ред. Смолія В.А. [238, 239], наукового проекту «Україна крізь віки» [450], узагальненим курсом історії України В.М.Литвина [294]. Додаткову підтримку даному підходу дає ціла низка робіт енциклопедичного характеру, передусім такі видання Інституту історії України, як «Радянська енциклопедія історії України» [392], Енциклопедією історії України [175], та «Енциклопедія українознавства» в діаспорі [176, 177]; дослідження з міждисциплінарних проблем [236, 241, 324, 325]. Науковий аналіз даного концепту і його генезис в цілому було подано в науці Прицаком О. [387]

Об'єктивність, як засадничий принцип наукової роботи, передбачає використання лише достовірної, перевіреної інформації з досліджуваних проблем, неупередженість оцінок та узагальнень. Такий підхід гарантує уникнення будь-яких елементів заідеологізованості та майже повне дистанціювання від політичної кон'юктури. Відповідно, для виокремлення лакун з історії Улусу Джучи на теренах сучасної України, ми керуючись вище вказаним принципом, провели опрацювання історичної літератури з історії країн і народів, що в тій чи іншій мірі відносилися до окресленого територіального ареалу. Фактично, тут було використано принцип, досліджений І.І.Колесник, під назвою Ментальні (когнітивні) мапи -

коли відбувається репрезентація просторових (географічних) знань [262, с. 138]. Паралельно з заявленими узагальнюючими працями, була проведена робота і з розробками по регіональній історії України, яка за визначенням Я.В. Верменич, почала активно розвиватися з кінця ХІХ ст. [107, с. 10] Безумовно на першому місці стоїть в цих екскурсах «Історія міст і сіл Української РСР» [237]. В цьому ж струмені чималу роль в осмисленні проблеми зіграли розробки низки вітчизняних та закордонних вчених [113, 191, 281, 404, 405, 438]. В той же час вище вказані розробки в поєднанні з іншими при застосуванні методу *моделювання*, дали змогу визначити кілька ключових проблем на які і була направлена наша увага, як то: політична історія держави, кордони Улусу Джучи (Дана проблема особливо цікава, з огляду на поширене уявлення на кочовиків як «безкордонників», в той час як влучно підмітила І.І.Колесник «людина, група, нація мають свою фізичну й уявну (ментальну) географію» [262, с. 143]. Ця теза вченого також чітко дає зрозуміти, чому Джучиди в ХІІІ ст. сприймали «своїми» землі, які їм не належали), адміністративно-територіальний устрій, владні інститути, економічні базиси та «міста». Слід додати, що дотримання засад об'єктивності й незаангажованості тим більше необхідне, оскільки у минулому вітчизняна історія нерідко була об'єктом перманентних політико-ідеологічних маніпуляцій. Зрозуміло, що це унеможливлювало об'єктивне висвітлення подій, як наслідок, це спричиняло аберацію висвітлення історичного шляху України, що поділялося на «темне золотоординське минуле» й, в залежності від батьківщини авторів кліше: «світле російське» на прикладі відповідного за «національністю» кліше про скинення ярма «над всією Руссю» 1480 р. чи «цивілізаційне польське» - озвученому в концепції цивілізаційної ролі «польського плугу».

Метод *узагальнення*, є досить ефективним при допомозі в розумінні рівня дослідження історії Улуса Джучи. Причому сам аналіз цього наукового надбання, як основних провідних робіт [8, 18, 24, 27, 52, 412], так і останньої синтетичної праці, що підсумувала всі основні розробки і відкриття з історії Улуса Джучи «Історія Татар» [230], демонструє домінування передусім наукових методів заснованих на позитивіських підходах, коли знання були отриманні саме за допомогою наукового пізнання, що відповідає парадигмальній гносео-методологічній установці.

Науковий пошук дав дисертанту велику кількість нагромадженого емпіричного матеріалу, але це призвело до появи проблеми з виокремлення найбільш сутнісних елементів. В цій ситуації саме залучення і використання принципу *репрезентативності* дало змогу не лише визначити основне, але й достатньо ефективно використати навіть другорядну та малозначущу інформацію. Слід відмітити, що наступним етапом стало пізнання безпосередньо джерельної бази дослідження. При цьому саме використанні принципів школи «Аналіз» в сприйнятті джерела, дало можливість дисертанту розширити розуміння проблем заявленої теми. Так, принцип виголошений М.Блоком, щодо джерела, під яке підпадало все, що з чим стикалася людина, до чого вона торкалася, що виробляла, писала чи говорила [90, с. 39]. По-перше, цей принцип фактично підводить під засади антропоцентризму й гуманізму. Відтак у центрі аналізу історичних подій перебуває людина як головна дійова особа історичного процесу. Саме такий підхід, на нашу думку, забезпечує утвердження гуманістичних принципів наукового дослідження в даній дисертації. По-друге, безпосередньо практичне застосування принципу виголошеного М.Блоком, дало змогу значно розширити наявну джерельну базу, залучаючи не лише письмові

джерела, але й матеріальні речі: монети, будівельні матеріали ординських міст та інше. В якійсь мірі це допомогло використати і документи, та нарративні джерела до правдивості інформації в яких є сумніви у науковців. Саме ж головне, що завдяки гуманістичній направленості школи «Аналів» з її намаганням зрозуміти логіку і мотивацію тих чи інших дій конкретної людини, дисертанту вдалося запропонувати свій варіант розуміння дій і кроків як ханів, так і представників нобілітету Улусу Джучи. При цьому, дисертант все ж не ставив методи школи «Аналів», як обсалютні для своєї роботи, оскільки це могло б зруйнувати хронологічну лінію дослідження, без якої неможливо показати всю генезу виникнення, розвитку і падіння влади Улусу Джучи на теренах сучасної України, аби дослідження не переросло, як влучно зауважив Ж.Дюбі, в «історичний анекдот», збірку і нагромадження «мікросюжетів» тощо [170, с. 48-59].

Грунтуючись на принципі історизму, дисертант висвітлював й аналізував події історії західних володінь Улуса Джучи в їхній хронологічній послідовності – як результат, це дало можливість визначити дії історичних закономірностей й причино-наслідкових зв'язків. Це дозволило, зокрема, з'ясувати конкретно-історичні умови розвитку земель сучасної України з моменту включення їх в склад Монгольської, а з часом Золотоординської держав і до їх виведення протягом другої половини XIV ст. зі складу імперії Джучидів; розглянути розвиток подій та явищ окресленого періоду на теренах, що задекларовані в роботі, як динамічний і суперечливий процес, уникаючи при цьому необґрунтованої модернізації історичного розвитку. Реалізуючи у роботі принципи системності й всебічності, здобувач прагнув досліджувати проблему створення і функціонування західних областей Улусу Джучи у XIII - XIV ст., як певну цілісність з численними елементами – складовими – у всій

сукупності розгалужених і багатогранних зв'язків між ними по лінії внутрішньої організації цієї системи й водночас у системі складних взаємозв'язків у вимірі центр – периферія. Відповідно чимало уваги було приділено аналізу і реконструкції не лише подій але й наслідків, як набування переферійними-провенційними західними областями, передусім таких як Крило Мувала, і його внутрішніми регіонами Улусу Ногая і Улусу Курумиши, більшої самостійності, так і навпаки втрати ними даної автономії. Базуючись на окреслених вище методологічних засадах, дисертант обрав й адекватний їм методичний інструментарій дослідження. Його наріжною віссю стала теорія пізнання, що послуговується універсальними методами наукового аналізу й синтезу. Застосування останніх дозволило проникнути у сутність процесів, як то залежність підвищення чи зменшення внутрішнього напруження в середовищі кочовиків при наявності перманентної зовнішньополітичної активності у вигляді військових походів, чи відсутності цієї активності; тако ж це допомогло побачити і оцінити ті чи інші явища, вивчити їхні вияви, ідентифікувати події, як наприклад вторгнення військ Токтамиша в Велике князівство Литовстке (безпосередньо в землі Поділля і Київщини) 1380 р., з'ясувати характерні риси того чи іншого проміжку історії Улуса Джучи за період XIII-XIV ст. та зробити необхідні висновки й узагальнення.

Досліджуючи тему, дисертант використовував й методи групування та типологізації. Це дозволило класифікувати однорідні події та явища, забезпечити належну логіку викладу матеріалу, уникнувши непотрібного дублювання. Використання зазначених методів дозволило, зокрема, виокремити типи поведінкової стратегії правителів як окремих областей так і держави Джучидів в цілому. Відповідно структувалися й групи джучидського нобілітету за

територіями і походженням. Особливо цей підхід дався в знаки під час реконструкції базисів влади Ногая, як керівника областей з «практичним» і «досвідченим» військом, на противагу до «тилових» територій, на які спирались хани; чи особливості нобілітету Крила Мувала, що відрізняла його з середини XIV ст. від інших територій Улусу Джучи тощо.

Серед загальнонаукових методів пізнання у пропонованому дослідженні значне місце належить індуктивному та дедуктивному методам. Їхнє застосування дало змогу нагромадити необхідний емпіричний матеріал та забезпечити обґрунтування теоретичних положень за результатами наукового пошуку. Використовуючи ці методи, здобувач, з одного боку, на основі емпіричного матеріалу сформував теоретичні положення й дефініції, з іншого – проілюстрував та аргументував загальні поняття конкретними фактами. Останній момент є дуже важливим, оскільки дав можливість забезпечити всі складові дисертаційного дослідження відповідним фактажем і дозволив уникнути голослівних висловів і не обґрунтованих припущень.

Важливе місце у дисертаційній роботі належить спеціальним історичним методам. Так, ретроспективний (історико-генетичний) метод дозволяє виокремити характерні риси й тенденції історичних подій, простеживши їх виникнення й еволюцію на попередніх етапах історичного розвитку. Принцип єдності історичного й логічного спонукав дисертанта до висвітлення основних аспектів теми в проблемно-хронологічному плані та до використання відповідного методу дослідження. Це дало можливість у загальній широкій темі виокремити кілька важливих блоків - проблем і проаналізувати їх у хронологічній послідовності та логічній завершеності.

Застосування порівняльно-історичного методу дозволило з'ясувати сутність явищ, які вивчалися, за схожістю й відмінністю притаманних їм ознак, а відтак, зробили відповідні узагальнення. Так, на основі історичної компаративістики вдалося з'ясувати особливості проведення військових акцій Джучидів на Балканах і в північно-західному напрямі протягом XIII - XIV ст.; специфіку владного інструментарію при проведенні реформ часів становлення незалежності Золотої Орди в 1260-х рр., за правління Узбека і Токтамиша відповідно. Врахування особливостей прикордонного краю Крила Мувала зумовлювало більшу увагу до військово-мобілізаційних ресурсів регіону та специфіки територіального розподілу з групуванням кількох туменів в великі улуси Ногая і Курумиши, на противагу, наприклад, Лівобережної України.

Використовувався у дисертації й метод контент-аналізу. Зокрема, доцільність його застосування у роботі пов'язана з опрацюванням значного масиву джерел як внутрішнього, так і зовнішнього походження. Якщо у внутрішніх джерелах маємо лише окремі, нерідко поодинокі, сюжети щодо історії територій західних володінь Улуса Джучи, то якраз зовнішні джерела аналізувалися під кутом зору появи комплексних сюжетів, безпосередньо орієнтованих на осмислення авторами устору і історії Золотої Орди, до того ж спрямованих часто на задоволення зацікавленості і інформованості саме сусідів держави Джучидів, на обслуговування кон'юктурних політичних, військових, дипломатичних, релігійно-прозетеліських чи економічних напрямів діяльності та хронологічної модифікації.

Проблематика, що досліджується, спонукала дисертанта вдаватися й до часткового використання досить поширеного в сучасній історичній науці структурного методу. Це дозволило,

зокрема, провести диференційований аналіз взаємовідносин різних частин Улусу Джучи, в тому числі і в рамках Крила Мувала, як-то великих улусів Ногая і Курумиши, чи відносин Мамає і князів Нагаєва Улуса в пізніші часи і т.п.

Метод абстрагування використовується у процесі генералізації зібраного емпіричного матеріалу, визначення головних й визначальних явищ, що дало змогу глибше розкрити предмет дослідження та сформулювати теоретичні положення дисертації.

Опрацьовуючи різножанрові історичні джерела, здобувач застосував апробовані методи архівної евристики, критичного порівняння й верифікації різнопланових документів. Це дозволило виявити автентичні документи, оцінити їхню репрезентативність, наблизитися до адекватного розуміння явищ і процесів, які стали об'єктом дослідження.

З огляду на комплексний характер теми, її щільний взаємозв'язок з історичною демографією, антропологією, соціологією, етнологією, релігієзнавством, історією війська у дослідженні застосовані й певні міждисциплінарні підходи, базовані на використанні окремих даних та методик означених вище наук. Це забезпечило вищий рівень повноти і багатогранності вивчення основних аспектів теми дисертаційної праці.

Отже, в основі дисертації лежать традиційні й новітні методологічні засади та адекватні їм оптимальні методи, звернення до яких забезпечило всебічне розкриття предмету дослідження.

Для кращого розуміння окремих термінів, що часто вживаються в тексті дисертації, пропонується їхнє авторське тлумачення:

«Україна» - Як вказано на початку розділу, під цим терміном ми маємо на увазі землі Улуса Джучи, які становлять на сьогодні як територію сучасної Української держави, так і проживання українського етносу (за концепцією М.Грушевського).

Русь – територія в яку входила територія Київського, Переяславського і Чернігівського князівств [310, 399].

«Західні володіння Улусу Джучи» - області на захід від р. Дон, що входили до складу Крила Мувала.

«Татари, степовики, кочовики» - збірна назва різних етнічних груп, що становили населення саме кочової ойкуми Золотої Орди.

РОЗДІЛ II

АГРЕСІЯ МОНГОЛЬСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ЄВРОПІ ТА ФОРМУВАННЯ ЗАХІДНИХ ВОЛОДІНЬ УЛУСУ ДЖУЧИ

2.1. Підготовка до великого Західного походу – рейд Субудея-Джебе і битва на р.Калка

У свідомості пересічної людини так зване «монголо-татарське іго», як правило, уявляється такою собі темною плямою вітчизняної історії. Проте історичний процес на наших землях не переривався. Власне саме панування «монголо-татар» почалося не відразу, його встановлення супроводжувалось великою кількістю колізій: політичних, економічних, соціальних та ін. Змінювались політичні суб'єкти, що володіли Україною, – Монгольську імперію замінила Золота Орда, а за нею ціла низка менших Орд (Мамаєва, Перекопська, Білгородська). Отже, досить цікавою є реконструкція політичної складової «Золотоординської» доби історії України.

На зламі XII–XIII ст. у монгольських степах утворюється нова держава кочовиків. Її батьком став один з племінних монгольських вождів – Тимучин. У 1206 р. йому вдалося остаточно оформити свою верховну владу і стати кааном молодій державі, отримавши на курултаї нове титульне ім'я Чингізхан. Цей правитель з самого початку визначив свій зовнішньополітичний курс на завоювання. Причому ця експансіоністська політика мала чітку логіку і напрям.

Слабка економічна основа кочового суспільства робила його залежним від осілих народів. Держава ж кочовиків взагалі не могла існувати без потужної стабільної економіки. Але завоювання могли бути здійснені лише силами чисельного війська, яке рекрутувалося саме з кочових народів. Таким чином, Чингізхан і його нащадки

поставили собі за мету завоювання кочового світу Євразії і сусідніх осілих народів. Безпосередньо напрям завоювань йшов по Великому Шовковому шляху.

У вересні 1219 р. відбулося вторгнення Чингізхана в Хорезм. На той час під його владою був не конгломерат дружини і ополчень різних племен і родів, а сильне, добре організоване військо з жорсткою дисципліною, сформованим старшинським корпусом. Крім польових частин, каан мав у своєму розпорядженні потужний інженерний і облоговий парк. Ця могутнє формування дуже швидко принесло свої плоди. Хорезміїці не прийняли польової битви, а розсипали свої сили по гарнізонах у містах. У своїй стратегії вони поклалися на міць укріплень. Проте монгольське військо, розділившись на кілька корпусів, захоплювало один пункт за іншим. На травень 1220 р. більшість території Середньої Азії вже була завойована монголами [5, р. 107; 471, с. 322]. Паралельно з військовими діями Чингізхан проводив і дипломатичні, спрямовані на добровільне залучення на свій бік місцевої аристократії. Одразу по зайнятті міст Чингізхан призначав у них баскаків [199, с. 159]; на захоплених територіях проводилися переписи населення, від Хорезма до Монголії простяглися маршрути ямської пошти.

Поки основне військо на чолі з кааном закінчувало завоювання Середньої Азії, у західні володіння імперії Хорезмшахів 1220 р. направляються два тумени Джебе і Субедея. Їхнім завданням було захоплення шаха Мухаммеда і його володінь в Ірані і на Кавказі. Монгольські полководці протягом року підкорили північно-іранські землі і проникли в Закавказзя. На початку 1221 р. стало відомо, що Мухаммед помер. Після цього каан видає новий наказ. Джерела описують його так: «Субеетай-Баатура він (Чингізхан – *Б. Ч.*) відправив у похід на північ, наказуючи дійти до одинадцяти країн і

народів, як то: Канлин, Кибчаут, Бачжигит, Оросут, Мачжарат, Асут, Сасут, Серкесут, Кешимир, Болар, Рарал (Лалат), перейти через повноводні річки Іділ та Аях, а також дійти і до самого міста Кивамен-кермен (Києва – *Б. Ч.*)» [429, § 262]*. Саме цим розпорядженням Тимучин розпочав завоювання Центрально-Східної Європи і, зокрема, України.

Цей крок каана, що в наступні десятиріччя призвів до зміни всієї геополітичної карти світу, був логічним продовженням подій, які мали місце в другій половині XII – на початку XIII ст. в Монголії і сусідніх із нею землях. У самому наказі вражає точність і послідовність перерахування земель. Фактично, у ньому йдеться про один з двох основних маршрутів Великого Шовкового шляху, який, досягнувши Ірану, поділявся на дві гілки. Одна прямувала на Дамаск до середземноморських портів. А інша – через Кавказ Дербентським шляхом виходила в Європу. Точність маршруту в наказі видає азійське купецтво, яке підтримало Тимучина в його завоюваннях. Для купців розширення Монгольської імперії означало величезні економічні можливості. З іншого боку, зміст наказу окреслює ареал інтересів, які мало купецтво, територіально: від Середньої Азії до Києва. З політичної точки зору маршрут відповідав загальній стратегії Чингізхана – завоювання всього степового масиву і кочовиків.

У біографії Субедея сказано, що саме він надав Чингізхану план завоювання Східної Європи [199, с. 159]. Не випадково саме після

---

* Пізніше похід описано таким чином: «...Субеетай-Баатур встречал сильное сопротивление со стороны тех народов и городов, завоевание которых ему было поручено еще при Чингис-хане, а именно-народов Канлин, Кибчаут, Бачжигит, Оросут, Асут, Сесут, Мачжар, Кешимир, Сергесут, Булар, Келет, а также и городов за многоводными реками Адил и Чжаях, как то: Мекетмен, Кермен-кейбе и прочих».

цього Тимучин і віддав наказ обом туменам рушити далі аж «до самого міста Кивамен-кермен». Зрозуміло, що двадцяти тисяч вояків було замало для підкорення такої величезної кількості народів, розкиданих до того ж на великій відстані. Вочевидь, як влучно відзначив М. Котляр, тут ми маємо справу з «розвідкою боєм» [274, с. 237], яка мала передувати майбутньому вторгненню вже основних сил. Цікаво, що цей експедиційний корпус діяв без відриву від ставки. До неї періодично відсилалися гінці зі звітами, здобиччю, важливими полоненими. Як писав Рашид-ад-дін, з огляду на ще непідкорений Кавказ гінці їхали з загонами в 300–400 вояків [209, с. 31]. Треба зазначити, що Субедей і Джебе не випадково були обрані для такого завдання. Вони були найкращими полководцями каана. І в попередні роки він давав їм завдання на автономні дії, в яких рівноцінно проявлявся як військовий, так і дипломатичний хист. Наприклад, Джебе зіграв не останню роль у краху держави хана Кучулука – останньої монгольської держави, підкореної Чингізханом. Завдяки вмілим військовим і політичним діям він привернув на бік монголів більшість підданих хана [111]. У 1218–1219 рр. Джебе на чолі 20-тисячного корпусу здійснив обхідний рейд через Алтайський хребет [523, с. 108]. На думку Храпачевського, Субедей, крім військового таланту, вирізнявся і за своїм походженням. Річ у тому, що він походив з урянхаїв, які, в свою чергу, разом з кіпчаками входили до Кімакського каганату [472, с. 1-10]. Така «спорідненість» мала зіграти не останню роль у реалізації планів каана.

Протягом 1221 р. Субедей-Джебе завоювали Вірменію і Грузію. Перша зустріч з грузинами відбулася ще 1220 р. Спочатку сутичка не виявила переможця, тому монголи перетягнули на свій бік деяких місцевих тюркських князів. У битві на початку 1221 р. ці союзники прийняли на себе основний удар грузинського війська, після чого

монголи ввели у бій власні сили і здобули перемогу [471, с. 329]. При безпосередньому завоюванні Грузинської держави відбулася нова, ще більш масштабна битва. І знову ешелонована тактика монголів у поєднанні з розумом полководців принесла свої плоди. Субедей удаваним відступом вивів противника на тумен Джебе, який перебував у засідці, а потім спільною контратакою монголи розгромили грузинів [74, с. 789].

Наступного року монгольські полководці рушили на північ до Дешт-і-Кіпчака. Військо йшло Дербентським шляхом між горами і берегом Каспійського моря [74, с. 789]. Спочатку було розбито лезгинів, а вже на виході з Кавказу дорогу монголам перекрило об'єднане військо аланів і половців. Причому частина останніх походила саме з українського степу. Перші сутички не виявили переможця. Тоді Субедей і Джебе вдалися до хитрощів. Вони вийшли з половецькими князями на переговори, під час яких монгольські полководці, посилаючись на спільні корені з кіпчаками, доводили, що вони не є ворогами. Тут якраз і стало в пригоді походження Субедея. Слова були підкріплені і чималими подарунками. Наслідком переговорів став відхід половців з Кавказу до своїх володінь. Субедей і Джебе швидко цим скористалися і атакували ослаблених аланів. У битві останні були розгромлені. Не витрачаючи час на їх переслідування, монголи погналися за половцями, які нічого не підозрювали, і наздогнали їх десь біля Дону. Розгром «родичів» був повним [200, с. 143].

Розбивши військо кіпчаків, монголи повернули до Криму і швидко оволоділи півостровом разом із його найбільшим містом – Судак. Територію, яка зазнала атаки корпусу Субедея-Джебе, джерела називають досить абстрактно: половецька земля, Крим [200, с. 143]. Ібн-ал-Асір каже: «Кіпчаки, які жили далеко, почувши про це

(погром одноплеменців на Дону – *Б. Ч.*), втекли далеко без бою» [200, с. 143]. З цієї згадки видно, що не в усі половецькі землі вдерлися монголи. Галицько-Волинський літопис зазначає, що половці були «ізбиті» до Дніпра, після чого монголи «повернулися у свої вежі» [121, с. 85]. Rogozький літопис уточнює, що половці побиті «по Дону в лукомор'я ... гнали їх до річки Дніпра поблизу Русі» [364, с. 338].

Якщо згадати той факт, що руси дізнавалися про монголів від половців, а їх самих уперше побачили в посольстві під Зарубом, виходить, що вояки Чингізхана при погромі половецьких «веж» оминали кордони руських князівств. Та й саме посольство зверталось до князів дуже миролюбно, підкреслюючи, що їхніми ворогами є лише кіпчаки: «Ми вас не чіпаємо, ні градів ваших (підкреслення наше – *Б. Ч.*)» [366, с. 27]. Вказівка на «гради» є не випадковою. Тоді, коли союзне військо вже досягло півдня, Олешшя і Протолча у джерелах згадуються як діючі поселення, тобто вони насправді не були зачеплені татарами. Ще одним доказом того, що монголи не лише не зачіпали підданих руських князівств, але й розташували свої війська на доволі віддалено від них, є факт просування галицьких «вигонців». Адже, в той час як основне союзне військо рухалося вздовж Дніпра, ці вояки спустилися Дністром в море, а потім піднялися по Дніпру до Хортиці, де і з'єдналися з князями [526, с. 114-133]. Одже керівники руських і половецьких полків знали, що до місця зустрічі військам нічого не загрожує. А значить, монголи були на далекій відстані. Таким чином, території, якими пройшли монгольські тумени 1222 р., слід окреслити по Сіверському Дінцю до Ворскли, по ній до Дніпра, оминаючи руські населені пункти, і далі до Чорного моря. Викликає питання той факт, що Субедей і Джебе не переслідували половців до кінця, як вони зазвичай чинили з

переможеними ворогами. Зрозуміло, що однією з причин було бажання уникнути зустрічі з руськими полками на початковому етапі вторгнення. Проте це не могло бути головною причиною, оскільки, з огляду на несподіваність для самих половців появи монголів із-за Дону, війська князівств не могли бути відмобілізовані. Швидше за все, Субедей і Джебе, розгромивши військо половецьких ханів, кинулися захоплювати їхніх підданих. Причому, як показали подальші події, не задля знищення, а навпаки – для експлуатування, поповнення з їх числа війська і створення промонгольської «партії» з частини аристократії. Тим більше, що наказ каана гласив, що дійти корпус має саме до Києва. Відповідно, аби виконати його, туменам потрібен був відпочинок і підготовка до кампанії наступного року. Завдяки такій стратегії монгольське військо змогло створити надійну базу і спокійно перезимувати на пасовиськах Криму.

Вочевидь, місцеве населення (у тому числі й мешканці Судака) поставляло їм усе необхідне. На думку Р. Храпачевського [471, с. 330], монгольське військо поповнилося з числа половців, які визнали владу монголів. Представники інших народів також забиралися до війська. Так, вже у наступному році в лавах монголів бачимо бродників. Д. Ісхаков доводить, що Бурундай, відомий татарський полководець 30–50-х рр. XIII ст., був саме вихідцем з Криму і потрапив на службу до монголів якраз 1222–1223 рр. [231, с. 25] Карпіні бачив у Каракорумі 1246 р. чимало русів і угорців, які служили монголам, у тому числі і на війні – «деякі перебували тридцять років на війні і при інших діяннях татар і знали всі їх діяння, так як знали мову і невідлучно перебували з ними деякі двадцять, деякі десять років, деякі більше, деякі менше» [163, с. 58]. Ті, хто служили тридцять чи двадцять років, якраз мали потрапити до монголів у 20-х рр. XIII ст. Зрозуміло, що частина з них могла бути

взята у полон після Калки. Та все ж якась кількість могла влитися до туменів Субедея і Джебе раніше. Зрештою, залучення до своїх лав представників завойованих народів було обов'язковою частиною політики імперії. В цілому, кількість «новобранців» була чималою. Це видно з того, що при поверненні з походу 1224 р. з їх числа на прохання Субедея було сформовано окреме військо [199, с. 228]. З приходом весни 1223 р. монгольські війська рушили на Київщину. Принаймні Ібн Ал-асір прямо пише, що «татари рушили потім в 620 [1223] році в країну русів» [200, с. 144]. Одночасно їм назустріч рухалося об'єднане військо русів і половців.

Ще 1222 р. кілька груп половецької знаті прийшли до руських князівств і попросили притулку і захисту [364, с. 339]*. Руські князі вирішили надати допомогу половцям і виступити в степ. Часу на збори було обмаль – лише два місяці. До того ж мова йшла про далекий похід у степ. У XIV–XVI ст. у таких акціях брали участь лише ті, хто міг виставити двох коней, але серед воїнів було дуже багато князів, тож руське військо слід сприймати як не дуже численне, але професійне. Це було феодалне військо, складене з князівських дружин. Такі армії в тогочасній Європі були типовим явищем, якщо не сказати абсолютним. Проте сила руського війська якраз і полягала в його «елітарності». Для психології середньовічної людини при визначенні потужності тієї чи іншої військової сили цього було досить. Навіть літописець на основі даних руської розвідки порівнює русів і татар. У останніх вояки є лучниками

---

* Правитель Бугської Орди Котян відправив послів до сусіднього йому Галицького князівства. Він був тестем місцевого князя Мстислава Удатного. До київського князя по допомогу звернулися Юрій Кончакович і Дмитро Кобякович. Вочевидь таких половецьких князів було більше. Той же літопис повідомляє про хрещення князя Бастия.

(мається на увазі легка кіннота). Відповідно, для «лицарського» війська це не був сильний ворог, навіть якщо він і переважав чисельно.

Монгольські полководці спробували роз'єднати сили союзників за допомогою перевіреної раніше тактики. Для цього до руських князів було відправлене посольство. Посли зустріли союзне військо ще в Зарубі, а отже, Субедей-Джебе намагалися зняти загрозу ще на початку походу. Як повідомляє літопис, монгольські послы виголосили: «ми вас не чіпаємо ні градів ваших, але йдемо на своїх конюхів, на половців» [366, с. 27]. За своїм тоном (але не за змістом) послання темників дуже схоже з попередніми закликами до половців 1222 р. «Ми з вами одного роду (походження), а ці алани вам не рідня, щоб ви їм допомогали, і їх релігія не схожа на вашу» [200, с. 143]. Як тоді на Кавказі, так і тепер в українських землях монголи намагалися діяти за правилом «розділяй і володарюй». Цікавим є зменшення статусу половців за рік – з «рідні» в очах татар вони опустилися до «конюхів».

Проте союзники вбили послів. Можливо, зіграла свою роль позиція в цьому питанні половців, які вже були навчені минулорічним гірким досвідом. Союзники рушили далі на південь, частина човнами, а частина верхи. Через 17 днів монголи знову прислали посла зі словами: «Ви на нас ідете, нехай розсудить бог між нами» [366, с. 27]. Усі союзні сили остаточно зібралися на о. Хортиця біля «броду у Протолчі» [121, с. 86]. Завдяки археологічним дослідженням 1976 р., проведеним у цьому місці Т. Шевченко, відомо, що мова йшла про поселення, яке стояло в районі дніпровської переправи на о. Хортиця. Тут союзники нарешті побачили ворога і почали переходити річку. Відбулися бої передових загонів: «Стрільці же руські перемогли, і гнали в поле далеко, і взяли

їх скот» [121, с. 86]. Монголи не стали вводити в бій додаткові сили, а вдалися до відступу. За повідомленнями руських джерел переслідування тривало вісім днів [121, с. 86], арабських – 12 днів [200, с. 144]. На р. Калка в певний момент, коли союзники розтягнули свої сили, Субедей і Джебе нанесли контрудар усіма наявними силами.

Уже понад століття точиться дискусія щодо визначення місця розташування Калки. Довгий час вважалося, що це р. Кальміус. На істориків справляла враження тривалість переслідування – 8–12 днів. Проте мова йшла не про спортивні перегони, а про рух військових підрозділів на ворожій території, у бойових порядках. Та й переслідування не означало пересування двох колон «чолом у хвіст». Противники розсипалися по степу окремими загонами, між якими відбувалися перестрілки, точилися невеличкі сутички тощо. Сама різниця в кількості днів, яка чітко простежується за джерелами двох ворогуючих таборів, є красномовною. На нашу думку, руські літописи вважали початком битви той момент, коли в бій вступили безпосередньо князі. А персидські джерела рахували від моменту саме головного контрнаступу монголів. Отже, протягом принаймні трьох днів, як свідчать зазначені джерела, точилися доволі великі баталії. Це в деякій мірі підтверджується і літописом: «Ідучи вісім днів до річки Калки, зустріли сторожу татарську, сторожі же билися з ними, і вбито було Івана Дмитровича і ще двох з ним, татари ж від'їхали до річки Калки» [121, с. 86].

У історіографії вже висловлювалися думки, що Калку слід шукати ближче до Дніпра. Тим більше, що Калка фігурує в золотоординській історії у зв'язку ще з одним важливим сюжетом – поразкою Мамаєва від Токтамиша 1380 р. Введення ж останнім часом у широкий обіг двох цінних джерел, гадаємо, остаточно розставило всі

крапки над «і». Першим джерелом є твір кримського історика XVIII ст. Кирими, у якому він подає історію загибелі Мамаю. Згідно з нею, це сталося в районі його володінь [301, с. 193], поблизу річки Кінські Води*. Другим же джерелом є текст Де Бредія, що вірогідно передає записки Б. Поляка, який був секретарем у посольстві Карпіні. Його твір, хоча і повторює багато в чому відому працю папського посла, але й містить чимало нових цікавих фактів. У своїй згадці про Калку він писав, що «комани, об'єднавшись з усіма руськими, билися з татарами поміж двома струмками – назва одного з них Калк, а іншого Кониуззу, що означає «вода овець», адже *кони* по-татарськи означає латиною *oves* (вівці), а *уззу* – *aqua* (вода), і вони були розгромлені татарами» [55, р. 241]. Отже, тут міститься пряма вказівка на Кінські Води і Овечу Воду.

У цілому татари повторили вже відпрацьований на Кавказі прийом, який у нових реаліях набув більшого розмаху. Цей монгольський удар прийняли галицькі, волинські, курські і половецькі дружини. Літописець так описує драматизм цього моменту: «І було побоїще страшенне на річці Калці» [366, с. 28]. У ході битви монголи зім'яли половецькі загони, що в свою чергу призвело і до перекидання всього фронту: «Побиті були половці від татар, а потім Русь» [366, с. 28]. Київський полк участі в битві не брав. Галицько-Волинський літопис пояснив це заздрістю Мстислава Київського до Мстислава Удатного [121, с. 86]. Коли Мстислав Київський побачив, що монголи перемогли, то він зі своїм військом зачинився в укріпленому таборі [274, с. 23]. Кияни відбивалися три дні. Тоді Субедей і Джебе відправили до них посла-бродника на прізвисько Плоскиня з пропозицією капітулювати на умовах вільного

---

* Про адміністративний устрій і феоди більш детально див. далі.

повернення додому. Мстислав пристав на пропозиції темників. Проте останні, скориставшись з виходу русів з укріплення, розгромили їх. Самого ж київського князя відправили до ставки Джучи, де його було страчено [199, с. 223].

Монголи переслідували втікачів до Дніпра. Причому цього разу руські поселення вздовж річки були ними атаковані. На це вказує така оповідь Ібн ал-Асіра: «Багато відомих купців з русів і заможні люди зібрались і захопивши з собою, що було їм цінного, відправились морем на кількох кораблях у мусульманські країни». Рашид-ад-дін писав про те, що «монголи йшли по п'ятах за ними (втікачами з битви – *Б. Ч.*) і зруйнували їхні міста». Як бачимо, йдеться саме про близькі до місця битви міста, з яких купецтво тікало за море (подібний крок з Києва та інших міст на півночі виключається). Такими містами з великою кількістю торгового люду швидше за все були вже згадані Протолча і Олешня, через які напередодні бойовища пройшли галицькі вигнанці. Хоча таких торгових факторій могло бути і більше. Наприклад І. Фоменко зазначає, що в Північному Причорномор'ї на портоланах зазначено десять топонімів, з яких шість пов'язані з Давньоруською державою. За висновком дослідника, «це максимальна кількість топонімів, залишених на картах регіону одним народом» [462, с. 107]. Монголи йшли на Русь тим же шляхом, яким союзники прийшли перед цим, отже, саме ті міста чи поселення, які вони проминали, й мали бути спалені [200, с. 144].

Битва на Калці є непересічною подією в історії Центрально-Східної Європи XIII ст., адже мова йшла про супротивників, які уособлювали різні цивілізації: з русько-половецького боку ми бачимо світ удільних держав, з монгольського – централізовану трансконтинентальну імперію. Також це була зустріч протилежних

військових систем: європейці представляли феодальне військо – дружинне ополчення, а монголи армію, основу на регулярних засадах. Битва є непересічною також і з огляду на держави, що так чи інакше взяли в ній участь. Такі руські князівства, як Галицьке, Волинське, Київське, Чернігівське фактично були окремими політичними суб'єктами. Це ж повною мірою стосується й половецьких орд. За монголами стояли Азія і Кавказ. Безпосередньо ж у лавах татар мали бути представники аланських, готських, грецьких князівств Криму, а також піддані Трапезундської імперії з прибережного Криму [332, с. 11]*. Важлива Калка і за військовим «матеріалом» протиборчих сторін. З боку русів і половців бачимо велику силу князів та їхніх дружин – цвіт русько-половецької аристократії. З боку ж монголів – передусім двох найкращих Чингізханових полководців: Субедея і Джучи.

Усі джерела, які описують битву, згадують про її кривавий характер. Європейські джерела оцінюють втрати таким чином: «Крові з обох боків було пролито до самих кінських вуздечок, як переказували ті, хто брав участь у битві» [473, с. 125]. Персидські: «Обидві сторони показали стійкість, якої до цього ніхто не чув. Битва між ними точилася декілька днів» [200, с. 144]. Навіть у біографії Субедея зазначено, що це була найкривавіша його битва – і це при тому, що за своє життя полководець узяв участь у десятках битв. Ймовірно, під час битви Джебе було важко поранений – він помер при поверненні з походу у 1223 чи 1224 рр. Щоправда, безпосередню причину його смерті джерела умовчують.

---

* Наприклад, з того ж Херсонеса і гірських районів т. зв. Готії, що належали Трапезундській імперії.

Татари, закінчивши переслідування розбитих на Калці русько-половецьких полків, вирушили до кінцевої мети свого походу – Києва. Літопис повідомляє, що вони дійшли до Новгород-Святослава, міста, розташованого неподалік від сучасного Обухова. Як і на Калці, темники застосували «підлещування», вочевидь, висунули пропозицію почесної здачі. Коли ж населення вийшло, то татари «ізбіша їх усіх» [200, с. 87]. На жаль, у джерелах немає інформації про долю Заруба, Торчеська та інших міст, що знаходилися південніше Новгород-Святослава. Напевне, внаслідок поразки ті війська, які мало Київське князівство, зачинилися по фортецях, що в свою чергу дало можливість монголам швидко їх оминати. З іншого боку, Субедей і Джебе навіть і не намагалися штурмувати міста. Хоча події могли розгортатися і за іншим сценарієм. Вчинок мешканців Новгород-Святослава міг бути спричинений тим, що попередні міста приймали умови татар і залишались цілими. До того ж у руках темників перебував київський князь, який теж міг бути використаний як інструмент тиску на місцевих жителів. У той же час Новгород-Святослав був останнім містом у поході татар на Київ, тому по відношенню до нього не було потреби дотримуватися угоди. Такий варіант розвитку подій підтверджується подібною ситуацією, яка мала місце у 1259 р. Тоді під час походу на захід Бурундай наказав галицько-волинським князям знищити укріплення міст та особисто прибути до нього. Виконавши це, князі зберегли собі життя, а їхні володіння не були розорені. Коли ж татари вступили до Польщі і підступили до Любліна, через руських князів Бурундай висунув гарнізону пропозицію капітулювати. Поляки погодилися, зваживши на долю сусідів. Проте на цей раз татари порушили угоду, оскільки

не мали потреби в поблажливості поляків, які були кінцевим пунктом нападу*.

Наблизившись до Києва десь на 20 км, монголи повернули на схід. Повідомлень про велике розорення Переяславщини у джерелах немає. На зворотному шляху волзькі болгари влаштували татарам кілька вдалих засідок, завдавши їм чималих втрат. У 1224 р. Субедей нарешті привів корпус у ставку Чингізхана.

2.2. Виникнення Улусу Джучи і Західний похід монголів. Поглинення Лівобережної України

Одразу після повернення Субедея або ж напередодні цього Чингізхан поділив державу на кілька улусів. Західний з усім Дешт-і-Кіпчаком було віддано Джучи. Згідно з повідомленням Хамдаллаха Казвіні, «йому були звірені область Хорезм, Дешт-і-Хазар, Болгар, Саксін, алани, руські, Мікес, башкірди й ті краї» [199, с. 274]. Уже сам факт розподілу території, більшість якої ще не була завойована, давав зрозуміти, що майбутній наступ більш ніж реальний. Однак, за життя Чингізхана і Джучи розширення кордонів імперії на захід так і не відбулося. Ця ідея була втілена в життя вже їхніми наступниками – кааном Угедеем і керівником Улусу Джучи - Бату.

Приблизно 1227–1228 рр. каан відправляє тридцять тисяч воїнів на чолі із Субедеєм проти «Кіпчака, Саксіна, Булгара» [204, с. 21]. Це було викликано бажанням прикрити новий західний кордон від західних країн. Таке ж військо з кількома емірами на чолі Угедей відправив на південний захід для захисту кордонів від нападів Джелал-ад-діна, сина хорезмшаха [199, с. 267; 209, с. 34]. Схожі події відбуватимуться в 1245–1246 рр. уже на нових рубежах. Крім того,

---

* Детальніше далі.

напади на сусідів вкладалися в підготовку великого походу по завоюванню Дешт-і-Кіпчака і суміжних теренів. Мова йшла про завоювання десятків народів і держав, що відповідало загальній політичній лінії каана – захоплення степу і степових народів, сусідніх осілих народів і Великого Шовкового шляху в цілому. Адже міць країни трималася на трьох опорах: кочовики цементували державу і давали військо, осілі забезпечували матеріальну основу, а торгові шляхи – фінансово-економічну потужність. Смерть Джучи і Чингізхана в 1227 р. [412, с. 19] на деякий час призупинила активність татар на заході. Але вже з початку тридцятих років новий каан Угедей і нащадок Джучи Бату розпочинають підготовку до завоювання земель Центрально-Східної Європи.

На Волзьку Болгарію було здійснено кілька набігів. Похід Субедея 1229 р. закінчився невдало. У 1232 р. мав місце новий похід на Волгу, під час якого монголи проникли і далі: наприклад, у 1233 р. на татар скаржилися в Судаку [291, с. 508]. Розв'язка наступила в січні-лютому 1235 р. На курултаї було остаточно вирішено почати завоювання країн Заходу: «кіпчаків, руських, болгар, мажар, башгірд, асів, Судак» [209, с. 34]. У Джувеїні мета завоювання визначена більш лаконічно – «країни Булгаков, Асов і Русі» [204, с. 22]. В історіографії цю війну прийнято називати «Батієва навала», або «Західний похід». Згідно ж із китайськими джерелами самі монголи називали війну «Кіпчацький похід». Підготовка була проведена величезна. Створювалася поштова служба, готувалася зброя, поновлювався облоговий парк. У похід мали вирушити старші чоловіки з кожної родини. Отже, фактично йшлося про мобілізацію ветеранів минулих війн. Також створювався потужний інженерний корпус: для цього Угедей наказав призвати майстрових – з 20-ти тяглих одного [199, с. 213]. Мобілізовано було всі улуси імперії. Це

засвідчує, зокрема, перелік Чингізидів, які взяли участь в поході. Тут ми бачимо і Джучидів (Бату, Орда-Ічен, Берке, Шибан), Тулуєвичів (Менгу), Чагатаєвичів (Кадан), і, зрозуміло, Угедєєвичів (Гуюк). Загальне керівництво здійснював Бату, як керівник Улусу Джучи, до якого і мали бути включені завойовані землі. Розробляв військовий план і практично керував військами Субедей.

Весною 1236 р. війська кількома групами вирушили в похід. Зустріч відбулася в межах Волзької Болгарії восени того ж року, після чого розпочався блискучий за своєю швидкістю і масштабами погром країн Центрально-Східної Європи [381, с. 95; 130; 412, с. 20-22; 471, с. 351-376]. 1236 р. завойовано Болгарію і суміжні народи. Кінець 1237 р. – падіння Рязанського і Мордовського князівств, зима-весна 1238 р. – крах Володимиро-Суздальської держави, восени 1238 р. – новий похід на мордву, а також початок завоювання Північного Кавказу.

1239 р. монголи переходять до завоювання безпосередньо України. Протягом двох років вони захоплюють половецький степ, Русь (Переяславську, Чернігівську і Київську землі) і Кримський півострів, включаючи приморські міста. Ці завоювання за своїм характером дещо відрізнялися від попередніх походів на Волзьку Болгарію, Рязанське і Володимиро-Суздальське князівства, де мали місце концентровані удари практично всіх монгольських військових сил, що брали участь у «Західному поході». Завоювання України здійснювалося у процесі кількох окремих військових кампаній. Як свідчить літопис, «і піде (Бату – *Б. Ч.*) в землю Половецьку. Звідти почав посилати на міста руські» [121, с. 100]. Рашид-ад-дін теж описує походи на територію України як серію окремих походів з різними воєначальниками [209, с. 37]. Така стратегія була вироблена, вочевидь, Субедеєм, якого більшість сучасних дослідників вважають

справжнім керівником монгольського війська, і базувалася на його попередньому досвіді війни за Доном. У 1222–1223 рр. Субедей, зайнявши спочатку південь, зіткнувся з об'єднаними силами Русі і половців. І тоді проблему довелося вирішувати у відкритому польовому побоїщі з великими втратами. Зрозуміло, що на цей раз Субедей намагався будь-якою ціною уникнути зустрічі з об'єднаними військами, тому монголи діяли так, аби розігнати більшість ворожих збройних сил по містах і знищити їх частинами. Карпіні дав таку характеристику цьому способу війни: «А ще треба знати, що Татари більше люблять, аби люди запиралися в містах і фортецях, ніж билися з ними в полі. Вони кажуть, що це їх поросята, які зачинені у хліву» [163, с. 43].

За двадцять років перед цим держави на території України змогли об'єднатися, незважаючи на перманентну ворожість у стосунках, то що ж заважало їм зробити це зараз? Цікаво, що 1241 р. таке об'єднання утворилося: Данило Галицький (і Волинський) і Михайло Чернігівський уклали антимонгольський союз, який, щоправда, вже не міг бути втіленим у життя.

Досвід минулої війни свідчив, що монголи не повинні дозволити половцям відступити під захист руських фортець, оскільки суміш цих двох сил могла завдати їм чималого клопоту. Яскравим прикладом могли слугувати чорні клобуки, які протягом багатьох десятиліть були надійним щитом Русі з боку степу. І з цим щитом у монголів таки були проблеми вже наступного 1240 р. [472, с. 1-10] До речі, через півтора століття саме таке поєднання сил втікачів-степовиків із потужністю укріплень українських замків і міст стало головною зброєю Великого князівства Литовського проти Золотої Орди. Оскільки величезний масив земель і народів був завойований, але не підкорений, монголам постійно доводилося посилати війська в

ті чи інші місцевості [471, с. 374-375]. Не випадково вони не могли сконцентрувати проти Русі чи половецьких володінь такі ж сили, що і в кампанії 1237–1238 рр. У той же час держави, якими вони збиралися заволодіти, у військовому плані були досить потужними. Переяславщина і Київщина як прикордонні землі споконвіку звикли відбивати напади степових народів. Що стосується Чернігівщини, то це було одне з найбільших руських князівств. Силу цієї держави монголи відчували під Козельськом 1238 р. Його облога затягнулася на два місяці і завдала чималих втрат нападникам [139, с. 158; 204, с. 37].

Перший удар монголи завдали саме по половецьким володінням і Переяславщині. Рашид-ад-дін повідомляє, що «Берке відправився в похід на кипчаків» [204, с. 37]. Хоча у цього літописця похід Берке згадується після походу Шибана, Бучка і Бурі на Крим, Ярославом Пилипчуком було визначено, що хронологічно спочатку монголи завоювали Переяславщину і Чернігівщину, а вже згодом Крим [348, с. 19-22]. Оскільки Берке в Крим не ходив, а під час походу з'явився під Переяславом, можна припустити, що він атакував ті половецькі володіння, які знаходилися вздовж Сіверського Дінця. До речі, саме там були зосереджені міста і поселення кочівників [352, с. 149]. Останнє мало значення з огляду на пору року.

Вінцем походу стало захоплення Переяслава 3 березня [381, с. 131], тож з половцями Берке мав воювати в січні-лютому, коли вони зимували в містах. Рашид-ад-дін згадує, що Берке взяв у полон кількох половецьких воєначальників вождя-князя Беркуті. Отже, похід був спрямований на володіння цілком конкретної орди. Можливо, це була орда «Донських» половців [352, с. 149]. При цьому літописець не пише про битву [209, с. 37]. Вочевидь, напад був неочікуваним, а отже, монголам протистояли лише окремі загони. Те,

що Берке діяв швидко, видно і з опису літописцем захоплення Переяслава, а точніше лише короткої звістки про падіння міста внаслідок штурму [121, с. 100]. Ймовірно, мав місце блискавичний підхід і штурм, без облоги і пороків (стінобитних пристроїв, рухомих башт і метальної артилерії). Р. Почекаєв, припустив, що винищення міста стало наслідком того, що переяславці допомагали або переховували половців [381, с. 131]. Це припущення, хоча й не підтвержене джерелами, з урахуванням історії співіснування русів-українців і кочових народів має певне підґрунтя. На нашу думку, дії монголів обумовлювалися й іншими факторами.

Як зазначалося, монголи побоювалися наступу з боку Русі, зважаючи на попередній досвід. Переяславщина ж якраз була тією перепорою на шляху до Чернігова і Києва, яку ні печеніги, ні половці не змогли в свій час здолати. Організувати тривалі облоги на цих теренах монголи не могли як через зайнятість більшості сил на інших театрах війни, так і через небезпеку приходу полків з Правобережної Київщини і Чернігівщини (тим більше, що в Києві правив чернігівський князь Михайло Всеволодович). Те, що така небезпека існувала, виявилось при завоюванні Чернігова і Поросся. Та й половці були ще далеко не розбиті. Коли через деякий час монголи завойовуватимуть Крим, їм доведеться долати потужний опір місцевого населення. Отже, ставлячи в основу плану походу Берке швидкість і раптовість [352, с. 60]*, монголи мали налаштувати вояків на повну свободу дій щодо завойованих. Та й самою метою кампанії було не допустити формування якоїсь реальної сили на

---

* Швидкість руху Берке від сіверського Дінця до Переяслава, дає підстави стверджувати, що він йшов тим же шляхом, яким в свій час Володимир Мономах ходив на половців (Шаруканідів).

Переяславщині, принаймні на деякий час. Тому не дивно, що літописець про наслідки захоплення міста пише емоційно [121, с. 100]. Монголи відступили так само швидко, як і прийшли; і хоча Переяслав знаходився відносно недалеко від Києва, відомості, що Берке рушив у бік стольного міста відсутні. Вочевидь, це не входило у його плани.

Джерела мовчать про дії ординців на території України протягом наступних півроку, проте швидше за все у цей час Берке продовжував здійснювати «зачистку» половців у відкритому степу. Тим більше, що степ, а точніше його кочовища, мали дістатися саме Джучидам. Наступна кампанія відбулася восени того ж 1239 р. На цей раз її було проведено проти Чернігівського князівства [293, с. 18] і Криму [471, с. 376]. Як і кампанія Берке, ці військові акції не випадково відбулися восени. Осілі народи, які були цілком нападів, вже закінчили збір врожаю, що, відповідно, у випадку перемоги давало монголам чималі матеріальні прибутки, в тому числі у вигляді стратегічної сировини – зерна.

Відсутність активних дій з боку Михайла Всеволодовича і половецьких князів дали змогу монгольському воєначальнику, на цей раз Менгу (в майбутньому каан Монгольської імперії), атакувати Чернігів. Про те, що він підступив одразу або ж незабаром після вторгнення, говорить той факт, що військо на допомогу місту підійшло вже після початку облоги. Навіть літописець повідомляє, що князь Мстислав Глібович спочатку «почув о нападі іноплеменних на град», а вже потім «прийшов на них зі своїми воями» [121, с. 100]. А правитель князівства Михайло Всеволодович, що сидів у Києві, взагалі не виступив (можливо, не встиг) проти нападників. Підхід монголів, очевидно, відбувся з півдня, з Переяславщини. Цей

висновок напрошується з огляду на те, що після Чернігова Менгу вирушив на Глухів (відповідно на схід) [121, с. 100]. На відміну від Переяслава, проти Чернігова довелося вести тривалу облогу. Археологічні розкопки показують чималу кількість стріл, що застрягли в будівлях, а отже, місто обстрілювали [293, с. 18]. Мстислав Глібович спробував деблокувати столицю князівства і атакував монголів. Відбулася битва, причому безпосередньо під стінами міста: згідно з тверським літописом, чернігівці з мурів обстрілювали монголів зі своєї метальної артилерії [366, с. 374]. Взагалі факт, що монголи були затиснуті між містом і військом Мстислава говорить про те, що князю вдалося застигнути Менгу зненацька.

Літописець яскраво описує драматизм битви і штурму: «І прийде (Мстислав) на них (Менгу) з багатьма вояками до Чернігова, і була брань люта, а з міста на них (монголів) каміння з пороків метали за півтори постріли, а каміння дві людини піднімали; але і татари перемогли Мстислава, і багато вояків вбито, а місто взято (18 жовтня [471, с. 377]) і огнем запалено, а єпископа їх відведено (до) Глухова (де) відпущено» [366, с. 374].

Спустошивши чернігівське князівство, Менгу відступив тим же шляхом, по якому і прийшов. Проте на відміну від Берке він таки підступив під Київ. Щоправда, він не дійшов до самого міста, а лише став з протилежного боку Дніпра «у городка Пісочного» [121, с. 100; 366, с. 374]. Царевич запропонував киянам віддатися під владу імперії. Літописці говорять, що така миролюбність була викликана враженням від краси міста, яке Менгу не хотів руйнувати. Проте з огляду на характер завоювань монголів, сумнівно, що краса Києва могла врятувати його від спустошення. Ще Чингізхан започаткував

політику знищення правителів, а іноді і цілих династичних родів, і розорення столиць як символів влади. Слід врахувати і чималі прибутки від грабунку таких міст. Швидше за все Менгу розраховував на психологічний тиск, адже всього за кілька років упали всі держави на схід від Києва. Переяслав і Чернігів також не витримали натиску монголів. Невідомо, чи Менгу діяв самотійно, чи виконував наказ «ставки» – обидва варіанти цілком реальні. З одного боку, Бату міг дійсно наказати братові провести рекогносцировку міста [381, с. 132], з іншого – це не означає, що він отримав повноваження оволодіти Києвом. Менгу був старшим сином Толуя і відповідно онуком Чингізхана. Це була його далеко не перша операція як самотійного полководця [199, с. 165]*. За таких умов він міг спробувати дипломатичним шляхом зайняти Київ. Тим більше, що доходи з останнього, як і з Чернігівщини, мали надходити безпосередньо каанові, а, отже, і його роду. Проте умовити киян і Михайла Всеволодовича не вдалося. Більше того, монгольських послів, як і двадцять років тому, було вбито [121, с. 100; 366, с. 374]. Менгу не став провокувати подальші військові дії і повернувся до Бату [381, с. 132].

Погром Лівобережної Русі, на думку Я. Пилипчука, давав змогу монголам вже безпосередньо перейти до захоплення Кримського півострова [349]. Згідно з повідомленнями Рашид-ад-діна, «Шибан, Бучек і Бурі виправилися походом у країну Мерім із племені чинчакан й захопили Таткару» [209, с. 37]. На сьогоднішній день історики сходяться на тому, що під Мерімом мався на увазі Крим [349, с. 19]. Те, що саме Шибан очолив похід, було спричинено не лише його полководницькими здібностями, а й тим фактом, що саме

---

* Ще в 1230 р. він разом з батьком воював у Китаї.

Крим передавався йому у володіння [231, с. 25]. Похід відбувся наприкінці осені 1239 р. [471, с. 376] Отже, він почався або одночасно з походом Менгу на Чернігів, або вже після падіння цього стольного міста. Вочевидь, якогось великого відтоку половців і аланів на захід у попередні роки не сталося. Саме тому Рашид-ад-дін і повідомляє про завоювання Тактару [209, с. 37]. Отже, за цю місцевість (пагорб, місто?) точилися бої чи навіть відбулася битва.

Наприклад, згідно з «Чингіз-наме», тривалий час спротив чинило місто-фортеця Кір-кер (за повідомленням джерела – кілька років). Розуміючи, що штурмом міста не захопити, Шибан наказав зробити чотири підкопи. Коли роботи над ними були завершені, монголи рушили на штурм, змусивши цим захисників зайняти стіни. У цей момент спеціальні загони «бахадурів» через підкопи ввірвалися до фортеці і захопили її [456, с. 96].

Рубрук наводить почуту ним від якогось купця історію про те, як велика кількість половців тікала до моря в районі Судака, де вони терпіли важкі злидні [128, с. 68]. Розгромивши степовиків, монголи підступили до прибережних міст. 26 грудня 1239 року вони оточили Судак і через кілька днів захопили його [349, с. 20]. Падіння цього міста було останнім штрихом в оволодінні монголами Лівобережною Україною.

На півроку військова активність монголів у межиріччі Дніпро-Дон спадає. Це обумовлювалося низкою причин. На завойованих землях то в одному, то в іншому місці спалахували повстання [342, с. 213-215]. Вже перед початком походу на Київ найкращий полководець імперії Субедей був змушений особисто очолити каральну акцію на Кавказі [472, с. 3]. Також мав місце конфлікт всередині «Золотого роду». Діти каана Угедея і Чагатая, оглани Гуяк

і Бурі, ігнорували владу Бату та публічно лаяли його, і що найгірше в умовах війни – діяли своїми туменами окремо від брата. Ситуація загострилася настільки, що довелося втрутитися самому каанові. Угедей підтвердив повноваження Бату. Наказ про це прийшов з Каракоруму 1240 року [199, с. 310-311; 412, с. 22]. Крім того, військо після чотирьох років війни потребувало відпочинку і поповнення сил. Облоговий парк монголів теж мав бути підготовлений для нового великого наступу (ті ж снаряди з нафтою потрібно було підвезти з Середньої Азії).

Про підхід монголів під Київ і час облоги джерела дають різну інформацію. Г. Івакін, підсумовуючи відомості з цього питання, окреслив три варіанти [233, с. 47]*: Галицько-Волинський літопис подає деталі облоги, але замовчує її датування [121, с. 101]; Псковський, Авраамки, Супрасльський літописи визначають термін вересень-листопад; Лаврентіївський, Суздальський, Тверський, Володимирський літописи називають дату падіння міста – шосте грудня [233, с. 47]. Щодо монгольських джерел, то лише Рашид-ад-дін визначає час облоги у дев'ять днів [209, с. 37]. У даному випадку цінною є згадка Плано Карпіні, як нейтрального джерела, що місто впало після довгої облоги [163, с. 25]. Можливо й таке, що всі дати є вірними. Питання лише в тому, хто саме і який зміст у них вкладав. Наприклад, Псковський, Авраамки, Супрасльський літописи виходять з появи монголів під Києвом і захоплення ними міста Ярослава; Рашид-ад-дін мав на увазі лише вирішальну частину облоги – штурм. Походження дати, названої у Лаврентіївському, Суздальському, Тверському та Володимирському літописах, має два варіанти: або в

---

* Дослідник не перераховує варіанти напряму, однак вони впливають з логіки викладу.

цей день упав останній осередок оборони (на зразок Десятинного храму), або джерело, з якого літописець черпав інформацію, отримало повідомлення про падіння міста саме у цей день, а з часом він став сприйматися як дата кінця оборони. Найближчими до реальності є літописи Псковського літописного зводу, відомості яких підтверджує Карпіні, і, як не парадоксально, Галицько-Волинський літопис. Хоча він і не говорить про час облоги, однак за його інформацією чітко прослідковуються три її етапи. Перший – це підхід монгольського війська і оточення ним міста [121, с. 101] (цінним є уточнення літописцем, що починали облогу *«отроци його»*). Другий етап – безпосередньо облога, що включала руйнування стін і підготовку підходів для штурмуючих [121, с. 101]. Тут видно, що монголи застосували свою улюблену тактику при штурмі фортець: сконцентрувати проти якогось одного місця максимальну кількість металюної артилерії і бити туди без перестану [199, с. 62, 99]*. Усього, за підрахунками Г. Івакіна, який спирався на повідомлення європейського джерела, монголи використовували 32 «пороки». Цікаву і доволі оригінальну ідею висунули російські дослідники Р. Набієв і Д. Габбасов. Вони вважають, що фраза літопису *«тоу боб ѣахоу пришли дебри»* складається зі спаплюжених тюркських слів *тоу боб ѣ* – туб/туп – гармата, *пришли* – тупе пер – стріляти і *дебри* – *темир/дамир/дабир* – залізо, і пропонують читати цей уривок тексту як: «гармати ж стріляли залізні» [322, с. 251-252]. Отже, виходить,

---

* Подібну тактику вони використали при штурмі Фенсяна 1230 р. Тоді монголи «спеціально завдавали потужних ударів в один з кутів його стіни, (для чого) було встановлено 400 камнеметів». У коментарях Храпачевський зазначає, що такі удари мали місце і під час інших облог.

що гармати стріляли, а пороки били. Третій етап – власне штурм [121, с. 101].

На проведення всіх цих операцій потрібно було чимало часу. Постає питання, що ж змусило монголів розтягнути облогу. Для Рашид-ад-діна похід на Київ був «походом в країну руських і народу Чорних шапок» [209, с. 37]. Отже, мова йде про чорних клобуків – у даному випадку пороських, оскільки руські кочовики на Лівобережжі навряд залишилися б після знищення 1239 року. Крім того, персидський історик, очевидно, не звернув би увагу на клобуків, якщо б з ними не було клопоту, адже він прославляв військову доблесть Чингізидів. П. Толочко відзначає, що археологічні дослідження на території столиці клобуків Торчеська свідчать про те, що місто було захоплене з боєм. Це ж стосується й інших міст по Росі і Стугні [440, с. 141]. Своєю обороною вони справді могли затримати просування основних сил монголів. Хоча на Дніпрі й було чимало місць для переправи, в умовах війни для армії, що нараховувала десятки тисяч чоловік з ще більшою кількістю коней, верблюдів та інших тварин, а також возами, потужним облоговим апаратом, допоміжними службами, більшість з них не підходили. Єдиним надійним і зручним шляхом був той, яким скористалося русько-половецьке, а за ним і монгольське військо 1223 року. П. Толочко опосередковано вказує на те, що монголи йшли на Київ саме через Рось і Стугну [440, с. 141]*.

Те, що доводи попередників є вірними, фактично підтверджує дослідження, здійснене Р. Храпачевським. Він, проаналізувавши життєпис Субедея в китайському джерелі «Юань ши», дійшов

---

* Щоправда, на карті (с. 134) стрілка, яка показує підхід Бату, чомусь направлена з лівого на правий берег прямо на Київ.

висновку, що один з його епізодів присвячений якраз війні у Пороссі [472, с. 7]. За реконструкцією джерела, Бату досяг успіхів у польових боях, але захопити міста Юр'єв (суч. Біла Церква) і Торчеськ не зміг. Міста (принаймні Торчеськ) були оточені і взяті в облогу [472, с. 7]. Тоді на допомогу було викликано Субедея. Останній поповнив свої частини вояками з числа підкореного населення і з'явився на Росі. Спочатку було захоплено Юр'єв, а потім за три дні Субедей оволодів і Торчеськом. Причому в джерелі зазначено, що місцеві жителі були захоплені [199, с. 231; 472, с. 7]. Отже, з огляду на цю інформацію бачимо, що Бату йшов на Київ саме шляхом з півдня. Зрозуміло, що самі по собі міста не могли зупинити просування облогового парку і більшості війська. Як правило, проти невеликих міст монголи залишали окремі корпуси, а основні сили рухалися далі. Проте при облозі Юр'єва і Торчеська до підхода Субедея мали бути застосовані облогові механізми. Київ також був фортецею, проти якої слід було зосередити максимум сил.

Крім того, пороські міста були опорою для польових вилазок руських і клобуцьких загонів – мало ймовірно, що всі київські кочовики ховалися за стінами. Сама місцевість Поросся – яри і пагорби – давала можливість окремим загонам доволі успішно переховуватися. Можемо припустити, що кістки, які бачив Карпіні, подорожуючи по Київщині 1245 р., були результатом жорстоких боїв, оскільки у монголів не було традиції знищувати полонених без зайвої потреби. Навпаки, полонені були цінною частиною здобичі. Згідно з китайськими джерелами, захоплених у полон монголи селили у своїх володіннях на землі [199, с. 74]. За наказом Угедея 1241 р., величезна кількість рабів, що накопичилася у Чингізидів та інших можновладців, мала бути переведена у категорію податного населення [199, с. 176]. Поселення руських полонених бачив 1253 р.

Рубрук на Дону і Волзі [128, с. 87, 96]. Подальший похід на захід теж не міг бути приводом для знищення полону, як це мало місце в Угорщині 1242 р., оскільки під час облоги чи одразу після неї царевичі Гуюк і Менгу якраз відправилися додому [199, с. 176] і спокійно могли забрати зайвих полонених з собою. Більше того, перед поверненням Гуюк надіслав каану доповідь про трофеї [199, с. 175].

Лише після знищення пороської оборонної лінії Бату зміг повністю зосередитися на захопленні Києва. Можливо, що саме цей період і мав на увазі Рашид-ад-дін.

Місцем прориву було обрано Лядські Ворота – південні дерев'яні укріплення. Перед ними було Козине болото. Воно або замерзло [201, с. 13], або було загачене. Монголи добре знали на цих речах. Наприклад, Володимир-на-Клязьмі було захоплено саме за допомогою «примету» – штучного насипу перпендикулярного до оборонної стіни валу [353, Стлб. 463]. Сконцентровані дії машин дали свої результати, стіна повалилася. Почався штурм. За описом у літопису видно, що він тривав не один день. Спочатку монголи захопили місто Ярослава, на чому їх рух зупиняється. Вочевидь, бій дійсно був жорстоким. Керівника оборони, воєводу Дмитра, під час прориву було поранено – очевидно, він зі своїм полком захищав пролом. Зупинка пояснюється тим, що монголи змушені були перегрупуватися та відпочити. Це дало змогу захисникам укріпитися на новому рубежі. Історики вважають, що ним стало місто Володимира [201, с. 13]. З ранку наступного дня поновлюються атаки. Знову відбулася запекла битва і монголи проривають оборону. Проте і цього разу їм не вдається протягом переможної атаки захопити весь Київ. Частині оборонців вдається укріпитися в

Десятинному храмі, який зрештою був зруйнований. Історики зійшлися на думці, що його обвал стався внаслідок дій «пороків» [201, с. 14]. Питання лише, скільки часу знадобилося монголам, щоб притягнути їх під храм і розбити стіни. Річ у тім, що в тайнику храму археологи знайшли залишки заступів і недокопаного підземного ходу в бік Старокиївської гори [248, с. 75]. Отже, захисники сподівалися, що їм вистачить часу, інакше вони б не починали копати. Але лаз доволі короткий – 0,5 м, тож монголи діяли досить швидко. Таким чином, захоплення Десятинного храму могло бути справою кількох днів.

Захоплення Києва було непересічною подією навіть на фоні попередніх завоювань. По-перше, це одне із найбільших міст Центрально-Східної Європи, столиця не лише «Руської землі», але й духовний центр для всіх уламків Київської Русі. Врешті-решт тут знаходилася ставка митрополита. По-друге, Київ був тією межею, до якої вислав війська ще Чингізхан. Судячи з усього, і для Угедея метою Західного походу було завоювання земель саме до Києва. Невипадково після його падіння він отримав вищезгадану доповідню щодо трофеїв і відкликав до себе Гуюка і Менгу з військами «на відпочинок». Згідно з «сокровенним сказанням монголів», після завоювання Києва (Керман-ківа) та інших міст Бату та інші царевичі поставили в них даругачинів (баскаків) і танмачинів [199, с. 310]. Отже, і тут місто виступає своєрідним рубежем. Після повернення з Угорщини сам Бату з усім своїм військом також пішов за Дніпро. Недарма у свідченнях Данила і Карпіні присутність монголів у Києві не зафіксована.

За такої ситуації деякі мотиви і акценти походу далі на Захід змінюються. Єгоров зробив припущення, що дії Бату після падіння

Києва були цілком самостійними і навіть суперечили позиції каана. Однак Р. Почекаєв дотримується протилежної думки. На перший погляд, відкликання Угедеєм частини військ виглядає як небажання продовжувати похід. Проте тоді виникає питання – чому ж похід продовжують інші царевичі, в тому числі і з дому Угедея (син Кадан), Чагатая (син Байдар) і Тулуя (син Бюджек), і темники, включаючи славнозвісного Субедея [381, с. 138]. В. Чрзановський наводить ще один аргумент на користь того, що подальші дії відбувалися з дозволу і за наказом каана. Маємо на увазі лист Угедея до Бели, в якому королю пропонується стати підданим імперії (див. далі – *Б. Ч.*) [9, р. 93].

До підкорення Києва Монгольська імперія завойовувала цілком конкретний масив територій, враховуючи свої демографічні можливості. Чхао Чху-чанг підсумував дослідження попередників щодо чисельності монголів і її співвідношення з завойованими народами. Згідно з цими підрахунками, завойовників було в 4,8 разів менше за населення Східної Європи [512, с. 60]. Нам достеменно не відомі мотиви Західного походу монголів, однак на свої можливості в плані оволодіння і контролю територій вони мали б зважати. Невипадково в більшості завойованих земель 1241–1242 рр. спроби Бату закріпитися завершилися невдало. Продовження походу зумовлювалося не стільки необхідністю подальших територіальних завоювань, скільки військовими причинами – потребою послаблення сусідів і забезпечення спокою своїм новим володінням. Отже, і безпосереднім виконавцем цих планів мав бути Бату – правитель улусу, що сусідив з європейськими країнами. Оскільки ж противник був могутнім, армію Джучидів було підсилено військами інших улусів.

Відкликання Гуюка і Менгу з їхніми військами навряд істотно ослабило військо. За п'ятирічну війну владу монголів визнала величезна кількість аристократії Східної Європи, а одним з обов'язків залежного населення була служба у війську. У біографіях, виданих Р. Храпачевським, є ціла низка представників аланської аристократії, які, ставши підданими монголів, разом зі своїми дружинами влилися до їх війська. 1240 р. на допомогу Бату прийшов Субедей з військом, набраним з нових підданих [472, с. 7]. Рубрук писав, що з монголами до Угорщини ходили мок сель [128, с. 88], яких дослідники ототожнюють з частиною населення мордовського князівства [342, с. 214]. Участь у війську русів також підтверджується джерелами [381, с. 138]. Таким чином, на 1241 р. монголи вже спокійно могли проводити ротацію вояків, не боячись ослабити головну силу війська. Більше того, продовження війни давало можливість використовувати нові формування у боях, тим самим ще більше «прив'язуючи» їх до імперії.

Вже після походу, через кілька років, Карпіні зверне увагу на побоювання монголів щодо безпеки своїх володінь з боку західних держав [163, с. 47]. Крім того, не варто забувати, що похід звався «Кіпчацьким». Тому вірним є твердження Р. Почекаєва, що однією з причин продовження війни було бажання остаточно знищити половців, які втекли до Угорщини [381, с. 137]. Це красномовно підтверджує лист Угедея угорському монархові Белі IV, в якому каан вимагав покірності і видачі половців [73, с. 89-90]. Врешті-решт половці були народом, який монголи вигнали з рідних домівок. Тож, зібравшись з силами в Угорщині, вони могли повернутися. Крім того, Паннонія й сама по собі споконвіку була місцем, що притягувало до себе кочовиків. Її рівнини ідеально підходили для випасу великої кількості коней і худоби [37, р. 202-203]. Без її захоплення чи

принаймні підкорення, вплив на Європу був для кочовиків не можливим.

Крім «угорсько-кіпчацької» небезпеки існувала ще одна, можливо, навіть більша – галицько-волинська-польська. Як відомо, обороною Києва керував галицько-волинський полководець. Фактично, в боях за місто монголи долали спротив не лише вояків Київської землі, але й військ Галицько-Волинської держави, що вимагало від Чингізидів подальших дій щодо упокорення цих земель. Тим більше, що Данило енергійно намагався створити військовий блок проти монголів, передусім з угорців, поляків і руських князів. Йому вдалося досягнути деяких успіхів, зокрема підписати угоду з Михайлом Всеволодовичем Чернігівським [139, с. 161; 405, с. 11]. Польська династія перебувала в родинних відносинах з Романовичами. Історія знала випадки, коли польські полки як союзники руських доходили до самого Києва. І хоча між поляками, русинами, угорцями існували чималі суперечності, проте, враховуючи небезпеку, вони змогли об'єднатися, а непримиримі вороги Данило і Михайло порозумілися. За таких умов Бату прагнув будь-що не допустити реалізації планів Данила, тож він мав діяти якнайшвидше. Тим більше, що ситуація сприяла монголам. Літописець пише: «І почув (Бату) о Данилі, що в Уграх є» [121, с. 101]. Як бачимо, відсутність князя була тим сигналом, що змушував монголів поспішати.

Те, що монголи не затримувалися в Києві, а оперативно рушили на захід видно передусім з археологічних знахідок у місті: на великій кількості загиблих, як у будівлях, так і в могилах, залишилися прикраси [248, с. 71-78] – звична здобич переможців. Про поспіх завойовників говорить і той факт, що ряд галицько-волинських міст

не підкорилися монголам. Згадаймо, як вперто монголи намагалися захопити будь-яке місто в попередні роки – три місяці аланський Мікас, два місяці руський Козельськ. І це при тому, що останній був лише провінційним поселенням. Тепер після провалу одного (чи кількох штурмів) монголи відступають.

У цілому військові дії 1241–1242 рр. склалися з двох кампаній. Така ситуація обумовлювалася розташуванням країн, з якими монголи збиралися воювати. Західніше Дніпра до наступних природних кордонів – Вісли і Карпат – єдиною політичною силою залишалися Волинське і Галицьке князівства, об'єднані Романовичами в одну державу за кілька років перед цим. У степу ж після відходу Орди Котяна до Угорщини [15, р. 78-79] не залишилося сили, що становила б небезпеку монголам. Таким чином, саме Галицько-Волинська держава перекривала Бату шлях на захід. До того ж польські князівства, передусім Мазовецьке, були її союзниками. Відповідно, перша кампанія переслідувала мету – розгромити державу Романовичів, унеможливити отримання нею допомоги з боку поляків, створити на лівому березі Вісли плацдарм для подальшого наступу в Європу. Друга кампанія була спрямована вже на Польщу, Чехію, Угорщину і придунайські терени.

Рашид-ад-Дін писав, що монголи після Києва «туменами обходили облавою всі міста Володимирські» і після трьохденної облоги захопили головне місто Учугул-Уладмур (суч. Володимир-Волинський) [209, с. 37-38]. Те, що наступ був спрямований у першу чергу на Волинь, підтверджується і даними літопису. Згідно з ним, Бату після Києва пішов прямо на Володимир. Це ж джерело дозволило реконструювати шлях, яким рухалися монголи. Спочатку ними було атаковано Колодязин: «поставив 12 пороків, і не може

розбити стіни» [121, с. 102]. Проте монголи вмовили місцеве населення капітулювати, після чого колодяженців було вбито, а місто спалено. Ці жорстокі дії призвели до того, що наступні міста билися до кінця. Каменець і Ізяславль упали, а Крем'янець і Данилів вистояли. Після цього настала черга Володимира. Згідно з повідомленнями Рашид-ад-діна, облога тривала три дні [209, с. 38]. Щоправда, як і з Києвом, тут мова могла йти саме про активну частину облоги. Столиця Волинського князівства була захоплена штурмом: «і взя копієм». Саме після цього літопис говорить про падіння Галича та інших міст: «ізбі і не щадя... іни міста многії, їм же не має числа» (пізніше літопис описує спалене Берестя) [121, с. 102; 274, с. 248-249]. Вочевидь, саме з цього моменту почалася «облава», згадана Рашид-ад-діном. У той же час Холм не постраждав [121, с. 103].

Як бачимо, і персидське, і руське джерело згодні в тому, що головного удару було завдано по Волині. Монгольське військо рухалося по волинському кордону з болохівцями і Галицьким князівством. Такий вибір напряму був зумовлений специфікою держави Романовичів. Саме Волинь була їх «родинним гніздом». Потужність цього князівства давала їм можливість проводити активну і в цілому успішну політику в регіоні, у тому числі й у справі підпорядкування Галичини. Остання ж мала досить потужну аристократію, яка міцно трималася своїх прав і навіть періодично кидала виклик тому чи іншому князеві в Галичі. У цій боротьбі боярство часто проводило самостійну зовнішню політику, підтримуючи то одного, то іншого претендента на галицький престол з числа руських, угорських чи польських монархів. За такої ситуації монголи були лише черговою потужною силою, за допомогою якої аристократія Галичини відстоювала свої права. Тому не дивно, що як

і в минулі роки частина нобілітету визнала владу каана. Згідно з повідомленнями літопису, болохівські князі зобов'язалися надавати монголам пшеницю і просо [121, с. 104]. По відході монгольського війська в Угорщину Данило Романович зустрів в Галицькому князівстві опозиційні настрої бояр, що не визнавали його владу [121, с. 103].

Паралельно з погромом більшості території Правобережної України, Бату вислав авангард до Польщі, зібравши перед цим інформацію про шляхи в Європу через купців: празьких, вроцлавських і краківських [9, р. 91]. Вже в січні монголи форсували Віслу біля Завихвоста і 2 січня захопили місто [9, р. 97]. Незабаром впав також Люблін [342, с. 216]. Хоча В. Чрзановський висловив сумнів у тому, що польські міста були захоплені під час цієї кампанії. На його думку, Длугош, з твору якого почерпнута ця інформація, наклав події одного часу на інший. Думка польського дослідника базується на тому, що монгольський корпус, який діяв взимку в Польщі, не мав на озброєнні облогового апарату і не міг бути чисельним [9, р. 92-93]. Тут вчений має рацію: Бату, атакуючи добре укріплені волинські міста, навряд зміг би відправити до Польщі пороки. Та й швидкість пересування татар вказує на їх легке озброєння. Проте саме цей останній фактор і міг бути запорукою успіху монголів. Тим більше, однією з причин успішних дій татар В. Чрзановський називає той факт, що зима була жорстокою, тож в цю пору року ніхто не воював [9, р. 92]. Однак, на підтвердження старої версії вказує те, що коли в березні татари поновили наступ на Польщу, на шляху до Кракова їх нічого не затримувало. А це було б неможливим у випадку оборони Завихвоста і Любліна. 13 лютого впав Сандомир [9, р. 98]. Тоді ж під Турськом було розбито військо малопольської шляхти [37, р. 203; 342, с. 216]. Хоча монголів і

супроводжував успіх, вочевидь, цей корпус не мав на меті затримуватися у Польщі. Хара-Даван пояснює дії монголів ефективною розвідкою і масовими грабунками [523, с. 161], а також бажанням виявити місце перебування Романовичів і убезпечити свій фланг від поляків при завоюванні галицько-волинських міст. Що стосується Угорщини, то від неї монголів захищали перевали, засипані снігом. Наприкінці лютого монгольські війська залишили польські землі і відступили за Віслу разом з полоном [342, с. 216].

Зайнявши Галицько-Волинське князівство, Бату не став тут затримуватися. На нашу думку, це було зумовлено саме метою походу – Центральна Європа, принаймні до кінця степу в Паннонії. Інша справа, що сучасники, як показали події, не очікували такого розвитку подій. Угорці повільно збирали військо, покладаючись на ті ж карпатські проходи. Не кращою була справа і в Польщі. Можливо, не останню роль в цьому зіграв саме відхід монголів за Віслу в лютому. Відображенням несподіваності швидкого наступу монголів далі в Європу є певною мірою повідомлення літопису про розмову Дмитра з Бату. Видно, що літописець хотів пояснити причини такого кроку монголів: «Не мозі мешкати в землі цій довго, час в тебе є на Угри вже йти, а якщо затримаєшся, земля ця є сильна, зберуться на тебе, і не пустять тебе в свою землю» [121, с. 102]. До речі, ця фраза показує, що під час завоювання більшість населення не гинула, а розбігалася. Водночас, зростала небезпека наразитися на партизанські дії місцевого населення, які й без того тривали від початку Західного походу, постійно переслідуючи монголів [342, с. 213-215].

На початку березня монгольські війська рушили далі на захід. У цьому поході обидва крила [209, с. 38]* і центр виконували стратегічні завдання. Хара-Даван дав чітку характеристику стратегічного задуму монголів. Основні сили, або центр, на чолі з Бату і Субедеєм атакували Угорщину. Перейшовши Карпатські проходи, татари потрапили до Угорського королівства. Праве крило, очолюване Байдаром і Кайду, 10 березня форсувало Віслу. Під Сандомиром 14 березня вони розділилися на дві колони і почали розорювати польські землі. Перша колона цієї групи військ, очолювана Орду-Іченом, атакувала Малу Польщу. Під Хмельником 18 березня їм заступило шлях польське військо, очолюване краківським воєводою Владімежом і сандомирським воєводою Пакославом. Перемога в битві залишилася за монголами, причому краківський воєвода загинув [9, р. 117; 342, с. 216]*. Під Ополем з татарами билися опольський князь Болеслав і сандомирський князь Владислав, але були розбиті [9, р. 128; 338, с. 395]. 28 березня після запеклого штурму впав Краків [342, с. 216]. Друга колона нанесла основний удар по володінням мазовецьких князів [9, р. 112]. На початку квітня об'єднані сили Орду (десять тисяч вояків, з них чимало загинуло від поляків Краківського і Сандомирського князівств) [55, р. 244], Байдара і Кайду атакували Вроцлав, проте штурм не вдався. Як і в інших подібних випадках кампанії 1241–1242 рр., монголи не стали затримуватися під містом. Тим більше, що більш важливим для них було не допустити об'єднання польського і чеського військ. Монголи швидким маршем наздогнали поляків, яких від союзників відділяв лише день шляху, і нав'язали битву. Баталія

---

* Саме крилами називає Рашид-ад-дін флангові угруповання монгольського війська.

* Пашуто дає дату 13 березня.

відбулася під Легницею 9 квітня. Нападники застосували серію хитрощів, які разом з чітким командуванням і дисципліною, і вплинули на перебіг та результат бойовища. Спочатку монголи витягнули вдаваною втечею важку кінноту поляків і німців. Обману сприяла погана видимість, через штучну димову завісу створену монголами. Потім праве крило нанесло контрудар. Причому на вістрі атаки була важка кіннота ординців. Після запеклої боротьби європейське лицарство кинулося втікати, зім'явши ряди піхоти. Таким чином, битва закінчилася нищівним розгромом противника монголів [342, с. 217]. У Чехії монголи взяли в облогу Оломоуц і ще кілька міст. Пропозиції капітуляції були відкинуті захисниками і Орду, дотримуючись, вочевидь, загального плану, повернув на південь на з'єднання з головними силами [523, с. 162].

Паралельно ліве крило атакувало волоські і кіпчацькі племена за Серетом, а також Трансильванію. На відміну від центру і правого крила, це угруповання йшло трьома колонами: Кадана, Бурі і Бучека [209, с. 38]. З повідомлення про перехід Серету видно, що населення правобережжя Дністра 1240 р. відійшло на захід. Волосько-кіпчацьке військо спробувало в битві зупинити тумен чи тумени Бучека. Але перемога дісталася оглану. Монголи розгромили місцеву Куманську єпископію. В той же час відбулося зіткнення окремих підрозділів татар з болгарським військом, яке також зазнало поразки. Монгольські полководці не стали втягуватися в війну з Асенем II і на початку квітня, як і праве крило, рушили на з'єднання з основними силами [342, с. 218].

Центральне угруповання монголів пройшло Карпати через Верецький перевал відомий ще як «Руська брама» в перших числах березня. 10 березня Бела, перебуваючи у Пешті, отримав

повідомлення про вторгнення Бату [342, с. 218]. Бату пустив в авангарді корпус Шибана. Завданням було витягнути Белу в місцевість, придатну для дій монгольського війська. Шибан наблизився до Пешта, а потім, вдаючи втечу, почав відступати перед наступаючими угорцями. Після шестиденного переслідування Бела зі своїми полками досяг р. Сяю. 11 квітня монголи розпочали битву з угорцями. Спочатку Бату, не дочекавшись закінчення маневру Субедея, втягнувся у бій за міст. У цьому бойовищі татари зазнали втрат, включаючи загибель одного воєводи (досі не визначено – тисячника чи темника). Але вчасний вихід Субедея у фланг угорців вирішив долю бою і угорці відступили до табору. Спочатку татари оточили угорське військо і почали його обстріл з металевих машин. А потім Бату «відкрив» розлом у кільці, що спровокувало втечу оточених. Саме під час переслідування угорцям було завдано найбільших втрат. Щоправда, і монголи понесли великі втрати [338, с. 395; 342, с. 218; 412, с. 23]. Користуючись панікою, вони швидко захопили Буду і Пешт. У квітні татари розорили Словаччину. Захопивши низку міст і навіть фортеці в горах, монголи залишили тут частину військ до грудня 1241 р. Причому в краї були розставлені чиновники монголів, відомі в європейських джерелах як «бавіли» (баскаки) [342, с. 220]. Спроба продовжити наступ у Чехії закінчилася невдало. Чеський король підготував військо, міста готувалися до оборони. За таких обставин атака з ходу призвела б до великих втрат чи навіть поразки. Тому війська правого крила були відведені за Дунай. Взимку 1241–1242 рр. Бату розпочав облогу Естергома. Тридцять металевих машин день і ніч обстрілювали стіну. Після її руйнування, нападники, використовуючи полонених, засипали рів і рушили на штурм. Після жорстоких вуличних боїв місто впало. Кілька укріплених храмів також були захоплені. У той

же час захисникам замку вдалося відбитися, чому сприяла велика кількість арбалетників «балестаріїв» [342, с. 221].

Поки центр і праве крило воювали в Угорщині і Словаччині, ліве крило на чолі з Каданом Бату відправив на захід. Його головним завданням було наздогнати і схопити угорського короля Бели. Це військо пройшло Хорватією, захопило Загреб, і досягло Адріатичного узбережжя [62, р. 69]. Але тут монголам не вдалося оволодіти Дубровником [342, с. 222-223]. Що стосується Бели, то йому вдалося уникнути полону.

Крім того, в інші напрямки висилалися невеликі загони з метою розвідки. Так у Сербії було понищено сільські місцевості [62, р. 69]. Деякі з монгольських підрозділів намагалися навіть проникнути в Австрію і германські землі. Проте всі ці спроби закінчилися поразками. Так, в хроніці Віллані розповідається про одну з таких спроб: ординці «рушили в Німеччину і стали переправлятися через Дунай, велику річку в Австрії, хто на човнах, хто на конях, а хто за допомогою бурдюків, надутих повітрям. У цей момент місцеві мешканці закидали їх стрілами і камінням з луків і металевих машин, так що бурдюки пішли на дно, а разом з ними і татари, з яких майже ніхто не вцілів. На цьому припинилося жахливе лихо» [109, с. 150].

Поведінка Бату в Угорському королівстві показує, що він не збирався залишати країну. Згідно зі свідченнями магістра тамплієрів Понса де Обона, татари, захоплюючи фортеці й укріплені міста та піддаючи їх розоренню, у той же час не чіпали сіл [377, с. 398-399]. Отже, мова йшла про їх експлуатацію і можливе оподаткування. Розпочалося карбування монети. Важливим кроком було залучення на імперську службу місцевої аристократії, що стало традиційним в монгольській завойовницькій політиці. Проте плани по інкорпорації

Угорщини до складу Улусу Джучи не здійснилися. Військо втомилося від шестирічного походу. Чимала кількість вояків походила з улусів каана, Чагатая і Тулуя, і мала повертатися додому. Сусідні країни – Болгарія, Чехія, Австрія і навіть розгромлена Польща – не поспішали визнавати владу монголів. Більше того, на багатьох завойованих землях на схід від татар ситуація також була далекою від покори. Яскравим прикладом слабкості імперської влади на завойованих землях була ситуація в Галицькому князівстві і на Болохівщині. Аристократія цих регіонів визнала владу монголів. З них йшли поставки солі, пшениці, проса. Дуже вірогідно, що частина болохівських князів і бояр воювала в лавах татар. Фактично, ці українські землі становили ближній тил і базу постачання продовольством війська Бату. Проте ще під час переможної ходи монголів по Угорщині, волинські князі Данило і Василько Романовичі почали відновлювати свою владу. Спочатку їм вдалося повернути владу на Волині, а потім за допомогою волинських полків вигнати антикнязівське боярство і конкурента князя Ростислава з Галичини. Якщо цей момент ще не був прямим викликом татарам, то наступ на Болохівщину вже об'єктивно був антимонгольською акцією. Загальний хід кампанії реконструюється за відомостями з Галицько-Волинського літопису в поєднанні з археологічними дослідженнями передусім І. Винокура і В. Якубовського. Галицько-волинські полки атакували з двох протилежних напрямів, рухаючись назустріч один одному. З півдня від Бакоти і придністровського регіону, Кирило рушив з галицькими полками на північ проти Дядькова: «Прийшов Кирило, печатник князя Данила, з трьома тисячами піхоти і трьомастами кінноти, і вдалося йому захопити Дядьків город. Звідти ж полонив всю землю Болохівську, попалив, залишили їх татари, бо їм орють пшеницю і просо, Данило же мав на

них ворожість тримати, як від татар надію тримати» [121, с. 104]. Уточнення літопису щодо татар і ставлення Данила до них прямо вказує на антимонгольський характер походу. Одночасно з Кирилом з півночі йому назустріч розпочав наступ Данило Романович з волинськими підрозділами. Князь захопив Деревич, Губін, Кобут, Кудин, Городець, Божський [121, с. 104]. Літопис умовчує про долю міст, розташованих західніше, передусім Меджибіж і Болохів. Вочевидь, вони також капітулювали. Загалом відновлення влади Романовичів в регіоні, куди, за підрахунками В. Якубовського, входило не менше 27 міст [527], сталося досить швидко. І це при тому, що частина волинського війська стояла на півночі, очікуючи нападів литовців. Кількість полків Кирила, швидше за все, чисельно поступалася силам Данила. Отже, виходить, що в тилу монголів діяло принаймні десятитисячне військо.

За таких умов монгольське військо майже опинилося в оточенні ворожих країн. Ситуація ще не була критичною, бо ці держави формально не мали угоди про військовий союз. До того ж Галицько-Волинська і Польська держави понесли величезні втрати і були вкрай ослаблені. Щодо могутнього Болгарського царства, то воно переживало династичну кризу внаслідок смерті Асеня II 24 червня 1241 р. Але відновлення повойованих монголами країн було лише питанням часу. Наприклад, під час повернення Бату певною мірою доведеться розчищати шлях від болгар, валахів, половців і русів. Ситуацію могло виправити надходження додаткових військових сил з імперії, проте вона їх уже не мала. Ще 1240 р. монголи почали нову війну по завоюванню Китаю. Причому війська очолили Гуюк і Менгу, відкликані з-під Києва.

Весною 1242 р. в Угорщину надійшла звістка про смерть каана Угедея (помер 11 грудня 1241 р. [62, р. 69]). Це була, вочевидь, остання крапля для доленосного рішення Бату про повернення до рідних улусів [412, с. 22]*. В. Пашуто прямо писав, що це був лише привід [342, с. 222]. З погляду тактики відступ був організований досить грамотно. Зовні цей марш виглядав як продовження завоювання західних народів. Полон, який монголи не могли забрати з собою, було знищено. Зазнала розорення і чимала кількість населених пунктів. За дослідженнями угорських вчених, області, контрольовані татарами, втратили до 60% поселень [338, с. 395]. З іншого боку, ті регіони Угорщини, що не були окуповані, а лише зазнавали періодичних нападів, втратили лише 10% поселень. Іншу частину ясиру, обоз зі здобиччю і навіть загиблих вояків (цвинтар загиблих в Угорщині Карпіні бачив в Монголії [163, с. 12]) монголи забирали з собою. Основне військо рушило на південний схід в напрямі Дунаю. Болгарські, волоські і кіпчацькі загони своїми нападами завдали втрат монголам [342, с. 222]. Але Бату все ж вдалося нав'язати цим балканським державам данницьку залежність. І. Вашарі висловив припущення, що ця залежність врятувала Болгарію від погрому рівного угорському і дозволила монголам просунутись на південь Балканського півострова. Принаймні, група монгольського війська змогла пройти болгарські землі і сягнути теренів Латинської імперії. Тут їм заступили шлях війська Балдуїна II. У першому зіткненні перемога дісталася латинянам. Проте незабаром монголи здобули перемогу. Але сил для подальшого просування вглиб ворожої території у них вже не було, і кочовики повернули на схід [62, р. 70]. Вочевидь, ці підрозділи монголів

---

* У Сафаргалієва з тексту виходить, що це і стало причиною повернення.

становили правий фланг Бату (аналогічний лівому, що рушив на Галицько-Волинську державу).

Вже при виході у Причорноморський Степ Бату захопив кілька міст, одне з яких П. Параска ідентифікував як Кілію. Виходячи з цього, вчений пропонує відносити захоплення Білгород-Дністровського монголами до цього часу. Крім того, згадку у Рашид-ад-діна про переможну битву з половцями, П. Параска також датує часом Західного походу [209, с. 38; 341, с. 28-29]. З контексту подій виглядає досить можливим, що основні сили монголів минули Буджак, і місцева кіпчацька держава прийняла чималу кількість втікачів. Згадаймо, як подібне мало місце в Криму 1239 р. Сама ж половецька держава не була знищена. Як показує дослідження Я. Пилипчука, вона існувала до 60-х рр. XIII ст.*

Паралельно з рухом військ уздовж Дуная, північніше, вочевидь, лівим крилом, рухалися тумени «Манмана і Балая». Причому літопис прямо пише, що вони йшли саме проти Данила Галицького: «Прибіг до нього (Данила в Холм – *Б. Ч.*) половець його з Угор [на ім'я Актай, і розповів, що Батий повертається з Угор], і він вислав на тебе двох богатирів спіймати тебе» [121, с. 105]. Наступ на буджацько-дністровських половців і рейд проти Галицько-Волинського князівства були останніми військовими операціями Західного походу монголів. Данило Галицький разом з митрополитом Кирилом від'їхав до Василька (можливо до міста Володимира). Манман і Балай дійшли до Західного Бугу: «воювали до Володави и по озерам и повернулися багато зла зробивши християнам» [121, с. 105]. Джерела мовчать про спроби захоплення міст. Вочевидь, такого завдання Бату і не ставив. Швидше за все, мова йшла лише про витиснення Данила з

---

* Пилипчук Я. В. Зовнішня політика Улусу Джучі. – Друкується.

Болохівщини і по можливості його захоплення, а також забезпечення захисту лівого флангу війська, переобтяженого великим полоном. Монголи пішли за Дніпро, який на деякий час став їхнім західним кордоном.

Завоювання, здійснені Монгольською імперією в Центрально-Східній Європі в 20–40-х рр. XIII ст., нічим не нагадували колишнє переселення народів по Євразійському степу. Тут ми маємо справу з чітко спланованими зовнішньополітичними і військовими акціями. Агресія здійснювалася за наперед розробленим планом урядовими військами. Вперше в історично відомому нам проміжку часу кочовики за короткий час захоплюють і руйнують десятки укріплених міст і фортець. При цьому завойовники не кидають понищені території напризволяще, а закладають на них управлінську основу нової влади.

Слід відзначити, що Монгольська імперія виставила силу, здатну одночасно громити цілу низку держав. Цікаво, що головним ворогом монголів при завоюванні виступають половці-кіпчаки та інші кочові народи, – недаремно саме за іменем кіпчаків було названо головний західний похід. Окрема роль у монгольських планах відводилася і Києву: на це чітко вказує наказ Чингізхана своїм нойонам Джебе і Субедею 1221 р., а також повідомлення Бату про осадження чиновників у стольному місті Русі.

Проте мали місце і особливості. Хоча монгольський погром був дуже сильним, європейські держави доволі швидко відновили свою міць. Тож Чингізидам вдалося утримати за собою лише терени, які межували зі степом, або в яких завойовникам вдалося організувати потужні промонгольські «партії».

2.3. Захоплення Джучидами Правобережної України. Відносини з Галицько-Волинською державою

Агресію Монгольської імперії в Центрально-Східну Європу 1236–1242 рр. прийнято називати завоюванням. Проте таке визначення є вірним лише частково, оскільки завойованими були лише землі до Дону й Оки. Території ж Подніпров'я і далі до Дунаю й Адриатичного моря зазнали лише вторгнень і розорень. Бату залишив на них окремі осередки своєї влади з числа місцевого населення. Саме ж монгольське військо відступило за Дніпро. Час показав, що промонгольські угруповання самостійно не могли протистояти старій владі. І Бела Угорський [292, с. 189]*, і Данило Галицький доволі швидко спромоглися придушити інспіровані татарами сепаратистські настрої. Волоські князівства і Болгарія також залишалися цілком незалежними. І. Вашарі, однак, все ж не виключає можливість сплати Болгарією данини. Проте, скаржачись на повне мовчання джерел, вчений звернув увагу, що в таких важливих подіях як падіння Латинської імперії 1261 р. і відновлення Візантії, татари не фігурували [62, р. 71]. Що ж до західного кордону Улусу Джучи, то Я. Пилипчук в своєму дослідженні доводить, що згадка Рубрука за 1253 р. про межування Монгольської імперії з Болгарією, навіть на той момент не відповідала дійсності*, а швидше відображала політичне «бажання» Джучидів. Було зрозуміло, що з часом ці країни могли становити більшу загрозу для Улусу Джучи.

---

* Наприклад, сам Бела своїм головним ворогом у 1240-х рр. називав не ординців, а герцога штирійського Фридриха Бабенберга. Отже, для угорського правителя небезпека з боку монголів відійшла на другий план.

* Пилипчук Я. В. Європейська політика Улусу Джучі... – Друкується.

Тим більше, що підкорення Данилом Галицьким болохівців автоматично позбавляло Бату надходження податків.

Іншою країною, що від самого початку Західного походу завдавала збитків монголам своїми нападами, було Велике князівство Литовське. До приходу татар київські і чернігівські князі самостійно боролися з литовськими нападами. Та після завоювання монголами русичі вже не мали сил надійно захистити свої землі. Це підмітив Карпіні, який зафіксував, що по дорозі до Києва «ми їхали постійно в смертельній небезпеці через Литовців, які часто і таємно, наскільки могли, робили набіги на землі Русії, і особливо в тих місцях, через які ми мали проїхати; і так як більша частина людей Русії була перебита татарами чи відведена в полон, то вони не могли чинити їм сильний опір» [163, с. 45]. Але ж тепер землі, які плюндрували литовці, були частиною Монгольської імперії, а доходи з цих земель – складовою частиною загальноімперської економіки. Тож охорона нових володінь повністю лягала на плечі нових господарів.

Задля вирішення цієї проблеми біля Дніпра було зосереджено військо під командою Курумиши. Карпіні так охарактеризував завдання, поставлене перед огланом: «цей вождь є господарем всіх, хто поставлені на заставі проти всіх народів Заходу, щоб ті випадково не кинулися на них неочікувано й зненацька; як ми чули, цей вождь має під своєю владою шістдесят тисяч озброєних людей» [163, с. 47]. Обраховуючи чисельність цього прикордонного війська, Карпіні виходив з числа туменів, але вони навряд чи були заповнені на сто відсотків. Наприклад, Бернандін Поляк писав, що перед приїздом до ставки Курумиши вони зустріли керівника восьми тисяч вояків [55, р. 221]. Тут явно йдеться про темника, проте спостережливий секретар посольства відзначив кількість тисяч в тумені. У кожному разі,

військо в Придніпров'ї було єдиним, яке мали на той момент Джучиди. І хоча його очолював представник Кок Орди, син Орди-Ічена, вочевидь, кожен з Джучидів надсилав до нього вояків.

Те, що Бату в перші роки був обмежений у військових ресурсах і не міг проводити активної зовнішньої політики, видно і з історії Вірменії, на яку 1246 р. напали турки-сельджуки. Татари вимагали від турків залишити вірмен у спокої, але ті відмовилися [426, с. 785]. З огляду на те, що вірменський цар Гетум визнав себе васалом каана, дії сельджуків прямо били по авторитету монгольської влади. Вочевидь, султани і князі Малої Азії мали уявлення про реальний стан речей в Улусі Джучи. Крім того, протягом 1245–1246 рр. у Монголії відбувалася підготовка до виборів нового каана. Тож Джучиди, прагнучи вплинути на цей процес, тримали на своїх східних землях відповідні військові сили [512, с. 81]. Розташування охоронного війська на новозавойованому кордоні було типовим для монголів: після походу Субедея-Джебе і завоювання Хорезму біля кордону по Яїку теж було розташоване прикордонне військо [198, с. 785; 209, с. 34]. Але тоді воно виконувало не лише охоронні функції – на нього покладалася підготовка до продовження завоювань.

На нашу думку, Курумиши так само мав не лише слідкувати за кордоном. Адже з огляду на якість татарської розвідки, сумнівно, що Бату не знав реального стану речей у західних країнах. Так, Угорщина разом із Польщею ворогували з Галицько-Волинським князівством. Причому проти Романовичів на боці угорців виступав і князь Ростислав, син Михайла Всеволодовича Чернігівського, і деякі руські бояри. Литовці здійснювали набіги не лише на руські князівства імперії, але й на землі Волині [274].

Утримання шести туменів пізньої осені і взимку було занадто дорогою справою. Степ у цю пору року не міг забезпечити повноцінні випаси коней, тим більше, що тут же мешкало і «цивільне» кочове населення. Ось чому військо Курумиши стояло на території Переяславського князівства, про що свідчить літописна оповідь про поїздку Данила до Бату. Вочевидь, татарські вояки утримувалися за рахунок осілого населення. У Карпіні є сюжет про те, як під час його подорожі татари знищили руське місто на землях кіпчаків [163, с. 34]. Незважаючи на те, що папський посол не наводить подробиць, немає сумнівів, що йдеться саме про дії війська Курумиши. Поштовхом до таких дій могла бути не стільки необхідність покарання мешканців міста, скільки бажання забезпечити військо, підняти бойовий дух вояків і налякати як підкорене населення, так і сусідів, передусім Галицько-Волинське князівство. Така поведінка, за спостереженнями Р. Почекаєва, була типовою для монгольської військової стратегії [381, с. 116-117]. Те, що військо Курумиши було зібрано напередодні зими, переконливо свідчить – його рух на захід передбачався від самого початку, адже монголи завжди намагалися проводити свої операції взимку. Це підтверджується й подальшим перебігом подій, що зафіксували джерела. Курумиши перейшов Дніпро і створив улус на Поділлі. У цей же час у ставці Бату було вбито двох чернігівських князів: Михайла Всеволодовича і Андрія [163, с. 9, 34], – а в Каракорумі отруєно Ярослава Всеволодовича, князя Володимиро-Суздальського [163, с. 57]. Тоді ж Данило Романович отримав з Орди наказ віддати татарам Галицьке князівство [121, с. 109; 323, с. 33] (тут, швидше за все, йшлося про дозвіл ввести імперських чиновників, зробити перепис тощо). Отже, протягом одного року, коли на Русі було зосереджене ординське військо, відчувався потужний політичний

тиск, який супроводжувався терором проти трьох найбільших руських князів. У військовому відношенні Курумиши вибрав зручний час для переходу на Правобережжя. По-перше, Данило перебував в ставці Бату. А по-друге, саме в ту пору розпочалося замерзання рік, що збільшувало простір для стратегічного маневру монголів (те, що замерзлий Дніпро перетворився на зручний шлях, видно з опису подорожі Карпіні). Власне, хронологія цього переходу реконструюється за описами мандрівок Данила Романовича і Карпіні: якщо галицький король зустрічає Курумиши і його вояків на лівому березі Дніпра [121, с. 109], то папський легат, який їхав через 2–3 місяці потому, кочів'я оглана і його ставку бачив уже на правому березі річки [163, с. 46, 47]. З опису зустрічі Бату Данилом дізнаємося слова правителя Улусу Джучи: «Чому давно (раніше) не прийшов?» [121, с. 109] Отже, на Волзі давно вже чекали князя і, можливо, звали до себе. В. Нагірний, розвиваючи думку М. Бартніцького, дійшов висновку, що Мувал викликав Данила Романовича до Орди в червні-липні 1245 р. [323, с. 33] Однак, галицько-волинський правитель, незважаючи на появу ординських посланців, не поспішав до Бату. Більше того, він проводить мобілізацію війська (щоправда, як виявилось, проти угорців і поляків) та відбудовує укріплення [36, р. 129]. Цікаво, що літопис одним із пояснень того, чому Данило Романович змушений був поїхати до Орди, приводить саме «не утвердження градів» [121, с. 109].

Постають питання: чому ж Бату залишив Данила в живих і не відібрав Галичину? По-перше, вдома залишився брат князя Данила – Василько, тож остаточно ліквідувати владу Романовичів не було можливості. На Галичину ж зазіхали угорці, навіть попри те, що у 1245 р. Романовичі розгромили їх під Ярославом [254, с. 55].

Звичайно, оволодівши Галицьким князівством, Бату мав би турбуватися про його захист. Однак, як уже зазначалося, імперія і зокрема Улус Джучи не були готові до нової великої війни на заході. І хоча 1246 р. на курултаї було вирішено продовжити завоювання європейських народів [163, с. 38], за життя Бату цього так і не сталося. Він вдовольнився тим, що Галицько-Волинське князівство і сусідні волоські князі визнали себе залежними – Карпіні зустрічає і правителя задністровських волохів, що прямував до Орди [136, с. 88]. Болохівці були знову втрачені для впливу Романовичів і безпосередньо підпорядковувалися монголам, ставши «людьми татарськими». Такий висновок напрашується з огляду на наступ Данила через вісім років саме на ці землі у війні з монголами [121, с. 120]. Проте володіння Романовичів так і не були включені до імперії, як це сталося з князівствами вбитих Михайла Всеволодовича і Ярослава Всеволодовича. Крім того, Бату не зміг змусити Данила видати половців, які мешкали в Галицько-Волинських землях (вони перебували в руському війську і надалі) [274]. І це при тому, що татари за будь-яку ціну намагалися дістати своїх давніх ворогів. Про це свідчить, зокрема, лист Угедея до Бели. Щодо Литовської держави, то білоруський дослідник Канапацький стверджує, що 1246 р. мав місце напад татар на ВКЛ [243, с. 642].

Таким чином, на 1246 р. монголам вдається остаточно розповсюдити свою владу на межиріччя Дніпро-Дністер. Встановивши кордон на Дністрі, на деякий час монголи припинили військову активність по відношенню до західних країн. Джерела не згадують жодних великих військових акцій, хоча, зрозуміло, це не відкидає існування невеликих набігів. Річ у тім, що у Бату вистачало інших проблем [381, с. 266-268]. Зокрема, чимало полонених безпосередньо в степах бралися за зброю. Рубрук, який 1253 року

проїжджав на схід через Крим, Дон і Волгу, звернув увагу на той факт, що чисельні загони «месників» з числа русів, угрів і аланів по ночах дрібними загонами в 20–30 чоловік здійснювали напади як на монголів, так і на мандрівників (людей, як правило, вбивали, а коней забирали) [128, с. 95]. Ще Карпіні, згадуючи про загибель Андрія Мстиславовича, писав, що того звинуватили в крадіжці монгольських коней. Щоправда, папський посол звернув увагу на те, що провина доведена не була [163, с. 9]. Але тут цікавим є сам факт нападу русів на монголів. Крім того, у Бату від самого початку не склалися відносини з новим кааном Гуюком. У 1248 р. каан навіть спробував скинути Бату, для чого рушив в Улус Джучи на чолі війська. Відповідно, і Джучиди почали збирати сили, аби не допустити цього. Лише загадкова смерть Гуюка стала на перешкоді початку відкритої війни [381, с. 228].

Після кількарічної закулісної боротьби Бату фактично ставить новим правителем Монгольської імперії свого двоюрідного брата Мунке (1251 р.). Одним із засобів впливу Бату на конкурентів було військо на чолі з братами Берке і Тука-Тимуром [381, с. 237]. Однак проблеми на сході не полишали правителя Улусу Джучи й надалі. Той же Мунке доволі швидко «забув» допомогу кузена і теж, як і Гуюк, почав зазіхати на владу Джучидів [381, с. 260-263]. Зрозуміло, що за таких умов вільних військ для реалізації планів у західному напрямку монголи не мали. При цьому і європейські сусіди не поспішали нападати на ординців. Болгари конфліктували з Візантією, Бела Угорський був зайнятий боротьбою за австрійську спадщину. Причому йому вдалося втягнути в цю центральноевропейську «колотнечу» і Романовичів [254, с. 55-68].

Новий спалах активності ординців на західних кордонах імперії почався у 1252 р. (ці події більш відомі під назвою «Куремсова війна»). Новий каан, продовжуючи лінію попередників на вдосконалення управління державою і економікою, зокрема, наказав провести в імперії черговий перепис населення, у тому числі й у європейських володіннях. Виконавцями цього плану стали баскаки, або даруги. У тих місцях, де вони вже існували, мова йшла лише про уніфікацію існуючої системи. В землях, де баскаків ще не було, їх призначали. На жаль, інформації щодо розмежування своїх областей чиновниками мало. Дуже ймовірно, що по відношенню до сусідів застосовувалась практика захоплення територій, виходячи з принципів домонгольських кордонів. Саме така ситуація виникла на кордоні імперії і Галицько-Волинської держави. Приблизно 1252 р. баскак з'явився у Бакоті – на той момент потужному місті та центрі навколишнього регіону (так, з Бакоти і навколишніх земель виставлялось три тисячі піхоти і триста кінноти). Прихід до міста імперського чиновника став можливим тому, що його впустив місцевий володар Мілей. Схоже, що поява баскака тут порушувала попередні домовленості Данила з Бату, оскільки король відправив проти нього лише дружину Лева, а сам рушив на литовців. Цього виявилось досить, аби захопити монгольського чиновника і бакотського управителя, причому це здійснив навіть не Лев, а відправлений ним двірський [121, с. 117]. Отже, війська з баскаком не було. Місцеві ж вояки не стали чинити опору. Ймовірно, причиною появи тут баскака було саме свавілля цього чиновника, адже Бакота в свій час належала до Болохівщини, але після її відходу до монголів місто з округою залишилося за Галичиною. Відповідно, баскак міг спробувати «виправити» цей факт, причому саме тоді, коли Романовичі були втягнуті в європейський конфлікт за австрійський

спадок. У 1252 р. Роман Данилович одружився з Гертрудою, племінницею загиблого у 1246 р. австрійського герцога. Тоді ж у Відні Роман був обложений Оттакаром – конкурентом у боротьбі за престол [254, с. 59]. На півночі галицько-волинські володарі воювали з литовцями. Ймовірно, баскак у своїх діях виходив з цих обставин, і тому не очікував спротиву. Принаймні, це пояснює не лише слабкість самого баскака, але й реакцію Курумиши. Як показали подальші події, цей оглан не був готовий до війни, що демонструє і спізнiла активність з його боку, і слабкість перших дій сина Орди-Ічена.

Це було не дивно. Навіть у 1245–1246 р., переходячи з військом через Дніпро, Курумиши вибирав слушний момент, аби уникнути війни з Галицько-Волинським князівством. За наступні роки обережність оглана мала тільки зрости. По-перше, тепер він не мав під рукою війська. Більше того, він не міг розраховувати на допомогу зі столиці, бо у цей же час Сартаку, фактичному правителю Крила Бату, доводилося тримати на Кавказі гарнізони проти олан [128, с. 169]. Крім того, на Володимиро-Суздальське князівство було відправлено каральне військо Неврюя, відоме з літописів як «Неврюєва рать» [508, с. 154]. Частина військ готувалася до підкорення Ірану; напруженою була ситуація й у степах, про що йшлося вище. По-друге, якісних змін зазнало військо Галицько-Волинської держави. Дослідження М. Котляра показують, що Данилові вдалося створити військо з елементами регулярності. Воно складалося з професійної мобільної піхоти, легкої (серед якої було чимало кіпчаків) і важкої кінноти. В озброєнні, крім класичного набору давньоруського вояка, масово використовувалися і арбалети. Важка кіннота прийняла на озброєння монгольський кінний обладунок. Фортеці були відновлені, збудовано також і нові. У фортифікації почали використовувати замки з кам'яними баштами-

донжонами, у містах були зібрані металльні машини. Данило і його брат Василько були талановитими полководцями. Те саме можна сказати й про підібраний ними воєводський склад. На війні застосовувалася тактика стратегічного охоплення противника, а під час руху військ впроваджувалося правило «рухатися окремо, битися разом». Уміле маневрування приносило успіх Данилові, про що свідчить, зокрема, битва під Ярославом 1245 р. [274]

Володіння Курумиши межували із землями Данила, який, відповідно, мав можливість завдати удару безпосередньо по улусах. Смугою, що розділяла оглана і короля, була Болохівщина. Лев Данилович відвів заарештованих баскака і Мілея до батька. Однак, король, уникаючи конфронтації з монголами, відпустив полонених. Вочевидь, він вважав конфлікт вичерпаним, оскільки не залишив на півдні великих військових сил. Однак, недарма навіть П. Карпіні відзначав, що Чингізиди жорстко розправляються з тими, хто виявляє непокору баскакам [163, с. 34]. Курумиши знову поставив у Бакоту імперських чиновників, причому зробив це за допомогою Мілея [121, с. 117]. Після цього оглан рушив під Кременець. Місцевий намісник Андрій спробував відвернути загрозу (за аргумент правила грамота Батия), проте він був вбитий, а навколишня місцевість пограбована. Саме місто Курумиши взяти не зміг: «воював біля Кременця... і не досягнувши нічого у Кременці, повернувся в стани свої». Вочевидь, таке рішення було прийняте з огляду на загрозу наступу головних сил Данила. Невипадково відразу після повернення Курумиши відмовився допомагати князю Ізяславу Чернігівському, який планував захопити Галич, мовляв: «Бо Данило князь лютий є» [121, с. 117]. Власне, походом на Кременець Курумиши вичерпав існуючий бойовий ресурс – під його керівництвом залишалися лише його власні підрозділи. Так, Рубрук, добре інформований про ці події,

подорожуючи з Криму на Волгу 1253 р., жодного разу не згадує про цей військовий конфлікт, тобто Сартак, який у цей час керував Крилом Мувала, не прийшов на допомогу Курумиши [128, с. 169]. Звернемо увагу на те, що ординський похід був направлений саме на Волинь, хоча баскака заарештовував Лев, який правив в Галичині.

Однак, наступ на Романовичів цим не закінчився. Користуючись сприятливою ситуацією, Ізяслав, попри відмову Курумиши в допомозі, все ж «зібрав біля себе (прихильників) і йде на Галич». І хоча літописець в цілому змальовує похід князя як самостійну акцію, для сучасників цей факт залишався під питанням. Це видно зі слів Данила Галицького, сказаних воякам, які відправлялися на Ізяслава: «якщо будуть татари, то не зайде жах в ваші серця» [121, с. 117]. Отже, король все ж не виключав, що небезпека присутності ординців у війську Ізяслава є цілком реальною. Зрештою, як і передбачав Курумиши, Данило швидко розгромив конкурента за Галицький престол [121, с. 117].

У відповідь, по «раті же Кременецькій Куремсовій» Данило послав війська на «Побожжя» та за Случ «по Тетереву» проти «людей татарських». Це були землі все тих же болохівців, які відійшли до монгольської держави. Було захоплено десяток (!) міст, які «сидяша за татари» [121, с. 120]. Отже, Курумиши не зміг врятувати імперські землі від розорення, військових і матеріальних втрат. Успіхи Данила справили велике враження на сусідів. Міндовг навіть запропонував організувати спільний наступ на Звягель і Київ: у рамках русько-литовської угоди Данило Галицький захопив Звягель, але через розбіжності у планах союзників подальші дії були припинені.

Через деякий час Курумиши почав новий наступ на Волинь. Розмах акції вказує на те, що оглан отримав допомогу з сусідніх

улусів, а можливо і з центру Золотої Орди. Курумиши вдалося захопити Романовичів зненацька. Оглан з основними силами підійшов до Луцька, але річку Стир переходити не став (під Володимир була відправлена частина війська). Столичний гарнізон вийшов назустріч ворогу. Відбулася битва, в якій ординці зазнали поразки і відступили до ставки [121, с. 121]. Після цього Курумиши спробував захопити Луцьк, який був досить слабо укріплений. Проте місцевий гарнізон встиг зруйнувати міст через річку. Щоб відігнати захисників від берега і перейти Стир, Курумиши виставив металльні машини і почав обстріл. Проте сильний вітер, як засвідчує літопис, зруйнував металльні машини (звичайно, це справило чималий психологічний вплив) [121, с. 121]. Ця подія, а також загроза підходу війська, яке збирав Данило, змусили Курумиши відступити. Хоча й не до кінця зрозуміло, чому оглан не здійснив обхідного маневру проти лучан (у 1431 р. ситуація на тому ж місці повторилася: поляки за допомогою гармат відганяли оборонців від берега, після чого якраз форсували річку як біля містка, так і в інших місцях) [484, с. 37-39] на цьому активні бойові дії припинилися. Можливо, було укладене перемир'я. Принаймні, літописець занотував: «Данило же мав рать (війну) з Куремсою, і ніколи же не боявся Куремси, не міг зло йому заподіяти ніколи Куремса» [121, с. 123].

2.4. Перша політична криза в Улусі Джучи та її вплив на початок Другого Західного походу

У 1257–1265 рр. відбувся новий «Західний похід» ординців. На відміну від наступу 1235–1242 рр., ця військова операція до сьогодні не розглядається в історіографії як одне ціле. Це обумовлено, по-перше, специфікою викладу повідомлень про події того періоду в

джерелах, а по-друге, відсутністю одного конкретного керівника операції. Проте, як свідчить комплексний аналіз джерельного матеріалу, напади татар на ВКЛ, Галицько-Волинську Русь, Польщу, Угорщину і Візантію були кампаніями одного великого походу. Причини організації і проведення цього походу приховувалися у внутрішній і зовнішній політиці Улусу Джучи.

На початку 1256 р. (згідно інших даних, наприкінці 1255 р.) помирає Бату. Його смерть призвела до першої усобиці в Улусі Джучи. Спочатку владу наслідував Сартак, отримавши на це він отримав ярлик від каана. Однак, правління його було нетривалим – того ж таки року він помирає, отруєний Берке. У тому ж році від отрути помирає і Улагчи – син або онук Бату. Розчистивши собі дорогу до влади, Берке 1257 р. стає на чолі батьківського улусу [382, с. 15-17]. Прихід до влади через переворот завжди містить в собі небезпеку появи чималої кількості невдоволених. За таких умов Берке мав вдатися до дій, які сприяли б піднесенню і зміцненню його авторитету серед Джучидів. Таким заходом могла бути лише успішна війна проти сусідів, яка разом із здобиччю принесла славу і повагу Берке як новому ханові (так свого часу «Західний похід» підняв авторитет Бату).

Не треба забувати, що для більшості кочівників, у першу чергу феодалів, саме військова здобич була головним джерелом прибутку за часів Чингізхана і Угедея. І хоча останній вдався до цілого ряду заходів, аби поступово змінити таку ситуацію, на це був потрібен час. Видається сумнівним, що нобілітет кочовиків, який десятиліттями отримував зиск з трофеїв і ставив себе вище за підкорених, дуже швидко загубив свою войовничість. Красномовною є така характеристика нових володарів: «Не лише господар Татар, що захопив землю, але і намісник його, і любий татарин, який проїжджає

через цю землю чи місто, є ніби володарем над мешканцями, особливо той, хто вважається у них більш знатним» [163, с. 34]. Відсутність широкомасштабних військових дій за часів правління Бату не могла бути позитивно сприйнята нобілітетом ординців. Але, як відмітив Чулууни Далай, успішні війни не вплинули на ріст добробуту простого населення [509, с. 116]. Відчувалася потреба у розширенні кочових площ, адже за відносно спокійні 15 років, протягом яких експлуатувалися осілі народи, і чисельність населення степовиків, і поголів'я худоби мали суттєво зрости. Таким територіальним «резервом» були степи на заході, які, однак, складала частину територій цілої низки країн, тож про повне зайняття степу в цьому регіоні виключно мирним шляхом не йшлося.

Існувала економічна потреба у наступних завоюваннях і на державному рівні. Захоплення в попередні роки великого масиву осілих князівств дало можливість отримувати з них постійний прибуток. Але цей прибуток був виключно екстенсивним. При всій жорсткості монгольської влади, розорені під час завоювання терени не могли повною мірою задовольнити потреби зростаючої владної верхівки. Транзитна торгівля також ще не досягла того рівня, який вона посяде наприкінці століття. Природно, зростали потреби двору як в Каракорумі, так і в Сараї. Оскільки Угедей встановив правило подарунків для Золотого роду, то дещо подібне напевне мало продовжуватися по всій ієрархічній драбині Джучидів. До витрат треба віднести і початок будівничої політики ханів. Невідповідність доходів витратам чітко простежується у проханні Бату до Менгу надати йому 10 тисяч дянів сріблом [381, с. 262].

Зрозуміло, що потенційним ресурсом поповнення бюджету через данину були саме європейські сусіди. Так, у пізнішій литовській традиції напад татар 1257–1258 рр. пов'язувався саме з

бажанням ввести інститут баскаків [405, с. 40]. Паралельно з цим необхідно було реформувати владні інститути у вже завойованих областях, що в умовах можливого опору*, нехай і стихійного, мало бути здійснене за підтримки військової сили. Наприклад, у Володимиро-Суздальському князівстві (і напевне в Рязанщині, Чернігово-Сіверщині та Київщині) якраз під час походу Бурундая було проведено черговий перепис населення, уведено десятинну систему [373, с. 97]. Крім розширення нової податкової основи, стояла проблема захисту вже існуючого джерела надходжень від нападів сусідів. Адже монголи, завоювавши руські князівства, отримали у спадок не лише зиск з них, але й ряд проблем (у першу чергу, загрозу литовських нападів). Під час подорожі до Орди Плано Карпіні бачив чималу загрозу саме в литовцях [163, с. 45]. Приблизно 1256–1257 рр. війська ВКЛ здійснили напад на Смоленське князівство і суміжні землі. Війська нападників склалися як з литовських, так і з полоцьких дружин [373, с. 95, 97]. Території, які зазнали нападу, були данниками татар, а деякі взагалі входили до складу Улусу Джучи. Таким чином, напади литовців на Київську і Чернігово-Сіверську землі, а з 50-х рр. XIII ст. ще й напади Галицько-Волинського князівства на болохівців, були фактично вторгненням до Улусу Джучи.

Зовнішньополітична ситуація також вимагала якнайшвидшого втручання з боку Джучидів. Адже з двома західними країнами Улус Джучи фактично вів війну. І хоча поки що військові дії не виходили за межі прикордонних улусів, згодом вони цілком могли вплинути й на інші території. Однією з найбільших і, можливо, найзаселеніших територій, завойованих монголами в Центрально-Східній Європі,

---

* Наприклад, під час перепису спротив чинили новгородці.

були землі колишньої Київської Русі. На момент завоювання вони були конгломератом самостійних князівств. Однак, зберігалися три основних фактори, завдяки яким ці держави усвідомлювалися сучасниками як «руські»: спільна династична лінія – Рюриковичі, спільна митрополія і статус Києва – головного міста Русі. За таких умов політика Данила і Міндовга, спрямована на підпорядкування сусідніх руських князівств, бажання захопити Київ, поставлення Романовичами митрополитом своєї креатури несли пряму небезпеку ординській владі в руських землях. Більше того мешкання в Галицько-Волинській державі половців, яких Чингізиди вважали своїми підданими і видачі яких вони вимагали і в руських, і в угорських правителів у минулі роки, було вже прямим викликом владі Золотого роду.

Залишалася не розв'язаною ситуація з Угорщиною, у якій татари завжди вбачали небезпеку. У 1246 р. Бела навіть одружив свого сина Іштвана з донькою сусіднього половецького князя*. Причому половці в Угорщині становили настільки потужну силу, що Бела з успіхом використовував їх у боротьбі зі своїми противниками, у першу чергу – Чехією [30, р. 290-291; 254, с.57], і це додатково підсилювало недовіру монголів. Після Західного походу Бату і каани здійснювали спроби підпорядкувати Угорське королівство за допомогою політичного тиску, але марно. 1242 р. данником Монгольської імперії стала Болгарія, проте є підстави вважати, що ця залежність була доволі швидко скинута. Те саме стосується волоських та половецьких князівств Дністрово-Дунайських рівнин і східних та південних передгір'їв Карпат.

---

* Пилипчук Я. В. Зовнішня політика. – Друкується.

Війську, яке Берке відправив на захід, найкращу характеристику дав Галицько-Волинський літопис: «множество полков» (фактично, як під Києвом «множество воєвод»), «сила тяжка» і «сила велика» на противагу Курумиши [121, с. 122-123]. Длугош характеризує чисельність татарського війська лаконічніше: «Величезне військо татарське» [12, р. 161]. Власне контекст події: дії Данила Романовича, який навіть не планував захищатись, – свідчить про значну перевагу сил кочовиків. На те, що під командою старого полководця було зосереджено більшість війська, на нашу думку, вказує історія приїзду татарських люстраторів до Новгороду 1257 р. Коли виникла загроза їхньому життю, вони запросили війська у Олександра Ярославовича, хоча зазвичай у подібних ситуаціях у справу втручалися татарські війська [328, с. 231].

Що ж до масштабів мобілізації, то деякі аспекти цієї проблеми висвітлив у своєму дослідженні Д. Ісхаков. Вчений висловив припущення, що згадане у Абуль-Газі Бахадур-хана переселення Шибаном на захід частини своїх підданих є нічим іншим, як походом Бурундая [231, с. 27-28]. З огляду на те, що саме внаслідок цього походу татари дійсно оволоділи чималими степовими територіями на заході, виходить, що тут мала місце чергова спільна акція Чингізидів з роду Джучи. Берке, за прикладом Угедея, не став особисто очолювати військо (хоча у свій час він і показав себе здібним полководцем). Щоб досягти успіху і в той же час не віддати пальму слави комусь з родичів, він доручив очолити військо Бурундаю, який походив не з родини Чингізидів. Вибір був продиктований не тільки талантами еміра та добрим ставленням до нього хана (принаймні, у описах військових походів ще царевич Берке нерідко згадується разом з Бурундаєм). Справа в тому, що Бурундай був з оточення Шибана [231, с. 25], і, таким чином, Берке врівноважував вплив

Ордовичів і Шибанідів. Адже одна справа, коли Курумиши як полководця замінив хтось з Крила Бату, а інша – представник лівого Крила Улуса Джучи. Що стосується Курумиши, то його було відправлено до Монголії на допомогу Арик-Бузі. Згідно Густинського літопису, Бурундай супроводжував Ногай [108, с. 23].

Наприкінці 1257 р. «прийде Бурундай безбожний, злий, с множеством полков татарських, в силе тяжце, и ста на местах Куремсинех» [121, с. 122-123]. Уже сам похід війська через Улус Джучи дав можливість Берке здійснити деякі реформи управління, проти яких у попередні роки виступало населення. Так, у Великій, або Волзькій Болгарії було скасовано управління місцевих князівств і введено пряме управління через чиновників. У Володимир-Суздальському князівстві (і напевне в Рязанщині, Чернігово-Сіверщині та Київщині), як зазначалося, було проведено перепис населення, введена десятинна система. Отже, місцем дислокації ординського війська став улус Курумиши. Бурундай діяв обережно. Прийшовши на Правобережну Україну, він не став нападати на володіння Романовичів. Замість цього ординський полководець пояснював свої дії метою антилитовського походу. При цьому на Руське королівство було вчинено політичний тиск: «Іду на Литву; якщо мирен (мені) піди зі мною» [121, с. 123]. Беручи до уваги емоційність літописця в зображенні монгольського війська, стає зрозумілим, що подальша боротьба Данила в очах сучасників не мала перспектив. Адже одне воювати з противником, чиї землі, стійбища і населення були в зоні досяжності своїх військ, а інше – коли ворожі війська підходять з далеких недосяжних земель.

«Капітуляція» Романовичів дала можливість Бурундаю зосередити всі сили на литовському напрямі. Акція виходила масштабна, оскільки, крім ординського війська, проти ВКЛ рушили

дружини з Галицько-Волинського, Брянського, Смоленського князівств і, очевидно, з Київської землі. У північно-східних літописах перебіг подій коротко охарактеризований так: «взяли татари всю землю Литовську, а самих перебили» [373, с. 97]. Галицько-Волинський літопис описує лише дії Романовичів. З повідомлень про похід видно, що в цілому військова операція перетворилася на звичайне пограбування територій та знищення людських ресурсів. При цьому завдати якоїсь вагомої поразки литовським військам і домогтися масового знищення еліти не вдалося. Литовці, як і у війнах з Данилом Галицьким, уникали прямого зіткнення і вміло використовували природні перепони – ліси і болота. У той же час з боку Романовичів, які в попередні роки вміло находили ставки литовських князів, в цей час такої «спритності» не спостерігалось. Як наслідок, Бурундаю так і не вдалося ввести чиновників на литовсько-білоруські терени, принаймні, відомості про це відсутні. В цілому «литовська» проблема залишилася не вирішеною. Єдиним вагомим успіхом стало підпорядкування Улусу Джучи Турово-Пінщини.

1259 р. татарське військо рушило на Волинь. Як свідчить повідомлення літописця, Романовичі були захоплені зненацька (вони у цей час перебували на весіллі). Василько тоді віддавав за Андрія Всеволодовича Брянського свою доньку Ольгу [121, с. 123]. Проте можливим є і те, що літописець намагався знайти виправдання подальшій поступливості Данила і Василька. Бурундай прислав ультиматум: «Якщо мирні мені то зустріньте, хто не зустріне той ворог» [121, с. 123]. Василько з Левом і Холмським владикою Іваном поїхали на зустріч з темником, яка відбулася у Шумську [121, с. 124]. Отже, напрошувався висновок, що Бурундай звернувся до князів до переходу кордону. Щодо кордону, то він перейшов його після

«капітуляції» Романовичів. Вочевидь, емір не до кінця був упевнений у мирному улагодженні відносин.

Бурундай діяв доволі обережно, намагаючись не втягуватись в затяжні конфлікти. Причина була проста. Адже на Кавказі все йшло до війни між Золотою Ордою і Хулагуїдським Іраном. Відповідно, хану потрібно було зосереджувати сили у цьому регіоні. Отже, ідея нового Західного походу була похована на самому початку військових дій. Таким чином, метою похода Бурундая 1259 р. було повернення Романовичів до статусу 1245–1252 рр. та ослаблення Польщі. Поступливість галицько-волинських князівств була зіпсована відсутністю Данила, який втік до Польщі, а потім Угорщини. Адже саме він, а не Василько уособлював державу і її політику. Після зустрічі у Шумську з'явився наступний ультиматум еміра: «Якщо мені мирні, то розберіть міста (укріплення)». Внаслідок було розібрано укріплення принаймні шести міст: Данилова, Истожска (Стожок?), Львова, Кременця, Луцька і Володимира. Найбільш драматично ситуація розвивалася у столиці Волині – Володимирі. Бурундай особисто прибув до міста і повторив наказ: «Василько! Розметай місто». За наказом князя укріплення були спалені. Емір, провівши добу в апартаментах князя, де «обідав і пив», наказав ще й розкопати вали. Це також було зроблено. Щоправда, швидше за все, мова йде не про повне знесення валів, а їх символічне розкопування на знак покори. Літописець прямо пише: «на знаменуя образ перемоги» [121, с. 124].

Наступним містом, куди направилось татарське військо вже разом з волинським був Холм – столиця Данила. Місто було укріплене по останньому слову техніки, мало міцний гарнізон: «бояри добрі і люди добрі», і чималу кількість метальної артилерії – «пороки і самостріли». Бурундай спробував без бою оволодіти

містом. На переговори було послано Василька з трьома татарськими послами. Щоб вони були безпосередніми свідками розмови князя з гарнізоном, Бурундай відправив з ними перекладача. Василько почав умовляти холмлян здатися, але при цьому перекидав у руках камінці, натякаючи на протилежне. Тоді керівник гарнізону відмовив визнати князя і виконувати накази татар. Ще й пригрозив «камінням в чоло». Бурундай знову не став провокувати військові дії. Він обійшов місто і рушив на Польщу [121, с. 124]. Причому з ним в похід йшли і руські та литовські (Слонимські і Волковийські) полки [12, р. 156]. Великопольська хроніка ще додає прусів і куманів [338, с. 396].

І літопис, і хроніка Длугоша роблять наголос на швидкості, з якою Бурундай йшов на Польщу [121, с. 124]. Зима дала можливість легко переходити річки, навіть Віслу. Ця оперативність дала змогу татарам з ходу оволодіти Завихвостом і Люблінном. Після чого наступила черга Сандомира. В місті зібралася чимала кількість людей з навколишніх районів. Бурундай оточив місто. Після чого цілодобово укріплення обстрілювали металльні машини і стрільці. На четвертий день рухнула частина заборол і татари пішли на штурм. По драбинах вони ввірвалися в місто і двома колонами рушили до дитинця. Спроби окремих груп захисників укритися в костьолах зазнали невдачі. Ординці доволі швидко знищували ці вогнища оборони. І літопис, і Длугош наголошують на тому, що місто горіло [12, р. 156; 121, с. 124]. Був здійснений і штурм дитинця, що тривав за Длугошем «день і ніч». Проте гарнізон відбився [12, р. 156]. Тоді Бурундай знову спробував вдатися до «холмського» сценарію. До поляків звернувся від його імені Василько з іншими князями. Вони обіцяли у випадку капітуляції визнання залежності і виплати данини, збереження життя. Гарнізон погодився пристати на цю умову. Ворота були відкриті, а до табору Бурундая прибули керівники оборони.

Проте їх було вбито, а фортеця захоплена і знищена. Частина полону було також вбито [12, р. 157; 338, с. 396]. Такий вчинок Бурундая напевно пояснюється тим, що гарнізон пролив кров його вояків. Щодо порушення умови, то, по-перше, для еміра це була лише хитрість, а по-друге, відповідальність впала, як засвідчують польські джерела, на руських князів [12, р. 157; 338, с. 396]. Проте правий Веселовський, який звернув увагу, на те що руські князі запропонували той набір обіцянок, за допомогою якого самі рятувалися від погрому [108, с. 26].

Покінчивши з Сандомиром, татари рушили на Краків. Благо, що князь краківський і сандомирський Болеслав Встидливий від'їхав до Угорщини [12, р. 157-158]. Проте татари не стали атакувати місто, а розсипалися по країні, грабуючи території до Кракова і Битома [12, р. 161]. Вочевидь, Сандомир був єдиним міцним пунктом, який Бурундай планував облягати. Наприклад, при згадці про захоплення ординцями «Лисцю городу», літопис додає, що він був слабо укріплений [121, с. 125]. У Польщі татарське військо перебувало два-три місяці, так що частину полону поляки викупили [12, р. 158, 161]. Було спустошено кляштори в Завихвості і на Лисій Горі. Потім з великим полоном Бурундай попрямував до себе через руські князівства. Васильку та іншим довелося охороняти похідні колони татар [12, р. 161], що теж мало не стільки військового значення, скільки політичний підтекст – залежність князів від татар. Невипадково літопис називає Бурундая «окаянним і проклятим» [121, с. 123]. У деяких європейських країнах взагалі присутність руських полків у татарському війську було сприйнято як військову допомогу Данилу проти ворогів [30, р. 315; 254, с. 59]. Цей факт яскраво ілюструє, як швидко розходилися і гіперболізувалися чутки, пов'язані з татарами. Цікаво, що паралельно з цими подіями, на півночі біля озера Дурбе

литовці завдали нищівної поразки тевтонцям (13 липня 1260 р.) [2, 17, 23]. Але у деяких німецьких джерелах події подавались в тому контексті, що це татари напали на Прусію і розбили орденське військо [49, р. 250]. Вочевидь, поширення такої інформації мало на меті виправдати дії як Оттакара, так і Тевтонського Ордену на східному напрямку. Недарма 1264 р. папа Урбан IV писав до Оттакара, аби йшов проти прусів і русів, які разом з татарами загрожують Польщі і Прусії [169, с. 136-137; 254, с. 61]. Ці сюжети важливі тим, що дають можливість зрозуміти той страх, який напустили на Центральну Європу кочовики.

1260 р. ординці здійснили напад на Угорщину, але були відбиті ще на кордоні. Продовження військових дій не передбачалося, оскільки 1362 р. Берке підписав угоду з королівським сином Іштваном*. Останній вважався молодшим королем, правив Трансильванією і періодично конфліктував з батьком. Після цього на деякий час міждержавні стосунки стабілізувалися.

Приблизно взимку 1265 р. 20-тисячне монгольське військо з'явилося на Балканах. Як і в попередніх походах, монголи об'єдналися з військом залежної держави (у даному випадку, болгарами). На думку Іштвана Вашарі, це не був «державний похід» ординців. Йшлося про те, що прикордонні кочовики допомагали болгарам через здобич [104, с. 509]. Причини цього були різні. Зокрема, М. Левченко вважав, що татари виступили, бо візантіїці затримували кораблі ординських союзників – єгиптян [291, с. 514]. На нашу думку, цей похід був останнім актом всієї західної акції Берке. Масштаб події явно виходить за рамки прикордонного набігу ординських феодалів. Та й повідомлення єгипетських хронік прямо

---

* Пилипчук Я. В. Зовнішня політика. – Друкується.

говорять, що похід здійснювався за наказом хана [199, с. 55, 75, 92, 98]. В цілому «балканський» похід у своїй загальній схемі повторює походи на Литву і Польщу. Як і тоді, ординці оволоділи територіями, відділеними від них осілими улусами і васальними державами. Причому багато в чому для останніх похід відповідав політичним інтересам, як, приміром, у придніпровських князівств з литовцями чи у болгар з візантійцями. Час для вторгнення був обраний тоді, коли імператор розпустив військо [115, с. 231]. Тут спостерігаємо схожість із ситуацією в Галицько-Волинській і Польській державах, коли татари своїх жертв застають непередготовленими.

Події попередніх років засвідчували, що масоване захоплення міст, які чинили опір, вже відходило в минуле. В ході балканської кампанії ординці не вдавалися до серйозних облог. Єдиним винятком стала облога міста Еней. Тут у полоні перебував сельджуцький султан Із-ед-дін. І хоча, за Пахімером, татари штурмували місто заради здобичі, наполегливість, з якою вони це робили, і доволі мирний фінал змушують підозрювати, що дана операція здійснювалася за безпосереднім наказом хана. Ординське військо оточило місто і цілодобово обстрілювало зі стінобитних машин, намагаючись зруйнувати стіни. Потім по приставленим до стін драбинам татари ринулися на штурм, але були відбиті. Нойони виставили ультиматум видати султана і дали один день на роздуми. Коли візантійці вчасно не відповіли, нападники поновили приступи. Зрозумівши, що падіння фортеці є лише питанням часу, керівники оборони видали татарам султана з його двором. Після чого ординське військо відступило [115, с. 232-234]. Щодо інших аспектів подій цієї кампанії, то переважну частину часу ординці приділяли пограбуванню краю [108, с. 40; 115, с. 231].

У кампаніях 1257–1259 рр. видно, як з кожною військовою акцією знижується потуга ординців. Наприклад, чеський літописець, описуючи події тих років, прямо говорить, що спільних дій чеського і угорського війська було б досить, аби відбити татарське вторгнення [30, р. 318]. Крім того, Берке розпочав війну з Хулагу за Кавказ і це відтягнуло туди частину війська (причому досить значну). Загалом до здобутків балканської акції слід зарахувати винесення улусів до Дунаю, закріплення залежності сусідньої Болгарії і захоплення сельджуцького султана Із-ед-діна. Останнього разом з половиною турецьких родин, що мешкали в Добруджі, перевезено до Криму. Судак з околицями було надано в іль [199, с. 55].

Західний похід, організований Берке, не досягнув масштабів свого попередника. Причин цьому було кілька. По-перше, похід Бату вимагав концентрації всієї Монгольської імперії, Берке – лише Улусу Джучи. По-друге, у Бату було військо, яке мало величезний досвід попередніх війн, у тому числі проти народів з чисельними добре укріпленими фортецями. У той же час у Берке в основному військо складалося з недосвідчених воїнів. Крім того, Берке не мав надійного тилу. На Кавказі існував конфлікт з Хулагу, в Середній Азії з Алгу [209, с. 73]. До того ж слід було слідкувати та упереджувати наслідки громадянської війни Аріг-Бугі і Хубілая. По-третє, географія військових дій Берке – це в більшості лісові площі, в той час як Бату діяв в основному у степу і лісостепу. Все це не дозволило нанести народам потужний удар, подібний до удару Бату, і, як наслідок, тут не утворилася база з промонгольськи налаштованих феодалів.

Безпосереднім наслідком цих вторгнень стало повернення Галицько-Волинського князівства в орбіту ординської політики. Вже через два роки Переяславську єпархію було перенесено до Сарая – столиці Берке і перейменовано у Сарайську [291, с. 511]. Також

відбулося суттєве розширення кордонів імперії за рахунок Дунайсько-Дністровських степів і лісостепів. Саме внаслідок походу Бурундая почалося формування улусу Ногая. Більше того, можливо, що саме тоді і центр правого Крила Берке було перенесено за Дністер. Підсумовуючи вище сказане, звернемо увагу на таке. У трьох «західних походах» 1236–1242, 1245–1246 і 1257–1265 рр., незважаючи на їх відмінності, є спільні риси. Ми бачимо, що задля заняття під улуси конкретних теренів держава організовує великі військові сили, які значно перевищують мілітарні можливості цих майбутніх улусів. Фактично ж можна говорити про три етапи колонізації території сучасної України.

2.5. Наслідки для західних теренів набуття Улусом Джучи незалежності від Монгольської імперії

Успішні дії в Європі 1257–1265 рр. не лише дали можливість Золотій Орді поновити данницьку залежність Галицько-Волинської і Болгарської держав, але й сприяли включенню до складу Улусу Джучи земель від Дністра до Залізних Воріт на Дунаї. Області, створені тут, були віддані Ногаю, а сам він став ще й правителем всього Крила Мувала. На ці терени з інших областей Золотої Орди почалося переселення народів: татар, аланів, русів, готів, зікхів, черкесів та ін. [70, с. 287; 338, с. 28] Особливо цей процес мав поживатися по закінченню Кавказької війни.

Уже 1271 р. Ногай здійснив великий похід на Балкани. Як і шість років тому, формальним приводом для вторгнення було запрошення татар Андроніком Тарханіотом і правителем Фесалії Іоаном Сезастократором, що ворогували з візантійським імператором Михаїлом. Тумени татар пройшлися по Фракії. Візантія визнала себе

союзником і данником Золотої Орди, а імператор видав заміж за Ногая свою позашлюбну доньку [104, с. 509-510; 108, с. 40; 291, с. 515]. Головним наслідком походу стало поглиблення залежності Болгарії від Джучидів, чому, на думку І. Вашарі, якраз і сприяв союз Ногая і Михайла [104, с. 510]. До середині 70-х рр. XIII ст. Золота Орда вже поширила свої кордони на Північну Добруджу. Причому джерела прямо пов'язують успіхи ординців із тим, що в їхньому війську були представники інших народів. Цікаво, що за етнічним складом війська можна було визначити, з якого улусу воно походить. Так, зікхи і черкеси були вихідцями з Кавказу, яких Ногай привів у Придунав'я. Алани становили окремий тумен в улусі Ногая, а також мали князівства в Криму. А от готи могли бути лише кримськими і швидше за все брали участь у війнах як населення Крила Мувала. Разом із ними воювали і руси, однак достеменно невідомо, які саме. З точки зору географії, це могли бути вояки з Болохівщини і Київщини. Ще Рубрук 1253 р. звертав увагу на значну кількість руських вояків у Солхатській тьмі [128, с. 83]. У 1360-х рр. на цей же факт звернули увагу єгипетські послы [222, с. 63]. Я. Пилипчук, дослідивши діяльність князя Якова Святослава, дійшов висновку, що він був представником саме Болохівщини*. П. Ніков прямо писав, що 1271 р. Ногай прийшов в Болгарію з Південної Русі [330, с. 36]. Загалом, говорячи про 50–60 ті роки XIII ст., слід відмітити цікаву деталь. З одного боку, з джерел зникають згадки про бродників і болохівців. Це кореспондується з активністю татар на Балканах, переселенням в регіон Дністер-Дунай представників різних народів, у тому числі й русів, і появою у Галицько-Волинській державі князя Андрія Пороського. Водночас, виникає підозра, що все це є проявами однієї

---

* Пилипчук Я. В. Зовнішня політика. – Друкується.

події – створення на нижньому Дунаї політичного центру Золотої Орди: Ісакча все активніше перебирає на себе важелі впливу, які раніше зосереджувались виключно в Сараї. Поява нового міського центру супроводжувалася значними демографічними зрушеннями: переселення чорних клобуків, створення поселень з русів і «сарацинів», – захоплену територію необхідно було заселити і освоїти, а для цього були потрібні людські ресурси. Вочевидь, мало місце виведення частини ремісничого і військового населення з Русі-України, за прикладом тих же чорних клобуків, що підтверджується археологічними дослідженнями. Так, у районі Дністра у володіннях Ногая є могильники, пов'язані з клобуками [409, с. 384]. Розкопки Торговиці на Синіх Водах також вказують на руський «характер» більшості її населення. Причому дослідниця пам'ятки Л. Литвинова звернула увагу на те, що чоловіче населення відзначалося європеїдними рисами, а серед жінок домінував тюркський тип [295, с. 84-92]. Це підтверджує гіпотезу про виведення з українських земель професійних кадрів. Переселяючи народи, запроваджуючи пряме правління своїх чиновників, ординці автоматично не залишали місця руським князям, які за нових умов могли або стати вояками Чингізидів, або ж від'їхати до сусідніх руських князівств (такі приклади були). Оскільки болохівські і пороські землі втратили частину населення, їх статус окремих осілих областей, підпорядкованих безпосередньо Сараю і Каракоруму, уже не був економічно і політично вигідним. Тому вони і стали частиною улусу Курумиши, розпочавши таким чином створення Подільської землі. Забігаючи наперед, зазначимо, що саме «знекняження» Правобережної «ординської» України і стало в другій половині XIV ст. однією з вагомих причин її втрати Золотою Ордою. Важлива роль осілих народів у становленні влади Ногая підтверджується і

повідомленням Рашид-ад-діна: «Ногай вирушив з земель руських, Орнача (волохи) і Кехреба, які сам завоював і зробив своїм юртом і місцем перебування» [209, с. 69].

Серед загальнополітичних причин таких територіальних метаморфоз на перше місце виходить здобуття Золотою Ордою незалежності. Це сталося, а точніше юридично оформилося за часів Менгу-Тимура. Хан починає карбувати власну монету, роздає ярлики [85], і, що важливо, починає роздавати колишні імперські землі своїм родичам з метою зміцнення своєї влади. Вже Берке не особливо рахувався з Каракорумом, коли там точилася громадянська війна (відомо, що він віддав Судак у «кормління» Із-ед-Діну, хоча його самого тримав при собі) [198, с. 55]. Тепер же Тука-Тимур отримав Київ і район Кафи [511, с. 2121], Ногай, окрім придунайських теренів, отримав частину Судака [198, с. 94], а діти Курумиши – Болохівські і Пороські області.

Появу нового центру впливу відчули не лише Болгарія і Візантія. Збільшився тиск і на Галицько-Волинське князівство. І коли 1277 р. Ногай нагадує Романовичам: «Завжди мені скаржитесь на Литву» [121, с. 133], – він констатує реальні факти. Доказом тиску з боку правителя Крила Мувала може бути і епітет, яким його нагородив літописець: «окаянний і беззаконний [Ногай] поганій» (так свого часу літопис називав і Бурундая, хоча Менгу-Тимура літописець не лає) [121, с. 133]. Якраз це могло бути відголосом збільшення залежності князів від орди. У повній же мірі нарощування тиску з боку Ногая видно вже після 1277 р., коли він періодично надсилав війська на допомогу князям.

Процес просування за Дунай було перервано 1277 р., причому якраз на добруджських землях. Саме там того року спалахнуло

велике селянське повстання на чолі з Івайлом. Повстанці завдали низку поразок урядовим болгарським і татарським військам. Як наслідок, восени ординці були вигнані за Дунай [104, с. 510; 409, с. 385]. Після цього на початку 1278 р. Івайло підступив під Тирново. Військо царя Костянтина було розбите, а сам він загинув. Керівник повстанців став новим царем [104, с. 510]. Ногай на деякий час перестав втручатися в болгарську війну, вичікуючи момент. Замість цього наприкінці 1277 р. він організовує похід на Литву.

Наприкінці 1267 – на початку 1268 рр. до влади у ВКЛ приходить Тройден. Саме його вокняжіння сталося за підтримки Льва Даниловича і на противагу Васильку і Шварну [13, р. 237]. До 1274 р. литовський правитель зберігав мир по відношенню до Льва: «жив зі Львом у великій любові, пересилалися багатими дарами між собою». При цьому з Володимиром Васильковичем відносини були напружені – на кордоні періодично відбувалися сутички [121, с. 131]. Як пише А. Дубоніс, поступово Тройден перейшов до «широкомасштабної політики за межами Литви» [13, р. 238].

У квітні 1274 р. під час нічного штурму литовці захопили Дорогочин, що належав Леву Даниловичу. Той, як свідчить літопис, звернувся до Менгу-Тимура по допомогу [13, р. 238-239; 121, с. 131]. Це був перший прецедент запрошення представником Романовичів татар. Водночас Володимир, який і до цього конфліктував з ВКЛ і мав навіть більше причин закликати ординців, цього не робив. Отже, Лев розраховував, що Менгу-Тимур надішле йому військо (впевненість галицького князя пояснюється його участю в балканських справах Золотої Орди). Така політика Лева була не лише результатом його особистої вдачі (хоча в даному випадку роль особистості в історії вагома) – князь був заручником геополітичного розташування Галицької землі та історичної традиції. Адже до

приходу монголів землі між Дністром і Прутом до Чорного моря і Дунаю перебували в залежності чи принаймні під впливом галицьких князів [51, р. 280-281; 391]. Пізніше, як зазначалося, Бату вимагав від Данила саме Галичину. І, вочевидь, разом із налагодженням відносин Джучидів з Угорщиною і посиленням ролі Крила Мувала мало відновитися бажання ординців оволодіти «Галичем». Отже, у Лева не було альтернатив «протатарській» політиці.

Хан на прохання Лева організовує широкомасштабний наступ на ВКЛ (у 1275 р. Менгу-Тимур присилає «воєводу» Ягураїна з військом) та наказує йти «задніпровським» князям на допомогу. У цьому поході взяли участь Роман Брянський з сином Олегом, Глеб Смоленський та ряд інших князів «бо в волі татарській». Уся ця сила підійшла взимку («приспеша взимку»). З галичанами і волинцями виступили князі пінські і туровські. Вони рушили через Турів до Слуцька, поблизу якого об'єдналися з татарами і виступили далі на Новогрудок «в борзе». Дійшовши до річки Серячі, ввечері зупинилися на її березі, а вже ранком перейшли через неї і вишикували полки. Татари стали праворуч, Лев посередині, а Володимир зліва і у такому порядку вони рушили в напрямі міста. Татарська розвідка («діти наші») побачивши пар за горою, вирішила, що там переховується кінне військо і пар іде від коней. Татари наказали русам вислати своїх «добрих людей» з ординцями на нову розвідку. З'ясувалося, що пар іде від води, яка тече з гори. Союзники підійшли до Новогрудка і біля нього зупинилися. Мстислав йшов від Копиля, воюючи по Полісся. Олег Брянський перебував з татарами, які, однак, вимагали присутності батька, тому Роман із Глібом Смоленським та багатьма іншими князями підійшли дещо пізніше. Проте напередодні їх приходу Лев і татари у таємниці від Володимира здійснили напад на місто і захопили його – вистояв лише

дитинець. Ця подія викликала розлад у війську. Замість того щоб йти далі у литовську землю, князі повернули військо назад [13, р. 239; 121, с. 131-132]. Цікаво, що у такому розвитку подій звинувачений був Лев, а не татари. Отже, напрошується висновок, що саме він керував цим походом. Характерно інше – Роман не приїхав до Володимира в гості, бо не хотів залишати на війні у ворожій землі своє військо. Він сам захотів відвести його додому [121, с. 132].

1276 р. Володимир замирився з Тройденом. Наступного 1277 р. Ногай взимку послав з грамотами до галицько-волинських князів Тегічага, Котлубугу, Єшимута, бо «завжди мені скаржитесь на Литву, ось вам даю рать і воєводу Мамшея, ідіть з ним на вороги свої» [121, с. 133]. З цього моменту вплив Ногая на Романовичів посилюється. М. Грушевський звернув увагу на той факт, що походи на Литву і Польщу з русами Ногай подавав як виконання їхніх прохань. Вчений вважав, що це був завуальований наказ Ногая. На нашу думку, він мав рацію. Не випадково у походах Ногая на Балкани з болгарами мала місце аналогічна ситуація (Ногай виконує їх же прохання).

Пояснення початку акції словами «завжди мені скаржитесь на Литву» очевидно не є вигадкою. Швидше за все, князі у конфліктній ситуації з ВКЛ справді просили допомоги у Ногая, але він тоді відмовив. Це могло бути викликано як його зайнятістю балканськими справами, так і небажанням підтримувати сусідів. Під 1276 р. в італійському джерелі міститься згадка, що чесько-австрійський правитель Пшемисл Оттакар попросив допомоги у рутенів і невірних [254, с. 63]. Щодо перших, то мова могла йти саме про Галицьке князівство. Це видно як з географії подій, так і з того, що 1278 р. Лев Данилович допоміг Оттакару в війні проти Рудольфа Габсбурзького [254, с. 62]. Невірними ж могли бути татари. Адже ще 1260 р. Оттакар розпускав чутки, що проти нього виступає Данило

Галицький з татарами [30, р. 315; 254, с. 59]. Проте 1276 р. русини не змогли допомогти, бо ворогували з волохами [254, с. 63]. За цією глухою звісткою приховуються війни Ногая з прикарпатським населенням, у яких брало участь і галицьке військо. Відповідно, Лев справді міг попросити у Ногая допомоги як плату за участь у балканських походах. Однак, мир між Руссю і Литвою не був потрібен Ногаю, отже, своїм походом він міг провокувати початок конфлікту. Хоча варіант, що беклярбек походом намагався поширити свій вплив на руські землі, також не можна виключати. Показовою у цьому відношенні є історія з Курським князівством. Похід, як і минулого разу, відбувався взимку. Галицько-волинські князі рушили на з'єднання з ординцями. Однак, ця війна відрізнялася від подій останніх трьох років. По-перше, у цьому поході не брали участь задніпровські князі. Це є доказом того, що акція була організована виключно Ногаєм, а Брянське і Смоленське князівства й інші руські князі підпорядковувалися виключно Сараю. По-друге, татари рухалися досить швидко. Не очікуючи на підхід руських полків, Мамшей вторгнувся в Новогрудську землю. Князі про це дізналися, перебуваючи ще під Берестям [121, с. 133] (минулого разу Ягураїн пішов углиб ворожих територій лише після об'єднання з галицько-волинськими полками). Така самостійність темника є додатковим свідченням того, що похід був організований саме Ногаєм, а галицько-волинські князі були потрібні лише як додаткова сила. До речі, з опису подій виходить, що татари пройшли повз Галицько-Волинські володіння. Отже, ординці мали вийти з улусів Курумиши або «Манкермана», а руське військо рушило тоді до Гродна. Отже, можна стверджувати, що татари та руси не координували своїх дій. Мстислав і Юрій під Волковийськом відокремилися від Володимира і самостійно вторглися у литовські володіння, проте невдовзі

пропустили нічний напад, в результаті якого зазнали відчутних втрат. Руських полонених відвели до Гродна. Незабаром до міста знову наблизилося об'єднане військо князів. Вони захопили укріплення, яке прикривало підхід к стінам: «стовп кам'яний (башта-донжон – *Б. Ч.*) високий стояв перед воротами міста і в ньому заперлися прусси, і неможливо повз нього пройти к місту, побиваху із стовпа того». Володимир взяв штурмом це укріплення. Після цього між князями і захисниками було укладено угоду, згідно з якою війська з міста виводились, а полон повертався [121, с. 133-134]. На цьому похід завершився і, як свідчить аналіз цих подій, найбільшу вигоду від нього одержав саме Ногай.

Наприкінці 1278 р. Ногай знову втрутився у балканські справи, надіславши військо проти Івайла. Приводом для наступу на повстанців стало прохання візантійців, чиї війська вирушили в Болгарію. Восени татари разом з візантійцями оточили фортецю Доростл (Сілістрія), в якій закрився Івайло. Облога тривала три місяці, проте фортеця витримала. Тоді весною 1279 р. полки Ногая і Михаїла взяли в облогу Тирново. Столичне боярство відкрило ворота і царем став Асень III. Цікаво, що татарського головнокомандувача Чавушбаши імператор нагородив титулом протостратор [104, с. 510]. Фактично ж ординський генерал став командувачем болгарських військ. Чергові заколоти бояр при дворі призвели до того, що Чавушбаши перейшов на бік Івайла, а царем Болгарії 1280 р. став Георгій Тертер. Асень врятувався втечею. Розв'язка конфлікту настала в тому ж році при дворі Ногая. Саме сюди по допомогу прибули Івайло і Асень. На одному з банкетів Івайла разом з Чавушбаши було вбито [104, с. 511]. Причиною загибелі останнього могло стати те, що він не був людиною Ногая. Можливо, Менгу-Тимур намагався тримати ситуацію на Балканах під своїм контролем

і відправив туди свою людину, яка очолила організацію військових операцій в Болгарії. У 1280 р. хан помирає, тож Ногай міг скористатися моментом, аби розправитися з опонентом.

На думку І. Вашарі, смерть Менгу-Тимура і Михаїла VIII 1282 р. «відкрили нові горизонти» для Ногая. Наступні хани займають престол завдяки його підтримці. Якщо ж він міг впливати на Сарайський двір, то апріорі мав втрутитися і у справи сусідів [104, с. 511].

У 1280 р. Ногай посилає війська на Польщу. Літопис свідчить, що ініціатива цієї акції належала Левові. Він прагнув оволодіти прикордонними польськими містами і звернувся до беклярбека по допомогу. Проте у такому разі не зрозуміло, чому у похід рушили волинські полки. Володимир на це пішов «неволею татарською» (тобто він отримав наказ від хана чи Ногая), як про це згадує той же літопис. Взимку 1280 р. прибуло татарське військо з трьома воєначальниками: Кончаком, Козеєм і Кубатаном. До них, крім Лева, приєдналися й князі волинські, а дещо пізніше і литовські Тройдена [13, р. 240]. Таким чином бачимо, що тиск Ногая на сусідів приніс свої результати. Не випадково в процесі організації своїх походів він за прикладом хана міг наказувати руським, у даному випадку волинським, князям йти у похід. Взагалі Галицько-Волинський літопис дає нам можливість прослідкувати хронологію і механізми поширення впливу Крила Мувала на сусідів. Наприклад, князь Володимир з Волині, щоб утаємничити прихід свого війська на допомогу до мазовецького і черського князя Конрада II, розпускав дезінформацію, що на це нібито існує заборона татар [121, с. 136]. Цього було досить, аби противник повірив і не вжив відповідних захисних дій.

Об'єднане військо рушило на Сандомир. Морози полегшили союзникам перехід через Віслу. Причому водну перепону долали вже у бойових порядках: попереду Лев, за ним Мстислав, а слідом уже йшли татари. Отже, порядок полків був такий, як і 1274 р. Татари знову становлять правий фланг, який у поході є ар'єргардом, волинці – центр, а галицькі полки – ліве крило. Відсутність у полі польського війська сприяла розпорошенню русько-татарських сил. Лев не став облягати Сандомир, а рушив у напрямі Кракова. Його війська по дорозі розосередились і почали грабувати території. Цим скористалися поляки, завдавши галицьким полкам відчутних втрат: «вбили ляхи з його полку багатьох бояр і слуг добрих, і татар частину вбито». Згадка про татар наводить на думку, що вони теж не стали облягати Сандомир, а разом з Левом рушили далі. Волинські полки разом з прийдешніми загонами сілезців, очолених Кафілатом, залишилися утримувати місто в облозі. Сам Сандомир захоплений не був, судячи з усього навіть спроб штурму цього міста не було. У той же час неподалік у лісі було виявлено «осеку» (укріплений табір) із провіантом і чималою кількістю людей. Захоплення цього укріплення і стало основним «призом» союзників у цьому поході [121, с. 135].

Паралельно із західним і південним напрямом активізується діяльність Ногая і по відношенню руських «задніпровських» князівств. Так 1281 р. беклярбек видав ярлик на Московське князівство Андрію Олександровичу, а його невдалий конкурент Дмитро Олександрович поїхав скаржитися на брата не в Сарай, а до Ногая. Останній прийняв його з почестями як хан (у літописах він названий царем) [108, с. 27]. У 1283–1284 р. в Курському князівстві відбулися події, які демонструють спроби Ногая взяти під контроль осілі регіони на кордоні його крила і «царєвого улусу», у даному випадку йдеться про руські землі. Курський баскак Ахмат без

дозволу хана заснував слободи, куди переселив мешканців Курського князівства. Причому тут мова йшла як про ремісників, так і про сільськогосподарське населення. Місцеві князі виступили проти. Один з них поїхав у Сарай і отримав дозвіл хана на знищення слобід, що і було виконано. Проте Ахмат звернувся до Ногая, і той прислав каральне військо, яке вбило одного з князів, а край був розорений. Причому перед цим князь Олег виговорював Святославу, що той не їде ні до свого хана, ні до Ногая [108, с. 27; 191, с. 206-216]. Відповідно, такі кроки беклярбека не могли не викликати незадоволення при дворі. Напруженість стосунків між Ісакчею і Сараєм проявилася і в наступних походах у Європу.

1283 р. намічався похід чотирьохтисячного татарського корпусу у Фессалію на прохання імператора Михаїла. Але смерть останнього зупинила акцію ще на стадії підготовки [108, с. 41]. У 1285 р. Ногай планував похід на Балкани до Фракії і Македонії, проте хан наказав вирушити разом з ним до Угорщини. Похід очолив особисто Туле Буга. Ординські війська у супроводі галицько-волинських полків, що були «у волі татарській», повоювали східні терени королівства: «Ногай пішов на Бряшев, а Туле Буга пішов поперек гір». З цього видно, що війська двох угруповань діяли окремо. Акція закінчилася невдало. Сніжна зима з сильними морозами зробила карпатські проходи важкодоступними. Султан, за повідомленням літопису, заблукав і замість трьох днів ходив тридцять. Почався голод і падіж коней. Як наслідок, Туле Буга «вийшов пішим, зі своєю дружиною на одній кобилі, посоромлений від Бога» [108, с. 30, 34; 121, с. 137-138]. Можливо, що Ногай діяв окремо від солтана і не допоміг йому, тому що цей похід не відповідав бажанням беклярбека. Проте сама по собі демонстрація сили дозволила Ногаю добитися успіху в Болгарії. Георгій Тертер прислав до нього в заручники свого сина Святослава,

а доньку видав заміж за старшого сина Ногая Чаку [104, с. 512]. Як відзначив М. Руссев, з 1285 р. Болгарія разом з деспотами Відін і Браничево потрапила в повну залежність від Ногая [409, с. 383].

1287 р. Туле Буга стає ханом і організовує військовий похід уже на Польщу. Причому з ним у похід рушили і тумени з Синьої Орди. Цей факт видно з присутності при золотоординському хані правителя Кок Орди Алгуя. До хана у поході приєдналися і руські полки з «задніпровських» князівств (вочевидь, Турово-Пінщини, Чернігово-Сіверщини тощо). Залишивши на Волині обоз і частину кінського парку, Туле Буга рушив під Завихвост. Проте стара переправа виявилася недоступною, бо у цьому місці Вісла не замерзла. Тоді хан повернув на північ і перейшов річку біля Сандомира. Тут повною мірою виявилися негаразди серед Джучидів. Ногай не став приєднуватися до хана і самостійно рушив під Краків через Перемишль, де повоював землі [3]*. У той же час Туле Буга не зміг захопити Сандомир і розіслав війська, які знищували незахищені території. Пробувши в польських землях десять днів, хан повернув назад. При поверненні з походу хан розташував військо по Галицько-Волинських землях, що обумовило значні втрати місцевого населення (Лев, наприклад, не дорахувався у своїх володіннях 12 500 чоловік). Якщо на Польщу хан йшов через Кременець і Володимир, то назад він просувався повз Львів. Літопис наголошує, що хан був незадоволений діями Ногая, який самостійно пограбував Краківщину, а потім пішов в «свої вежи» [108, с. 31, 34-35; 121, с. 138-141]. Бейбарс писав, що незгода між ханом і Ногаєм виникла внаслідок того, що при поверненні з походу Ногай зі своїми десятками тисяч

---

* У перших Познанських анналах сказано: «В літо Господне 1288 біля Різдва Господня татари сплюндрували краківську землю».

воїнів йшов відомим шляхом, внаслідок чого не зазнав втрат. Туле Буга ж йшов пустинними місцями. Сніг і холод ще більше ускладнили становище, тому втрати були величезними [108, с. 32-33; 211, с. 107].

Провальні в цілому походи на Угорщину і Польщу, а також неврожайні роки, епідемії, що мали місце після останньої військової акції, обумовили загострення політичних суперечностей у державі.

У 1291 р. між Ногаєм і ханом вибухнув відкритий конфлікт, внаслідок якого Туле Буга (і Алгуй) загинули, а новим ханом став Тохта [211, с. 38-39]. Рашид-ад-дін так описує ті події: «Ногай вирушив з земель руських, Орнача і Кехреба, які сам завоював і зробив своїм юртом і місцем перебування, переправився через річку Узі (Дніпро), кожену тисячу і кожного еміра, до яких приходив, намагався привернути до себе, посилаючись на особисте доручення Бату. І так тисячі і вояки приєднувалися до нього. Таким чином, наблизився до Туле Буги й інших [209, с. 69]. Потім запропонував зібрати Курултай. У належний момент прийшов Тохта з кількома тисячами, всіх убив і пішов за Ітіль в свої володіння [209, с. 70].

У 1292 р. за підтримки беклярбека з'явився ще один цар Смілец, якого Ногай посадив на болгарський престол. Тертер утік до Візантії [104, 512]. У тому ж році васальну залежність від Ногая визнали Сербія і Македонія. Ногай розпочав підготовку війська для походу на сербського короля Стефана Мілутина. Причому військо, згідно з дослідженням Хара-Давана, складалося з «монголів, половців, аланів, осетинів і руських». Сербський правитель не відмовився від оборони і прислав до Ісакчі свого сина Стефана з групою бояр на заложників [523, с. 177-178]. За іншими даними, подія мала місце у 1296 р. [108, с. 42] 1297 р. відбувся похід Ногая і болгар на Візантію [409, с. 383].

I. Вашарі вважає, що саме з 1290-х рр. Ногай фактично став правителем незалежної країни, підтвердженням чому є монети Ногая і його сина Чакі [104, с. 512-513]. Подвійний чекан, на нашу думку, є доказом того, що Ногай свої володіння поділив на два крила – своє і сина. Це справді є ознакою кочової держави. Проте викликає сумнів той факт, що Ногай повністю відокремився від Золотої Орди, що мали б зафіксувати єгипетські і руські джерела. Просто беклярбек намагався надати своєму крилу статус і владу аналогічні до Крила Шибана. Відзначимо, що він мав на це повне право. Тож іменування Ногая царем (ханом) в руських літописах [108, с. 23] є цілком правомірним. Літописці взагалі досить уважно ставилися до титулатури ординців. Царем Ногая називали і серби [108, с. 42].

РОЗДІЛ III

ЗМІНА ВЕКТОРА АКТИВНОСТІ УЛУСУ ДЖУЧИ З ЗОВНІШНЬОГО НА ВНУТРІШНІЙ. ПЕРІОД СТАБІЛЬНОСТІ І ПЕРШИХ СМУТ

3.1. Припинення зовнішньополітичної експансії як каталізатор першої міжусобної війни

Війна Ногая і Токти займає окреме місце в історії Золотої Орди, оскільки це був перший випадок, коли держава була втягнута в хаос громадянської війни. Центральними подіями стали дві битви між ханами і загибель Ногая. Для нас ця війна цікава передусім тим, що її хід відбувався на території сучасної України. Як уже зазначалося, доволі швидко новий центр влади в західній частині Золотої Орди став альтернативою Сараю. Фактично, Крило Мувала почало виступати на політичній арені як самостійна країна. Більше того, його правитель Ногай спробував взяти під контроль осілі регіони, які традиційно знаходились у підпорядкуванні хана. Крім політичних, були й соціально-економічні причини конфлікту, зокрема перенаселення степу. Сприятливі умови для проживання, вдалі зовнішні походи і наявність могутнього економічного донора, причому цілком підконтрольного (населення Центральної України і Криму), мали призвести до неабиякого демографічного приросту кочовиків. У той же час на переломі XIII–XIV ст. відбувається зміна клімату, пов'язана з початком холодного циклу (XIV – сер. XV ст.): довгі холодні і снігові зими і дуже спекотні з малою кількістю опадів літа [287]. Приводом до війни стали репресії Ногая проти придворної аристократії. У 1293 чи 1294 р. за наказом беклярбека навіть було вбито вдову Менгу-Тимура [108, с. 44]. Через кілька років від Токти

до Ногая втекла група емірів. На наказ хана видати їх правитель Ісакчи відповів відмовою [108, с. 44; 211, с. 110]. Після цього обидва правителі вдаються до «психічних» атак один на одного. Кожен з таких кроків стає все більш агресивним, наближуючи початок війни. Однак, сама наявність таких випадів показує, що кожна зі сторін все ж намагалася уникнути відкритого протистояння. Спершу хан присилає Ногаю дари: «соху, пучок стріл і жменю землі», – і послання, що це «вказівки і натяки». Ногай розцінив їх як виклик: «що стосується сохи, то він хоче сказати: “якби ви пішли вглиб землі, все одно я викопав вас (звідти) цією сохою”; щодо стріли, то він хоче сказати: “якби ви піднялися під самі небеса, то я все одно цією стрілою змушу вас спуститися (звідти)”»; що ж стосується землі, то він каже: “обирайте собі землю, на якій відбудеться наша зустріч» [108, с. 44-45]. Тепер уже Ногай переказує Токті, що «наші (вожів Ногая) коні хочуть пити і ми хочемо напоїти їх водою з Дону» [108, с. 45; 211, с. 110]. Оскільки Дон слугував кордоном між Крилами Мувала і Бату, це вже була пряма погроза війни у разі нападу хана. Тепер вже Токта виступив із військом на захід. Взимку 1298 року він перекочував до Дніпра. Формально Токта не перейшов річку, бо вона не замерзла, однак, це лише відмовка. Ймовірно, цей крок був черговим психологічним тиском. Більше того, як писав Рашид-ад-дін, Токта «на березі ріки Узі (Дніпро) провів перегляд приблизно тридцяти туменам свого війська» [209, с. 71]. Вочевидь, хан прагнув лише закріпити свою владу серед «українських» улусів і вплинути на Ногая. Весною хан (спершу з ним був лише двір) відступив до Дону, де влаштував літні кочів'я [209, с. 71]. Можливо він не очікував, що еміри підтримають Ногая. Не виключено також, що хан просто намагався утримати підданих від бунту своєю присутністю, за прикладом 1298 р. Проте правитель Золотої Орди помилився.

Ногай зміг перетягнути на свій бік більшість улусів до Сіверського Дінця і Дону. Єдиним місце, де він не знайшов підтримки, був Крим. Це пояснює сплюндрування Ногаєм дещо пізніше всього півострова, у тому числі тих його частин, які до згаданих подій не мали жодного відношення. Ногай зі своїми туменами рушив на Токту, приєднуючи попутно до себе інших емірів: «Таза, сина Мунджука, якого він одружив на своїй доньці, Тунгуза, сина Кажана, Абаджи, сина Курмиши (Курумиши – *Б. Ч.*), і двох його братів Каранджина і Янджи, Маджи, Судуна, Аладжа, Сангая, Кушуба, Салган, Ашика, Кунджука, Шубуткая, Теркерія, Кутлубугу, Могоултая і з ними більше двохсот тисяч кіннотників» [108, с. 45; 211, с. 111]. Хан, який отримав інформацію про виступ противника, також швидко почав нарощувати сили (він навіть мав невелику чисельну перевагу).

Джерела називають різні місця зустрічі противників. Рукнеддін Бейбарс говорить про річку Яса (можливо, сучасний Акай, притока Сіверського Дінця), але додає, що річка знаходилася між володіннями (читай – крилами) Ногая і Токти. Крім того, Дон знаходився у тилу Токти [211, с. 111]. Рашид-ад-дін називає «місцевість Бахтіяр на березі річки Тан» [209, с. 71]. Хоча, не виключено, що мова йде про одне місце, яке автори називали за відомими їм топонімами. Це явище доволі поширене в історії, особливо коли задіяно багато військ, або бої відбуваються на великій площі. Відбулася битва, опис якої подає Марко Поло. Спочатку обидва полководці виголосили підбадьорюючі промови перед своїми військами. Потім «стали вони на другий день готуватися і озброюватися. Цар Токта розбив своє військо на двадцять загонів і в кожен загін призначив доброго керівника і очільника. А цар Ногай розділив військо на п'ятнадцять загонів: в кожному було по десять тисяч кінних, і в кожен загін

призначив доброго керівника і грамотного очільника... Коли обидва царі добре озброїлися і приготували свої війська, обидва пустилися в путь, поскакали один на одного, і як були на відстані польоту стріли, зупинилися тут і стали очікувати... як забив накар, кинулися вони один на одного, пускаючи стріли. І видно було, як стріли літали з того й іншого боку... Коні і люди падали на землю, мертві і смертельно поранені... А як закінчилися стріли, і не було нічого пускати, схопилися за мечі і палиці, кинулися один на одного, роздаючи сильні удари. Почалася сутичка сильна і жорстока, відсікалися руки, різалися тіла, рубалися голови; видно було, як на землю валилися мертві вершники чи смертельно поранені». Перемогу одержав Ногай, бо його вояки, на думку Марко Поло, були кращими [298, с. 856]. Це не було випадковістю, оскільки більшість війн Золотої Орди велися на заході, і саме там знаходилися бойові частини. Токта зі своїм оточенням утік на Волгу [211, с. 111]. Причому, як стверджують арабські літописці, втеча ханського війська через Дон обійшлася йому доволі дорого [211, с. 111; 224, с. 159]. Сам Ногай не став переслідувати хана. Причина, вочевидь, лежить в суті організації війська Ногая і його політиці. Більшість емірів підтримували його як союзники, а не як піддані. Адже одна справа підпорядковуватися правителю крила в зовнішніх війнах, а інша – виступати проти законного хана. Врешті-решт, на зламі століть могутність емірів виросла настільки, що їм було вигідніше мати слабкого хана. Тому і остаточна перемога беклярбека не була потрібна аристократії. Проте і сам Ногай постатвився до переможених доволі поблажливо: він заборонив чіпати поранених, лише захопив обоз [211, с. 111].

Бейбарс пише, що Ногай оволодів областями Токти і у зв'язку з цим послав до Крима онука Актаджи (Ельфорат зве його Караджи)

[211, с. 111; 214, с. 382]. Отже, в даному випадку беклярбек виступив як законний правитель. З усіх улусів податки мали сплачуватися в його скарбницю. Усе це є проявами його боротьби за розширення кордонів крила і поширення влади на сусідні осілі регіони. Судячи з усього, Ногай послав онука незабаром після битви, бо його супроводжував Таз, який брав участь у бойовищі, із 4000 вояків. Проте поїздка онука виявилася трагічною. Він прибув до Кафи і почав вимагати гроші. Місцеві мешканці приспали його увагу, пригостивши їжею. Коли ж Актаджи «поїв, та випив вино, і здолало його оп'яніння», його було вбито [211, с. 111-112]. Причини цьому могло бути дві: таким чином генуезці могли висловлювати підтримку Токті, або ж вони вважали, що Ногай не має сил і можливості їм відплатити за це.

Проте реакція беклярбека була швидкою і жорстокою. Він відправив до півострова військо, яке захопило і спалило Кафу. Крім неї, сплюндрування зазнав увесь Крим, включаючи гірські райони і Керченський півострів. У полон було захоплено чималу кількість аланських, мусульманських і європейських (франкських) купців [211, с. 112]. Один з корпусів війська Ногая оточив Чуфу-Кале – тогочасну столицю аланського князівства. Місто чинило запеклий опір, але після облоги було переможене. Частина мешканців загинула, частина ж була відведена до західних улусів. У Судаку Ногай наказав вийти тій частині населення, що була залежна від нього, близько третини, а всіх інших було віддано війську [223, с. 195]. Якщо захоплення Кафи можна вважати помстою, то для спалення інших міст були й інші причини. Зрозуміло, що це могло бути платнею війську за перемогу і заборону переслідувати Токтових вояків. Проте має право на життя й інша версія: беклярбек не сподівався, що зможе утримати Крим за собою, враховуючи непевну позицію емірів (очевидно, частина з них

сподівалися отримати півострів). Так, у виданні джерел Тізенгаузена у додатку до літопису Бейбарса зазначено, що з Ногаєм до півострова вступив і Маджи [211, с. 112]. Він очолював групу емірів, чії володіння знаходилися на Лівобережжі, а військо, що ним виставлялося, нараховувало 30 тисяч вояків. Проте вже наступного року Маджи переходить до Токти [211, с. 113]. Цей крок був викликаний, очевидно, його невдоволенням Ногаєм. Тізенгаузен, наприклад, пояснює це тим, що Маджи чи Мунджук був невдоволений відмовою у передачі йому Криму.

Здавалося, перемога над ханом мала неабияк піднести владу Ногая в Крилі Мувала. Проте цього не сталося. Першими невдоволення висловили діти Курумиши Абаджи, Караджин і Янджи. Вони, як каже Бейбарс, завжди підтримували Ногая і погодилися виступити проти Токти. Проте після перемоги їх обійшли на користь дітей Ногая – Чакі (Джекі), Текі і Турая. Образа поглиблювалася тим, що Курумишевичі були Чингізидами старшої гілки і виставляли тридцять тисяч вояків [211, с. 112]. Вони стали подумувати про перехід на бік хана. Тоді Ногай, довідавшись про це, вислав на них військо проти чолі зі старшим Чакі. Битва, яка відбулася, завершилася безрезультативно. Щодо місця її проведення джерела мовчать. Швидше за все, це мало бути в районі Південного Бугу. Під час відпочинку після баталії від Курумишевичів втік тисячник Кутугу. Це внесло певний розлад у ряди братів і вони вже не поновили битви. Тоді Ногаєвичі, апелюючи до родинних зв'язків, запросили їх на перемовини, де обох старших було вбито. Молодший же Янджи встиг втекти до Токти. Цікава деталь – Ногаєвичі не залишилися в улусі Курумиши, а погромивши його населення і забравши частково в полон, повернулися до своїх теренів [211, с. 112-113; 215, с. 383]. Наступного року п'ять емірів з Лівобережжя

«Маджи, Судун, Утрадж, Акбуга і Тайта, а з ними тридцять тисяч вершників», перейшли на бік Токти. Це виявилось неочікуваним для Ногая, бо як писав Бейбарс, «на них він повністю покладався» [211, с. 113]. Таким чином, протягом одного року Ногай втратив масив земель, що відділяв його від володінь хана. Водночас він втратив і чималу кількість військ, що раніше знаходилися на його боці. Наслідки такої ситуації не змусили на себе довго чекати.

Влітку 1300 р. Токта зібрав в своїх володіннях нове військо. Заради цього йому довелося навіть відкрити кавказький кордон і викликати з-під Дербента тумени. Згідно відомостей, що подають арабські історики, до війська також мобілізувалися вояки з осілих регіонів. Проте, незважаючи на масштабні приготування, наступ на захід хан зміг розпочати лише після приєднання до нього лівобережних емірів і Курумишевича. Токта швидко і легко пройшов Дон (і, можливо, Сіверський Донець), Дніпро та Південний Буг і з'явився в старому улусі Ногая [211, с. 113].

Військами Ногай значно поступався чисельно: за відомостями арабських джерел, він мав тридцять туменів, Токта мав шістдесят. Зрозуміло, що мова не йшла про величезні армії в 300 і 600 тисяч вояків, чисельність бойового складу туменів була неповною. Однак, незалежно від цього видно, що у хана була чисельна перевага в два рази. Більше того, є підстави вважати, що Токта спромігся розвернути фронт паралельно морю і майже відрізати Ногая від Дністра. Про це говорить той факт, що після битви Ногаєвим воякам, аби дістатися ріки, довелося пробиватися крізь бойові порядки хана. Зрозуміло, що така позиція могла бути і результатом поразки, але у джерелах є вказівка на те, що перед зустріччю Ногай відправив сина через річку Тарку (Дністер), аби обійти противника. На нашу думку, це свідчить про те, що фронти перебували на західно-східній лінії.

Щоб дати синові час для маневру, Ногай вдався до хитрощів. Він спробував затягнути Токту на перемовини. Проте хан довідався про маневри Ногая і сам здійснив напад на нього. Битва відбулася, згідно повідомлень Бейбарса і Ібн Хальдуна, у місцевості Куканлик [211, с. 114; 215, с. 383]. Веселовський локалізував її як територію сучасного Куяльника. Це скоріш за все відповідає дійсності, бо сучасні назви є дещо деформованими тюркськими, якими користувалися за часів Золотої Орди [234] (Ингул і Ингулець у XIV ст. звалися «Енгел ве Онгул» [301, с. 193]). Додамо лише, що битва відбулася у верхів'ях річки, інакше б джерела містили повідомлення, що Ногаєві тумени після поразки були скинуті в море. Проте їх немає. Водночас зазначено, що втікачі зазнали переслідувань. Вночі перегрупувавшись, вони пішли за Дністер (для всього цього потрібні були доволі великі площі).

Ногай був розбитий і загинув. Причому його смерть арабські літописці пов'язували з руським вояком. За одними даними Ногай був взятий ним в полон і помер від ран, а за іншими – назвав себе і був вбитий русичем. За наказом Токти його було скарано на горло [211, с. 114].

Незважаючи на те, що хан здобув перемогу і отримав голову свого конкурента, це було досягнуто в основному завдяки місцевій знаті. У той же час нобілітет власне володінь Ногая був налаштований анатагоністично щодо двору. Ось чому Токта так і не наважився перейти Дністер і зайняти улус Ногая. Хан лише повернув Янджи його землі і землі покійних братів, а сам повернувся на Волгу. Вочевидь, Токта не мав сил для подальшого походу, у той час як у дітей Ногая, що залишилися живими, їх було достатньо. Крім того, слід враховувати, що цього року сталася велика посуха [140, с. 73], тому хан, вочевидь, був просто змушений відступити.

Ногаєвичі Чака і Тека швидко відновили владу в батьківських володіннях. Проте між ними відбувся конфлікт. Тека спробував заручитися підтримкою Токти, але не встиг і був убитий братом [211, с. 115; 215, с. 383]. Окрім Теки, Чака скарав ще чимало представників знаті і родини. Це в свою чергу викликало невдоволення емірів. Повстання проти Чаки відбулося в війську, що його напередодні репресій він відправив на русовалахів, які мешкали у верхів'ях Пруту і Серету. Такий крок Чаки був викликаний з одного боку бажанням нейтралізувати частину емірів, а також за рахунок грабунку підняти бойовий дух вояків, який істотно підупав унаслідок поразки і посухи. Якоюсь мірою він повторив крок батька, коли той після поразки від Івайла, відправив вояків на північ проти литовців (1277 р.) Військо очолювали старший емір Тунгуз і чоловік доньки Ногая Таз. Ці два впливові можновладці вирішили скинути свого правителя. Арабські джерела кажуть, що еміри побоювалися, що репресії торкнуться і їх. Можливо, що вони теж були прибічниками Теки, тож їх побоювання за своє життя були небезпідставні. Тунгуз і Таз повернули тумени і здійснили напад на Чаку. Той був змушений тікати в західну частину улусу [211, с. 116; 215, с. 383]. Чака прибув до аланів (свого часу Ногай привів їх з Кавказу на Дунай, і вони перебували в його безпосередньому підпорядкуванні). Заручившись військовою підтримкою аланів і зібравши до себе вірних йому емірів Чака атакував заколотників і розігнав їх [211, с. 117]. Як наслідок, десь на 1301–1302 рр. він знову опанував Буджак і молдавські Кодри. Проте закріпити свій успіх Чака не зміг. Тунгуз і Таз покликали на допомогу Токту. Хан прислав їм брата Булюка і сина Тукулбугу з військом. Ця поміч виявилася ефективною – Ногаєвич був розбитий і втік до Болгарії [211, с. 117]. Згідно з арабськими джерелами, Чака попросив у місцевого правителя захисту і допомоги [211, с. 117; 215,

с. 383]. Болгарські вчені дійшли висновку, що Чака взагалі виголосив себе царем Болгарії. Якщо дане твердження вірне, тоді ми маємо цікавий прецедент у політичних відносинах Золотої Орди, коли представник правлячого дому стає правителем сусідньої держави без окупації її кочовиками.

3.2. Правління Тохти і його політичні поступки на заході. Стосунки з генуезцями, болгарами та Руським королівством

Загибель Чака припинила громадянську війну в Золотій Орді. Проте дезінтегруючі процеси серед Чингізидів не припинилися. Токта, вочевидь, побоюючись залишати центр правого крила далеко на заході, помістив Бурлюка в районі Дону. А його братові Сарайбузі віддав не дунайські володіння Ногая, а яйцькі – тобто ближче до себе. Що стосується земель на захід від Дністра, то їх хан надав власному синові Тукулбузі [224, с. 161-162]. Такий розподіл «здобичі» не міг залишити всіх задоволеними. Цим спробував скористатися молодший син Ногая Турай. Разом зі своїм двором він переховувався від хана в степах, а потім прикочував до Сарайбуги, де отримав притулок. Згодом Турай почав підбурювати Сарайбугу до повстання. Причому в планах заколотників головна роль знову відводилася Крилу Мувала. Для цього вони зі своїми чамбулами перейшли Волгу і наблизилися до ставки Бурлюка. Спроба його вмовити до спільної акції закінчилася для заколотників трагічно. Бурлюк схопив Сайрайбугу і Турая та видав їх Токті (згодом вони були страчені). У той же час син Турая Каракісек зміг уникнути покарання і на чолі трьохтисячного загону втік до Польщі під Краків [211, с. 119; 215, с. 384; 224, с. 162]. Щоправда, Параска висловив думку, що втікачі направилися до Шишмана в Болгарію [341, с. 64]. Проте Ібн Хальдун у своєму

літописі прямо говорить про північні краї [215, с. 384]. Б. Спулер писав, що мова йшла про Поділля і Краків [52, р. 297], а Я. Дашкевич, погоджуючись щодо Поділля, другим пунктом називав Галицько-Волинські землі [160, с. 113]. У цій історії з Ногаєвичами кидається в очі факт слабкого контролю хана над підвладними йому володіннями, наприклад, Токта не знає (або знає, але не може нічого вдіяти) про перебування Ногаєвича при Сарайбузі. Втеча Каракісека майже через усе праве крило теж не викликала спротиву емірів. Невипадково Ельмуфатдаль, вочевидь, виходячи з історії про Турая і Сарайбугу [223, с. 196], відносив повне оволодіння Токтою «Кіпчацькими степами» саме до 1304–1305 рр.

Війна коштувала Золотій Орді чимало сил. Кілька областей, як-то Солхатська тьма і улус Курумиши, зазнали розорення і терору проти населення. Через Лівобережну Україну пройшли три великі військові походи: Токти 1298 р., Ногая 1299 р. і знову Токти 1300 р.; не кажучи вже про битву на р. Ясі. Буджак став місцем протистояння всередині улусу Ногая. Ці події, помножені на військові втрати у битвах, мали неабияк вплинути на кількість і становище населення, враховуючи, що окрім загибелі мала місце і втеча за кордон. Ми маємо дві згадки про великі еміграції ординців. По-перше, це алани, які чисельністю від десяти [99, с. 231] до шістнадцяти тисяч пішли до Візантії (більше половини з них були вояками) [70, с. 288; 159, с. 34]. По-друге, це втеча трьох тисяч воїнів Каракісека. Хоча дуже вірогідно, що таких еміграцій було значно більше. Наприклад, Хроніка Литовська і Жмойтська говорить про присутність татар у складі литовського війська у його війні з тевтонцями [282, с. 35]. Отже, повідомлення Ель Макрізі щодо наслідків війни Ногая і Токти: «вбито багато монголів», «вбито із монголів багато народу», – є визнанням доконаного факту [221, с. 436].

До втрат, спричинених війною, слід віднести і кризу системи кочового господарювання. Худоба противника або уганялася, або вирізалася. До того ж внаслідок військових дій порушився цикл кочівель, що також впливало на стан тваринництва. Фіналом усіх цих негараздів стала кліматична криза, що спіткала український степ: 1300–1303 роки були посушливими [187, с. 51]. Наслідком цього стали, за літописом Ель Макрізі, «падіння коней і овець, дійшло до того, що в них не було нічого їсти і вони продавали дітей і рідних своїх купцям, які привозили їх в Єгипет та інші міста» [221, с. 436].

До людських і матеріальних втрат, додалася і геополітична криза. Внаслідок поразки Ногая зник створений ним західний центр влади в Ісакчі. Численні нитки впливу і залежності, що пов'язували ординську дунайську столицю з внутрішніми «українськими» улусами і сусідніми країнами, різко обірвалися. Багато в чому ситуація в Крилі Мувала нагадувала події часів Курумиши (звичайно, слід враховувати, що за спиною Ордовича стояла Монгольська імперія і велич ординців, що надавало йому неабияку психологічну підтримку). Згадаймо, як Данило піднімав дух своїх вояків на випадок зустрічі з татарами: «А якщо будуть татари, то не вселиться жах у ваші серця!» [121, с. 117]. Тепер же не було ні того, ні іншого. Для того, щоб виправити ситуацію Токті слід було не просто посадити в західному крилі людину з великими пововаженнями, але й повторити масові переселення народів з інших теренів держави. Але Токта зробити цього не міг. Щодо влади в Крилі Мувала, то, поперше, відновлення там центру було не вигідно не лише хану, а й місцевій аристократії. Адже всі перемоги Токти над Ногаєм і його дітьми були досягнуті лише завдяки підтримці місцевих емірів. Загалом, саме за часів першої громадянської війни в Золотій Орді на перший план висунулися татарські «нечингізидові» роди. Крім того,

слід врахувати, що в перші роки правління увага і сили Токти були прикуті до східного і кавказького напрямів.

Ослаблення ординців на заході позначилося на політиці сусідів. Генуезці доволі швидко починають прибирати контроль над торгівлею з суміжними територіями. Так, у столиці Ногая на сьогодні знайдено чималу кількість гібридних монет з емблемами генуезців і Джучидів [409, с. 384]. Справа в тому, що сам по собі дуалізм у золотоординських монетах на території України не рідкість. Наприклад, Александрович у своїй монографії, як приклад, наводить цілу низку таких монет. Вище вже згадувалося про монети зі знаками Ногая і Чаки [104, с. 512-513]. Але такий дуалізм мав місце лише серед членів дому Джучидів. Вочевидь, генуезці, користуючись важким станом ханської влади, спромоглися нав'язати свої умови. М. Руссев пояснює це слабкістю влади Токти і його сина Тукулбуги [409, с. 384]. В. Гюзелев також вважає, що усобиця підірвала владу в Золотій Орді у придунайському регіоні [159, с. 31]. В єгипетських літописах зазначено, що в цей час італійці здійснювали напади на кочовиків. Так, Бейбарс писав, що «Генуезькі Франки, які знаходяться в Криму, Кафі і північних областях... захоплювали татарських дітей, та інше» [211, с. 120]. Такий стан речей, неможливий за попередників Токти, яскраво засвідчував наскільки ослабли його сили в Причорномор'ї. На поступки Токті довелося піти і по відношенню до Болгарії. Тим більше, що саме її правитель Теодор Святослав I, зіграв основну роль в «нейтралізації» Чаки. По-перше, хану довелося «проковтнути» цю образу для Чингізидів. На відміну від руського вояка, який вбив Ногая, болгарський цар залишився в живих. Більше того, його самовільне зайняття трону було прийнято Сараєм. Отже, політика контролю над воцарюванням болгарських монархів, що мала місце в попередні роки, відійшла на

деякий час в минуле. Головною поступкою болгарам стала передача під їхню владу чорноморського узбережжя до Білгород-Дністровського включно [409, с. 386].

Каракісек, втікаючи від хана в Польщу, не був затриманий Галицько-Волинською державою. Отже, тут також мав місце факт відходу від залежницьких стосунків [341, с. 67-68]. 1301 року помирає Лев Данилович, і престол в Галичині і Волині (внаслідок вгасання Василькової лінії) зайняв Юрій I Левович. Об'єднавши князівства в одну державу, він робить своєю столицею Володимир і титулується «королем Русі, князем Ладимирії» [155]. М. Грушевський приводив дві характеристики цього князя з джерел: «Був він муж мудрий, ласкавий і для духовенства щедрий; за його управи Руська земля тішилася спокоєм і славилася своїм богацтвом...», та «тогда бо бѣше въ своей чести и времени земля Волынская всякимъ обиліємъ и славою преимуца, аще нынѣ по многихъ ратяхъ и не такова» [155]. Серед головних досягнень Юрія було відкриття окремої Галицької митрополії [155]. Анонімний мандрівник під 1308 р. занотував, що на захід від Дністра бачив лише володіння Болгарії, Угорщини і Русі [55, р. 293]. Це повідомлення змушує нас поставити питання – яку сторону конфлікту між Токтою і Ногаєм зайняла Галицько-Волинська держава? І чи намагався Юрій I відновити вплив Романовичів на сході за Случчю, як це робили його дід і батько п'ятдесят років тому?

У цьому контексті слід більш детально розглянути питання щодо виникнення митрополії. М. Грушевський розглядав її появу виключно в руслі відносин Галича і Константинополя. А те, що цього не сталося раніше, пояснював повільністю і консервативністю греків [155]. Не відкидаючи доводів видатного вченого, вважаємо за потрібне поставити ще одне питання: якою ж була позиція Сараю?

Адже зрозуміло, що без дозволу ханів розколу київської церкви не сталося б. Орда до часів усобиці мала достатньо сил, щоб вплинути на імператора і патріарха. Власне, самій Золотій Орді якраз була вигідна єдина київська митрополія. Більше того, саме вона була додатковим важелем впливу на володіння Романовичів та князівства на північ від Прип'яті. Гадаємо, що дозвіл Токти на відкриття Галицької митрополії був, по-перше, платою, якщо не за поміч, то принаймні за нейтралітет Лева і Юрія у війні хана з Ногаєм. А, по-друге, був відображенням реального співвідношення сил. Адже митрополія поширювала свою владу не тільки на Галицько-Волинську землю, але й на Білгород [421] (а можливо і на частину Київщини). І. Сkochиляс висловив думку, що входження Білгородської єпископії до Галицької митрополії «навіть безпосередньої участі Романовичів, які таким чином намагалися тісніше пов'язати цей регіон із своїми володіннями» [421]. П. Параска ж прямо писав про поширення влади Юрія на південь до Чорного моря [341, с. 69].

Перенесення Юрієм столиці зі Львова до Володимира переслідувало вочевидь не тільки внутрішні, але й зовнішньополітичні цілі (насамперед, йшлося про безпеку столиці з боку Орди).

Справа в тому, що Львів знаходився на території степового клину, який прорізав Галичину на захід. Тому татарам було доволі легко швидким маршем досягнути його. У той же час Володимир був не тільки більш віддаленим географічно, але й перебував у більш сприятливих природних умовах. Крім того, з боку степу він був прикритий Луцьком і Кременцем. У цьому плані слід звернути увагу на результати політики Юрія на заході. Відомо, що саме за його правління було втрачено Люблін і Закарпаття. Подив викликає не

сама втрата регіонів – врешті-решт це звичайне явище в політичному житті того часу. Виникає інше питання – чому ми не бачимо спроб Юрія і його наступників повернути їх. Особливо це стосується Закарпаття. Адже 1315 р. в Угорщині розпочалася міжусобна війна, і одна зі сторін просила руського князя втрутитися, проте цього не сталося [155]. Гадаємо, що відповідь лежить у проблемі переформатування Юрієм і його синами східного напрямку політики. Саме там знаходились землі, які згідно традицій феодального права належали їхньому роду, що було навіть задекларовано в титулі «Правитель Русі», «Король Русі». Східні території були близькі етнічно. Вони також мали велику економічну вагу і головне – «ординське питання» було питанням життя і смерті для руських князів. Слід звернути увагу на характеристику Юрія як правителя, що приніс спокій і збагачення країні. На нашу думку, під спокоєм слід розуміти передусім відсутність татарських вторгнень. Адже лише ординці мали можливість окупувати всю територію держави (це було здійснено ще за Лева).

Якими засобами Юрію вдалося це зробити? Адже лише військової сили було недостатньо. Тут слід згадати повідомлення польських хронік про війну Владислава I Локетка проти чеського короля Вацлава II. У 1302 р. польський король, маючи у складі своїх військ загони татар і русинів, атакував Сандомирщину. В тому ж році місцева і краківська шляхта вибила Владислава і його союзників, причому саме тоді Юрій втратив Люблін. Якщо факт наявності галицько-волинських полків при польському монархові є цілком виправданим – Юрій і Владислав були союзниками (крім того, руський король одружився на сестрі Владислава), то участь у цих подіях татар є незрозумілою. У попередні роки Орда своїми військами атакувала безпосередніх або більш віддалених сусідів.

Наприклад, Русь – Литва, Польща, Угорщина. Болгарія – Сербія, Візантія. В цьому була певна логіка – з одного боку, не дати, наприклад, Русі чи Болгарії відновити могутність, а з іншого не допустити їх союзу з сусідніми країнами. Відповідно, на початку XIII ст. ординській політиці більш притаманним був би напад на володіння Юрія чи Владислава. З ходу подій видно, що кількість татар не була значною. Відповідно, маємо справу або з втікачами від Токти, або з військом Янджи.

Серед вказаних вище проблем у степу однією з найсуттєвіших була кліматична – сухе літо і холодна зима. За таких умов у кочовиків різко зменшується кількість худоби, а перебування у відкритому степу стає екстремальним. Не випадково кочовики часто ухвалювали рішення щодо просування в місця заселення осілого населення. Це питання досить добре висвітлено у книзі І. Кульпіна [286, с. 84]. В одних випадках мова йшла про зимування підкорювачів серед підкорених, в інших – осілі нав'язували свої правила гри. На початок століття у співвідношенні сил Курумишевичів і Романовичів перевага явно була на боці останніх, інакше татарська присутність мала б зовсім інші форми. Власне сама втеча Каракісека до польських земель також засвідчувала зміни у співвідношенні сил (це стосується, зокрема, північно-західної частини правого Крила держави Джучидів). Галицько-Волинське князівство звело свою залежність від Золотої Орди до мінімуму чи взагалі вийшло з під її впливу. Водночас руському королю вдалося поширити свій вплив на інші татарські володіння. М. Ждан припускав, що навіть Київ потрапив під владу Юрія I [187, с. 57].

Ще під час протистояння Токти і Ногая сталася важлива подія у політичній історії Улусу Джучи. В крилі Орди розпочалася внутрішня війна, через яку хан крила Баян змушений був тікати до Токти.

Спочатку правитель Сарая відмовився надати допомогу родичу, бо війська були зайняті на заході. Але вже після перемоги над Ногаєм Токта звернув свій погляд на схід. Баян спершу отримав допомогу на дипломатичному рівні, а вже згодом військову – двадцятитисячне військо [209, с. 44]. Цього вистачило, щоб повернути престол, але виявилось замало, щоб повністю розправився з ворогом. Як наслідок, у крилі Орди, ще тривалий час відбувалися усобиці. Завдяки такій ситуації Кок Орда потрапляє в залежність від Сарая. Як наслідок, саме з часів Токти, гадаємо, можна ставити знак рівності між поняттями Золота Орда і Улус Джучи.

Токті вдалося припинити війну на Кавказі (щоправда, це було здійснено військовими засобами). Восени 1308 р. іранське військо вдерлося у володіння Золотої Орди, проте ординцям вдалося завдати удар ворогу. Хан не скористався перемогою задля нового вторгнення до Азербайджану. Навпаки, він поспішив мирно урегулювати конфлікт. Наслідком цього стало, за словами Бейбарса, відкриття торгового шляху через Дербент [211, с. 120].

Вважаємо, що цікавим є виділення цим єгипетським істориком економічного аспекту проблеми. Тут скоріш має місце відображення настроїв придвірних кіл. Взагалі правління Токти в XIV ст. характеризувалося проведенням ряду великих економічних реформ. Так, було проведено грошову реформу, зокрема уніфіковано вагу динара, визначено міста, де карбувалася монета [382, с. 86]. Наприклад, до перемоги над Ногаєм один з чеканних дворів перебував в Увеці. Проте згодом хан його там ліквідував. Таким чином, гроші почали карбуватися в Сараї, Салхаті, Гюлістані, Хорезмі. Географічно це відповідало основним напрямом Шовкового шляху через Золоту Орду. Салхат і Хорезм виступали кінцевими пунктами, а Сарай і Гюлістан центральними регіонами, через які

проходив шлях. Саме за Токти будівництво міст набуває масового характеру, відновлено було й контакти з Єгиптом.

У 1308 р. війська Токти здійснили напад на генуезькі колонії в Криму. Проте ординцям не вдалося захопити італійців зненацька. Коли військо, послане ханом, вступило до півострова, генуезці посідали на кораблі і втекли. Як результат, татари лише пограбували статки тих, хто мешкав у самому Сараї і поряд з ним [211, с. 120]. Це була перша велика акція Токти, спрямована у бік західних володінь. По відношенню до генуезців хан в цілому поведився м'яко. Одразу по закінченні каральної акції 1308 р. вони знову повернулися в Крим, з нижнього Дунаю і Білгороду, за свідченнями джерел, вони взагалі не виходили. Не виключено, що в цілому акція проти генуезців відбулася в рамках відновлення торгівлі, яку ті монополізували. Адже відомо, що на Кавказі хан також відновив торгівлю.

У тому ж році помирають Юрій і його дружина. Можливо, це був збіг обставин, проте не виключено, що йдеться про сплановану акцію Сарайського двору, і королівська родина стала жертвою змови, інспірованої ординцями. Принаймні вже діти Юрія Левовича Андрій та Лев, згідно джерел, займають по відношенню до Орди явно ворожу політику.

До кінця життя Токта більше не вдавався до великих військових заходів у правому крилі. Вочевидь, він був змушений миритися з фактом великої влади емірів і сили сусідів. П. Параска звернув увагу, що у перших двох декадах XIV ст., коли діти Ногая зазнали невдачі, джерела не фіксують факти участі татар в балканських війнах (на відміну від минулого століття) [341, с. 67]. Для того щоб відновити владу над ними слід було організувати великі і відповідно дорогі

військові операції. При цьому бути готовим до зменшення прибутків від торгівлі, що, безперечно, мало б місце у випадку війни.

3.3. Реформи Узбека і початок «збирання» земель на заході

У 1312 р. в тридцятирічному віці помирає Токта. Вже сам факт смерті у катастрофі – судно з ханом перевернулося на Волзі – обумовив, як відзначив Р. Почекаєв, появу чуток щодо навмисного вбивства [382, с. 87]. Після його смерті в державі розпочалася міжусобиця. Хоча Токта і не залишив політичного наступника, чимало державних завдань він покладав на свого сина Ільбасара, якому після смерті Бурлюка було віддано посаду беклярбека [382, с. 87]. Проте ханському синові не вдалося захопити владу. Внаслідок змови Ільбасара було вбито і ханом став онук Менгу-Тимура Узбек.

З початком правління Узбека 1312 р. розпочинається активізація силової політики центральної влади. Вочевидь до цих років кочове господарство змогло відновити свої можливості. Ставши ханом, Узбек вдається до релігійної реформи: вводить у державі серед її кочового населення єдину релігію – іслам [52, р. 86-87]. Реформа переслідувала мету централізації влади. Зрозуміло, що нововведення викликали невдоволення емірів і, як наслідок, репресії влади. Чимало представників знаті було страчено [215, с. 385]. Не оминула лиха доля і ординських можновладців з правого крила. Ібн Дукмак повідомляє, що Тунгуз і Таз, володіння, яких, як згадувалося, знаходилися на заході Золотої Орди, організували змову проти хана. Проте Узбек викрив змовників і вбив їх [213, с. 323]. Єгипетський літописець не повідомляє подробиць акції. Чи були це звичайні репресії з боку хана, чи все вилилося в збройні конфлікти, не відомо. Щодо датування події, літопис говорить, що це сталося на початку

правління Узбека. Головним же нововведенням Узбека було відсторонення Чингізидів від управлінських посад в державі. Зрозуміло, що це знову супроводжувалося масовими покараннями невдоволених. Загалом джерела приписують Узбеку знищення 120 представників лише «золотого роду» [208, с. 141].

Покінчивши з внутрішньою опозицією, Узбек перейшов до політики зміцнення своєї влади на окраїнах країни. Наприклад, в 1317–1327 рр. він вдався до низки каральних акцій проти Тверського князівства і його правителів [94, с. 105-106, 120-126]. На Кавказі 1319 р. він здійснив великий похід проти Ірану [213, с. 326], у якому взяли участь вояки з обох крил. Аргументами на користь цієї думки виступають такі факти. Зокрема, існує наказ Узбека воякам з улусу Кутлуг-Тимура і Іси [203, с. 87]. Перший з них був «фаворитом» хана і мав у своєму управлінні землі від Сарая до Хорезму [208, с. 141], тобто ліве крило. Щодо улусу Іси, то тут на нашу думку, йдеться саме про праве крило – це випливає з логіки тексту. Ісу слід, очевидно, ідентифікувати з Ісатаєм [218, с. 295]* з племені кият. Так, у «Чингізнаме» сказано: «...Відправив за юнаком (Узбеком – Б. Ч.) 40 000 людей на чолі з Кийатом Ісатаєм і Сиджутом Алатаєм... На знак вдячності за вірність Узбек-хан віддав “в кошун чорній людині” Кийату Ісатаю всіх нащадків 17 синів Джучи... Ісатай забрав усіх відданих йому Джучидів, зробивши виключення лише для Шайбанідів. Останніх він звільнив і залишив сам на сам у себе в юрті, у свій час визначеній Саін (Бату)-ханом для Шайбана біля озера Ак-Куль. Одночасно Ісатай надав їм двоскладовий ель, до якого входили племена карлик і буйрак» [456, с. 106].

---

* За часів Батутти князь Іса був старшим еміром і начальником улусу.

Проте найбільший військовий і політичний тиск у перші десятиліття правління мав місце в західних володіннях держави. Смерть Юрія I не позначилася на політичному становищі Галицько-Волинської держави. Більше того, по мірі відновлення сили Золотої Орди ріс і спротив цьому. У 1316 р. Андрій і Лев підписали союзну угоду з Тевтонським Орденом. У документах князі обіцяли у випадку, якщо довідаються про ворожі плани татар, боронити від них Орден [41, р. 11]. М. Грушевський це повідомлення приводив разом з характеристикою, яку дещо пізніше дав князям Владислав I Локетек, де вони виступають надійним щитом від татар (1324 р.) [10, р. 162]. На жаль, джерела унеможливають розкриття всіх нюансів протистояння Романовичів і Джучидів. І все ж спробуємо запропонувати свою версію реконструкцію подій.

У свій час М. Грушевський звернув увагу на угорський напрям політики правителів Руського королівства. У 1315р. в Угорському королівстві розпочалася міжусобна війна. Один з конкурентів звернувся за допомогою до русичів. І хоча деякі руські вояки і взяли участь в угорських справах, проте ні Андрій, ні Лев не стали втручатися у ці події. Це пояснюється військово-політичними традиціями тих часів – князі були змушені тримати свої війська на сході. Невипадково в договорі з німцями зазначено – «коли князі довідаються про плани татар». Причому в цілому ці заходи були явно успішними, бо інакше, по-перше, Владислав не називав би руських князів «непереборним щитом», а, по-друге, не пояснював би загрозу появи татар в Польщі виключно їх смертю [42, р. 11]. Узбек, зайнятий в інших частинах держави не міг зосередити проти Галицького і Волинського князівств достатньо сил. А місцевих чамбулів, вочевидь, було замало. Згадаймо, наприклад, як безрезультатно Курумиши намагався власними силами справитися з

Данилом Романовичем. Якщо князі тримали війська на східних кордонах, то виникає питання – чи не прагнули вони здійснити наступ, як і Данило, в бік Поділля та Києва.

Гетум з Корікоса зазначає в своєму трактаті (1307 р.), що Куманія на заході впирається в Чорне і Азовське моря, а на півночі в Королівство Русія [337, с. 10, 21]. Осіпян звернув увагу, що умовним географічним центром для Гетума був Крим. Було б привабливим бачити тут повідомлення про Галицько-Волинську Русь. Хоча Гетум і Куманію, і Хорезм називає королівствами. В одному з іспанських джерел початку XIV ст. вказано, що за володіннями короля Польщі, лежать володіння короля Лева, якому належить п'ять міст: «La primera dizen Leon, otra China, otra Basadino, otra Trues, otra Qever...» [14, р. 14]. Існує думка, що мова йде про Львів (Leon), Київ (China) і Сівер (Qever). Щоправда, О. Русина звернула увагу на плутаність назв в оригінальному тексті [401, с. 190]. З іншого боку, на портолані братів Піголотті на Дніпрі існує місто «China». При цьому у подальшому джерело згадує татар лише як окремий сусідній народ. Так чи інакше, але про утвердження влади татар над західними руськими князівствами в цих джерелах не згадується. Щодо іспанського джерела, то воно взагалі дає можливість припустити, що відбулось поширення впливу Романовичів на схід. В принципі, з огляду на ослаблення Золотої Орди і просунення на схід вздовж чорноморського узбережжя влади болгарського монарха, така можливість цілком реальна. На це вказують й інші докази.

У 1303 р було створено галицьку митрополію в межах Галицької, Володимиро-Волинської, Перемишльської, Луцької, Турівської і Холмської земель [118, с. 29], а також Білгорода [423, с. 129]. Наприклад, П. Параска прямо писав, що за цими діями приховувалось поширення впливу Романовичів. З даною тезою важко

не погодитися з огляду на специфіку появи митрополії. В цьому контексті слід згадати також історію з від'їздом митрополита з Києва, яке супроводжувалося «насилим татарским». Сам процес від'їзду виглядає досить дивним. Митрополит спочатку отаборився в Брянську, на той час центральному місті Чернігово-Сіверщини. Отже, складається враження, що відбулася подія, внаслідок якої митрополит був змушений залишити Київ. При цьому він не хотів далеко відїжджати від стольного міста. І лише у зв'язку з якимись надзвичайними обставинами ставка була перенесена до Володимир-на-Клязьмі. Постає питання, що ж це за обставини?

Тут слід звернутись до події, правдивість якої до сьогодні викликає суперечки серед вчених. Мова йде про так званий похід литовського князя Гедиміна на Київ у 20-х рр. XIV ст [282, с. 39]. Історія про те, як литовський князь завоював Волинь і Київщину, міститься у літописах білорусько-литовських і хроніці Биховця. Вона також опосередковано згадується в люстрації Черкаського повіту 1552 р. (стверджувалося, що Гедимін завоював Крим) [249, с. 334]. Щодо наратива, то він хронологічно відноситься до кінця XVI–XVII ст. У той же час слова черкасців вказують на більш ранню появу «історії». На сьогодні маємо цілу низку критичних оцінок реальності сюжету. Серед них слід виділити дві. Так, М. Ждан на основі праць П. Пашуто і І. Охмянського довів, що похід Гедиміна міг датуватися 1324–1327 рр. [187, с. 56] Проте саме в цей період така акція з огляду на могутність Узбека навряд чи була можливою. Пізніше О. Русина проаналізувала імена князів, яких було згадано в описі Гедимінового походу і дійшла висновку, що це хоча і реальні особи, проте жили вони в зовсім інших епохах. Сам сюжет, як стверджує дослідниця, був придуманий наприкінці XV ст. в князівській родині Гольшанських, аби довести їх першість на київський престол по

відношенню до Володимировичів (більше відомих як Олельковичів) [401, с. 188; 405, с. 41-54]. Причому ця історія набула поширення в суспільстві, про що говорить «черкаська легенда», до того ж у своїй версії черкаські додали до історії вже реальні факти, приписавши Гедиміну діяння Вітовта в Криму. Саме ця суміш реальності і вигадки змушує нас ще раз повернутися до розгляду цієї історії.

Перше, що вражає – це поширеність легенди в суспільстві. Вочевидь, як і чимало інших фальсифікацій, вона все ж базувалася на певних реальних подіях – це не є рідкістю в документах середньовіччя. Отже, Гольшанські не просто створювали схему власної історії. Їх дії відображали тенденції у формуванні державної ідеології, пов'язаної з утвердженням литовської першості у місті. На перший погляд це виглядає дивним, бо Київщина і так була в їхніх руках з 1362 р. Не виключено, що в першій чверті століття відбулася подія, яка згодом не могла не викликати стурбованість у литовської влади.

Аналіз змісту легенди вказує, що, по-перше, основним ворогом Гедиміна на шляху до Києва виступили руські князі. Татари тут згадуються лише як стороння сила, що виглядає досить дивним. Адже навіть у литовській метриці існував перелік відомих ханів. Поясненням цьому є те, що завданням легенди було показати не лише першість у Києві Гольшанських перед Володимировичами, а й Литви перед Руссю (причому русинами – вихідцями в першу чергу з Волині). Останнє мало сенс лише у тому випадку, коли б галицько-волинські правителі першими спромоглися вигнати представників ординської влади з міста.

Для прояснення подій 20-х рр. XVI ст. може прислужитися повідомлення Ібн Баттути. Цей мусульманський мандрівник об'їздив

багато середземноморських країн і 1333–1334 рр. перебував у Золотій Орді при дворі Узбека. У 1334 р. мандрівник супроводжував дружину хана з Сарая до Константинополя, після чого повернувся назад. Під час зупинки в Укеку (сучасна Самара) Баттута занотував: «...На один день шляху від цього міста знаходяться гори Руських... (Вони) християни, червоноволосі, блакитноокі, брудної подоби народ шахрайський. В них срібні копальні і з їх країни вивозяться сауми – срібні злитки...» [218, с. 303] На перший погляд, слова Ібн Баттути є незрозумілими. Справа в тому що поблизу Укека немає гір, тим більше зі срібними копальнями та ще й заселеними виключно руськими [218, с. 303]. К. Кудряшов з цього приводу зазначив, що Ібн Баттута мав на увазі височину поблизу Дона і місцевих слов'янських мешканців. Хоча, з іншого боку, виглядає дещо дивним той факт, що досвідчений мандрівник, який об'їхав Азію і пів-Європи назвав горами нехай і високі, але пагорби.

Щодо згадки про срібло, то його в цьому регіоні тоді не добували. Крім того, дискусійною залишається проблема відстані – один день шляху. Але М. Руссєв впевнено довів, що в описах Баттути дуже часто відстані є умовними, вставленими в текст набагато пізніше самих мандрів [408, с. 95]. Згадка, про яку тут говоримо, міститься в оповіді про подорож дружини Узбека до Константинополя, в оточенні якої перебував мандрівник. Спочатку він подає опис супроводу хатуні: «Загін хатуні (складався) з 500 вершників... Було при ній (також) до 200 дівчат... Гарб було у неї до 400 і до 1000 коней, ...до 300 волів і 200 верблюдів». Далі він говорить, що від Укека на Волзі до Судака в Криму цариця проїхала за десять днів [218, с. 302-303]. При такому великому каравані, та ще й вагітності хатуні, це виглядає дещо неправдоподібним.

Відкинувши повідомлення про відстань і залишивши самий факт існування руських гір і срібних злитків, одразу на думку спадає Галицько-Волинська держава. І хоча у східних Карпатах срібло не добувалося, а завозилося з їх угорської частини, до Золотої Орди воно потрапляло саме від русичів. Не випадковим є і згадка злитків – це стандартна данина сріблом, яка чітко простежується за змістом подільських документів кінця XIV ст. Цікавою є характеристика Русі дана Ібн Баттутою. Сам мандрівник у торгових справах з місцевим населенням не перетинався, хоча контактів з ним мав чимало. Отже, інформацію він отримав або від оточення хатуні, або ще перед в'їздом у Крило Мувала, що мало місце після Укека, коли караван направився до Судака [218, с. 303]. Представники влади навряд давали б характеристику народу, виходячи з торгового досвіду, тут явно маємо справу з політичним змістом. Отже, з цього повідомлення складається враження, що в попередні часи, але не більше десятиліття до подорожі Баттути (інакше все забулося б), стався якийсь конфлікт між Золотою Ордою і русами, що мешкали біля гір. Причому ця Русь явно була залежною, або ж мала якісь договори з татарами, інакше не було б сенсу називати її «підступною». А це знову ж відносить нас до західних володінь Орди і її сусідів – Романовичів.

В. Пашуто привів цитату з однієї з булл папи Іоанна XXII київському єпископу Генріху, в якій сказано, що Київщина розташована «in konfinibus Rutenorum et Tartarorum, qui antiquitus Galathe (мається на увазі Галичина – Б. Ч.) vocabantur». З цього вчений зробив висновок, що «Київ ще не був під владою Литви» [343, с. 396]. М. Ждан розвинув цю думку. По-перше, він відзначив, що мова йшла про два документи від 15 грудня 1320 р. і 18 лютого 1321 р. А по-друге, підтримав В. Пашуто у визначенні «Galathe» як

Галичини. Як аргумент, М. Ждан привів інше послання папи Іоанна ХХІІ до архієпископа Гнєзна. Фактично вчений зробив висновок про приналежність Києва до держави Романовичів. Щоправда, дослідник це твердження супроводжує застереженням: «Якщо б цей переклад був правильний, то приналежність Києва до Галицько-Волинської держави знайшла б своє додаткове підтвердження» [187, с. 54-55].

Таким чином, маємо кілька різних незалежних повідомлень (їх характер М. Грушевський називав «баламутним»), що датуються 20-х рр. XIV ст. На нашу думку, на їх розвиток справили вплив такі події. Як засвідчують договори з тевтонцями і повідомлення Владислава I Локетка, Романовичі розпочали відкриту боротьбу проти Золотої Орди. У цій боротьбі після 1320 р. вони спиралися на союз із Гедиміном – Андрій видав заміж за Любарта Гедиміновича свою доньку, а Кейстут Гедимінович отримав в уділ Берестя (можливо це було зроблено під тиском Гедиміна). Не виключено, що у боротьбі з такою країною, як Золота Орда, Романовичі могли й пожертвувати уділом заради Києва, бо саме він був основною метою війни. Цьому сприяла ситуація у самій Золотій Орді. По-перше, війська знаходилися на Кавказі, де 1318–1319 рр. вони провели невдалу кампанію, а у 1324–1325 рр. у володіння Золотої орди вторглися іранці [469, с. 84-86, 115]. По-друге, Узбек розпочав процес відсторонення від влади Чингізидів і замінив їх іншими князями. Припускаємо, що цей факт міг привести до чергової ескалації усобиць в державі. На цю думку наштовхує згадування францисканцями з м.Кафи в листі до Генерального капітулу францисканського ордену і кардиналів за 15 травня 1323 р., що татари «постійно перебувають тут в війні між собою з військами і пересувними таборами» [466, с. 89]. Можливо, що відбирання Києва у Тукатимуровичів і спровокувало виступ Романовичів.

Стратегічні цілі, швидше за все, були аналогічні тим, які переслідували Данило і Міндовг. Вочевидь, Романовичам (ударами з заходу і півночі) вдалося зайняти Київ, принаймні посадити там свого намісника. Напевно, це було не дуже складно, оскільки місто не мало князя, тож усе залежало від підтримки місцевого населення, передусім боярства. Можливо, мав місце спротив ординській владі – у місті були відсутні головні центри легальної сили (князь чи митрополит). Тому зазначений в іспанському джерелі вплив Романовичів на Київ і Сіверщину міг бути цілком реальним фактом. Інша справа, чим закінчилися ці заходи галицько-волинських князів.

У 1323 р. Владислав I сповіщав папу про смерть князів, причому мова прямо йшла про загибель від рук татар [41, р. 11]. Більше того побоювання польського короля щодо можливості швидкого заняття татарами їх володіння свідчать про існування великої військової сили. Цією силою було військо, яке Узбек зосередив у правому крилі на початку 1323 р. Про цей факт впевнено говорять єгипетські, візантійські та італійські джерела, передусім Пахімер і Віллані. Вони кажуть, що хан на чолі 120-тисячного (300-тисячного за Віллані) війська здійснив напад на Фракію, дійшовши до Константинополя [109, с. 283-284; 159, с. 31]. Можливо, чисельність війська дещо завищена, але сам розмах походу і його повторення у наступному році показують, що відбувались потужні військові операції у масштабах всієї орди. Показовою у цих подіях є присутність Узбека. Вочевидь, хан, який прийшов за Дніпро, вирішив одним ударом покінчити з планами як русинів, так і болгар. Адже тоді помирає болгарський цар Святослав II, а Білгород і навколишні землі повертаються до Орди [159, с. 31]. Що стосується Андрія і Лева, то це могла бути або битва, або інтрига з підступним вбивством, як у ситуації зі Святославом II. Узбек не тільки знищує

монархів, він ще й бере участь у поставленні нових. Так, у Болгарії царем став Шишман I, який з самого початку свого правління спирався на татар [159, с. 31-32]. У Галицько-Волинській державі до влади приходять Юрій II Болеслав, онук Юрія I. Новий правитель, згідно відомостей західних хронік, був залежним від татар і до того ж не мав всієї повноти влади, залежачи від бояр. При ньому знов почала сплачуватися данина. Принаймні Ян з Чарнкова у своїй хроніці пише за 1340–1341 рр., що русини з давнини платять харадж в Орду [32].

Головне ж Узбеку вдалося не допустити до галицько-волинської спадщини Любарта і Гедиміна, що знаходився за його спиною. Стосовно ж існування окремого волинського князя Володимира Львовича, то цей епізод є доволі сумнівним. Подібним «протатарським» князем Узбек «нагородив» і Київ. У 1331 р. згадується київський князь Федір. О. Русина вважає, що путивльські князі могли перед цим осісти в Києві, хоча і зазначає, що «належність Федора Київського до путивльської династії є досить проблематичною» [405, с. 21-22]. Згадується він вже як діючий князь, що володарював разом з баскаком. Вочевидь, це була ще не стара людина, бо просидів він у місті до 1360–1362 рр., а правити почав у 20-х рр. Як згадувалося, ще з часів Менгу-Тимура Київ належав одній з ліній Джучидів. На жаль, джерела не дають нам змогу з'ясувати, як вплинула на обсяг їх влади Ногаєва війна. Однак те, що за часів Узбека в державі більшість володінь контролювалися емірами [459, с. 106], вказує, що подібне могло мати місце у Києві. Як наслідок, стався небезпечний для ординської влади прецедент, коли місто, не будучи належним ні безпосередньо якомусь Чингізиду, ні митрополиту (мається на увазі їх відсутність), було готове потенційно перейти під владу представників династії Рюриковичів, легітимність якої була безсумнівною, на відміну від влади емірів,

особливо мусульман. Тому Узбек за прикладом Болгарії і Галицько-Волинського князівства і поставив у Києві князя з другорядної лінії вірних йому Рюриковичів (Орда мала цілу низку князівств по Сейму і верхніх течіях Сіверського Дінця та Дону: Путивльське, Курське, Рильське тощо). Таким чином, Узбеку до середини 20-х років XIV ст. вдалося остаточно покінчити з наслідками Ногаєвої війни. Навівши порядок у державі, повернувши могутність правому крилу і забезпечивши кордони лінією залежних держав, Золота Орда вступила у так звану «золоту добу» своєї історії.

Діяльність Ногая є унікальною в тому, що йому вдалося фактично створити нову державу, яка охоплювала території сучасної України і Молдови. Ця держава по своїй цивілізаційній суті повністю повторювала Монгольську імперію і Золоту Орду (кочовий світ оточений осілими цивілізаціями). При цьому ресурсів українських земель повністю вистачало для утримання держави Ногая і проведення нею агресивної зовнішньої політики. Врешті-решт, боротьба Ногая і Тохти яскраво продемонструвала, що Крило Мувала, за умови контролю над сусідніми осілими лусами (Київщина, Чернігівщина і Крим), має достатньо ресурсів і можливостей для ефективного протистояння Золотій Орді. У той же час загроза з боку європейських країн змушувала ханів залишати за Крилом Мувала його специфічні військово-політичні особливості (консолідація туменів у двох великих улусах, концентрація військ, потужний авторитет місцевих можновладців тощо). Відповідно, це створювало потенційну небезпеку і загрозу перманентного сепаратизму цих територій.

3.4. «Золота Доба» Улусу Джучи

Придушення виступу Тулуя і Таза, вбивство болгарського і українських монархів і, нарешті, вигідний союз з Візантією через успішну війну на Балканах перетворили Узбека на абсолютного правителя держави. Як наслідок, кочове населення масово приймає мусульманство (почасти воно запроваджувалося насильницьким шляхом, подібно до поширення християнства Володимиром Святославовичем), активізується будівництво стаціонарних поселень в степу, а також трансконтинентальна торгівля з масовим припливом коштовних і «дивовижних» товарів. Степові феодалі, вочевидь, переорієнтовуються з отримання прибутків від військової здобичі на інше. Саме цей бік життя фіксували мандрівники, що проїжджали через імперію Узбека. Політична ситуація всередині країни також була стабільною: жодних воєнних заворушень на території українських областей джерела не фіксують. Проте ця стабільність була відносною, оскільки ціною, яку Узбек заплатив за спокій, було розширення влади феодалів. Відсутність великих війн, активний розвиток торгівлі і економічне зростання обумовлювали перенаселення степу, що, в свою чергу, загрожувало кочовому способу господарювання [286, с. 73-74]. Через кілька десятків років саме ця «феодалізація» управління стане одним із основних факторів, що підірве державу.

Досить вдало, на нашу думку, період правління Узбека охарактеризував Р. Почекаєв: «Репутація Узбека як видатного володаря була створена арабськими і персидськими сучасниками цього хана, які будучи мусульманами, вітали встановлення ним ісламу в якості державної релігії у такій великій і могутній державі як Золота Орда... Показний блиск ханського двору, напускна велич самого хана (частіше за все проявлялася в імпульсивних наказах

змістити вищого сановника чи скарати васального правителя) засліплювали і деяких європейських сучасників... Під зовнішнім блиском іноземні сучасники Узбека не помітили немічності влади хана Золотої Орди, початку династичної кризи, розвалу війська і зростання сепаратистських настроїв в уділах. Узбеку поталанило: він помер до того, як ці недуги держави проявилися в повній мірі, і внаслідок цього увійшов в історію як могутній і успішний володар» [382, с. 107].

Залежні від Узбека правителі Болгарської і Галицько-Волинської держав дали йому змогу зняти загрозу у внутрішніх областях. Проте ситуація вздовж кордону залишалася неспокійною. Візантія, волоські князівства, Угорщина, Польща і Литва становили потенційну небезпеку західним теренам Золотої Орди. У той же час Узбек намагався утриматись від великих війн, обмежуючись військовою допомогою союзникам.

У 1331 р. під час наступу Візантії на Болгарію цар Іван Олександр запросив допомогу у хана, оскільки його п'ятитисячного війська для боротьби з візантійцями було недостатньо. Підхід трьохтисячного ординського корпусу на допомогу болгарам вирішив долю битви під Русокастро на їхню користь [109, с. 331]*. 1337 р. татари здійснили дві воєнні експедиції на заході. Одне військо вдерлося до Фракії, що обумовило поширення впливу Сарая на Сербію [229, с. 318] Друге разом з галицько-волинськими військами рушило на Польщу. Об'єднане військо дванадцять днів облягало Люблін. Загибель ординського полководця, вбитого стрілою, змусила союзників відступити [31, р. 385; 42, р. 36]. В обох випадках допомога Орди мала вирішальний характер. Це дає підставу

---

* Віллані допомогу ординців болгарам відносить до 1330 р.

стверджувати, що без військової підтримки зона, створена з буферних держав, виявилася доволі ненадійною. Ця вразливість швидко дала про себе знати у Придунав'ї, Верхньому Подніпров'ї та Поліссі.

Так, приблизно у 1327–1328 рр. волохи здійснили спробу захопити Кілію. Це стало можливим завдяки тому, що після переселення Ногаєвих алан їхні землі не були заселені ординцями. Як наслідок, волоські народи з Карпат протягом двох десятиліть XIV ст. просувалися на південь. Їм вдалося відтіснити татар від Залізних Воріт і з Добруджі. За таких умов спроба оволодіти Кілією була логічним завершенням їхнього руху. Узбеку за підтримки генуезців вдалося відстояти місто, але відкинути волохів з Придунав'я Золота Орда вже не могла. Територіальних втрат держава зазнала і на кордоні з Угорщиною. У 1345 р. угорці завдають поразки ординському війську, в результаті чого татари були змушені відступити «до моря» [229, с. 318]. Тут швидше за все мова йде про нижньодунайські терени.

Знищенням галицько-волинських князів Узбек, на перший погляд, нібито забезпечив захист своїх володінь на Правобережжі. Однак, якщо подібні дії по відношенню до Болгарії насправді принесли бажані результати, то на українських теренах вони супроводжувалися відповідними ризиками для ординців. Справа в тому, що зі знищенням Романовичів тут виник династичний вакуум, який був закритий Юрієм II лише на деякий час. Головним же було те, що і він, і Федір Київський могли правити лише за підтримки Орди, якої, з огляду на геополітичну ситуацію, вони потребували все більше. Литовському правителю Гедиміну вдалося зібрати під своїм скіпетром значні масиви земель [76, с. 49-51]. Вочевидь, він не

припинив боротьби за руські землі і після смерті Романовичів, заволодівши ще за їх життя Берестям і Пінськом, а вже в наступні роки Туровим і Мозирем. У 1331 р. новгородський владика Афанасій повертався з Волині додому. Побоюючись Гедиміна, який вислав проти нього триста вояків, єпископ поїхав в обхід володінь литовського князя. Він рухався через Житомир, оминувши Чорнобиль. Вивчаючи цей маршрут, М. Грушевський дійшов висновку, з яким важко не погодитися, що Гедимін вже контролював Звягельщину, Овруччину і Чорнобильщину [333, с. 344]. Невідомо, чи це було на умовах кондомініуму з Золотою Ордою, чи в самостійному порядкуванні. Головне те, що над золотоординськими володіннями нависла загроза з боку держави, центр якої знаходився далеко на півночі. Золота Орда могла здійснити ряд потужних ударів по ВКЛ, але, як показали походи під проводом Бурундая, розгромити цю державу аналогічно руським князівствам у 1236–1242 рр. вона вже не могла. У 1324 р. відбувся напад ординських військ на ВКЛ. Літописець згадує, що татари взяли великий полон [50, р. 160]. Тоді, або ж трохи пізніше (на межі 20–30-х рр. XIV ст.), син Гедиміна Нарримунт потрапив в ординський полон. На жаль, подробиць цієї події джерела не фіксують, відомо лише, що його звільненню сприяв митрополит. Тож, якщо вже одразу після смерті Бату розрізнені литовські племена загрожують безпеці ординських володінь на Київщині, на що вказує Карпіні, а Міндовг взагалі мріяв оволодіти Києвом, то Гедимін мав до цього більший інтерес та можливості. Лише війни з Тевтонським Орденом протягом певного часу стримували литовців. Отже, десь на 1330-ті рр. ВКЛ вже контролювало Пінщину. Принаймні, єпископ Філофей правив не лише полоцькою, але й турівською єпархіями [343, с. 390]. Тоді ж за допомогою Гедиміна зі Смоленського князівства було зігнано

ординських чиновників і припинено сплату «виходу». Узбек 1339 р. вислав військо, аби змусити місцевого князя платити данину і визнати себе васалом, як це було раніше. Місто витримало облогу, поки військова допомога Гедиміна не змусила татар відступити [372, с. 103]. Також у Литві переховувався від татар тверський князь Олександр. Здобутком Золотої Орди в цьому протистоянні стало закриття окремої Галицької митрополії [343, с. 390]. У 1341 р. ординські війська, очолювані Товлубієм, знову почали облогу Смоленська, проте безрезультатно [372, с. 120].

У 1340 р. помирає Юрій II. Ця подія обумовила низку інших подій, що вплинули на долю та майбутнє ординської влади на території сучасної України. Наступним правителем держави став Любарт Гедимінович [76, с. 51, 89]. Прийнято вважати, що Узбека в цілому задовольнила ця фігура, тому він спокійно сприйняв цю новину. Проте, на нашу думку, це занадто спрощений підхід. Справа в тому, що вокняжіння представника ВКЛ – держави, яка знаходилася у перманентних конфліктах з Золотою Ордою, і яка зазіхала на всю давньоруську спадщину, зрозуміло не могло задовільнити хана. Раніше, поодинці, Руське королівство і Литовська держава періодично завдавали клопіту Улусу Джучи. Тепер же, після об'єднання під владою одного роду, ці країни вже становили пряму загрозу західним володінням Золотої Орди. Вочевидь, татари не завадили планам Любарта лише тому, що у них не було реальних можливостей це зробити. Смерть Юрія II застала сарайський двір зненацька – саме у той момент, коли держава була просто не готова до активної політики на західних кордонах.

У попередні роки країна пережила спустошливу посуху. Її наслідки були настільки великими, що під час підготовки великого

походу на Кавказ 1338 р. кочовики масово продавали в рабство рідних (дітей), аби здобути засоби для ведення війни [220, с. 235]. Отже, країна не мала в своєму розпорядженні достатніх резервів, щоб звести втрати від природного катаклізму до мінімуму. Бойові війська перебували на Кавказі. Саме там була зосереджена основна увага хана. Ще в середині 1335 р. Узбек розпочав підготовку до походу в Закавказзя. Скориставшись смертю султана Персії Абу Саїда, хан наприкінці року здійснив вторгнення і дійшов до Кури. Проте в зимових боях золотоординці зазнали невдач і відступили. Тоді ж Узбека спіткало ще одне горе – у Хорезмі помер його намісник і один з найближчих сановників Тимур-Кутлуг [469, с. 142-144]. У наступні роки ординські тумени знову зазнали поразок, і оволодіти Азербайджаном Узбеку так і не вдалося. Військ на заході також було недостатньо, що продемонстрували два невдалі походи на Смоленськ. Головною проблемою стало загострення внутрішньополітичної кризи. Причиною її було здоров'я Узбека. Ситуація погіршилася і в зв'язку з тим, що у 1339 р. проти нього організували заколот. Заколотники спробували захопити палац і вбити Узбека, але замах виявився невдалим [382, с. 106]. Проте вже наприкінці 1341 р. хан Узбек помирає.

3.5. Внутрішня ситуація в західних володіннях Улусу Джучи та її вплив на деструктивні процеси в державі

Ще за життя Узбек готував у наступники старшого сина Тинібека, який деякий час фактично був співправителем хана. Проте 1342 р. внаслідок заколоту до влади в Золотій Орді приходить молодший син хана Узбека Джанібек. За такої ситуації новий хан мав зустріти в особі брата і частини аристократії сильну опозицію, тож

Джанібек одразу вдається до репресій. За короткий проміжок часу гине Тинібек і чимала кількість огланів (представників роду Чингізхана) і князів. Проте більшість аристократії перейшла на бік хана і отримала від нього чималі пільги [382, с. 108-109; 412, с. 102-103]*.

Репресивні дії торкнулися і тих організацій та громад, що мали забезпечити великі фінансові вливання в бюджет. У 1344 р., під приводом загибелі в Азаці (Тані)* ординського чиновника від руки венеціанця, хан вислав сюди військо і захопив усі статки італійців. Причому постраждали не лише венеціанці, але й пізанці. Того ж року татарські тумени підступили під генуезьку Кафу на Кримському півострові, проте оборона виявилася досить потужною і місто вистояло. У 1346–1347 рр. Джанібек здійснив новий похід на Кафу. Облога тривала кілька місяців. Татари обстрілювали місто з металюної артилерії. Не маючи можливості розбити стіни, ординці у якості снарядів використовували трупи тварин, аби спровокувати серед обложених спалах епідемії. У відповідь генуезці здійснили вдалу вилазку. Вони понищили частину облогового парку і завдали відчутних втрат ординцям. Врешті-решт гарнізон залишив місто і на кораблях відступив до Константинополя [382, с. 114-116]. Розорення колоній у Криму і гирлі Дону призвело до подорожчання східних товарів у Італії на 50 і навіть на 100% [151, с. 80]. Ще більших збитків зазнав Константинополь і його анатолійські володіння. Внаслідок припинення надходження зерна і солі, що їх завозили з південної Русі генуезці, у регіоні спалахнув голод [159, с. 33; 291, с. 524]. Найголовнішим наслідком Джанібєкових походів стало

---

* Почекаев Р. Ю. вважає, що Джанібєку довелося боротися і з іншим братом – Хизрбеком (С. 109).

* Сучасний Азов.

занесення зі сходу нової хвороби – чуми, яку генуезькі втікачі завезли до Європи, що спричинило спалах епідемії, відомої під назвою «чорної смерті» [44].

Литовська загроза на деякий час зникла. Цьому сприяв той факт, що 1341 р. при облозі одного з пруських замків загинув Гедимін [76, с. 83]. У ВКЛ спалахує боротьба за престол, і держава перетворюється на низку фактично незалежних князівств під управлінням його синів. У самій Галицько-Волинській державі Любарт теж не зміг здобути всю повноту влади: він керував Волинню, а у Галичині утвердилося місцеве боярство на чолі з Дедьком [155, с. 60]. У той же час король Польщі Казимир III і Людовик Угорський мали на ці землі свої плани.

На початку весни 1340 р. ці два монархи уклали угоду про розділ Галицько-Волинських земель. Однак військова акція виявилася невдалою – українці змогли відбитися. Полякам лише вдалося оволодіти Львовом і ще кількома замками. Проте в грудні того ж року Дедько отримав військову допомогу з Золотої Орди. Як з Чарнкова у своїй хроніці писав, що Дедько «запевнив хана Татарів, що король Казимир напав на Русь, забрав її і перешкодив плати хараджу (данини – *Б. Ч.*), який Русини звикли давати Татарам» [11, р. 14]. Отже, правитель Галичини підтримував зносини безпосередньо з Узбеком. Хан на початку 1341 р. прислав «велике» військо, яке, об'єднавшись з руськими полками, рушило на Польщу. Казимир встиг перекрити переправи через Віслу, що унеможливило форсування річки поляками протягом січня. Проте під час повернення татари змогли захопити Любельський замок [3; 11, р. 14-

15; 12, р. 185]*. Зрештою, Казимир був змушений піти на мирну угоду з Дедьком [50, р. 182], який, на думку М. Грушевського, привів татар [156, с. 61]. Але очевидно, що вокняжіння цього боярина було здійснене не без участі татарської дипломатії. І, відповідно, ординці просто підтримали свого протезе (документи фіксують це до 1349 р.). Наприкінці ж 1349 р. Казимир III організував дуже вдалий похід на Галичину [11, р. 17], під час якого татари не підтримали жодну з сторін. Повідомлення польської хроніки про приїзд напередодні походу татарського посольства до Казимира змушує підозрювати, що ініціативу виявили саме ординці [156, с. 33].

Рішення татар у 1349 р. було викликано кількома чинниками. По-перше, мала місце політична воля Сараю. Поки ВКЛ було ослаблене, Узбек і Джанібек, як зазначалося, саме в Казимирі вбачали більшу загрозу. Не випадково хан закрив очі на напади Ольгерда на Можайськ у 1342 р. і, можливо, інші терени Володимиро-Суздальщини [372, с. 103]. Є досить ймовірним той факт, що у 1345 р. Наримунт переховувався в ординських володіннях, після того, як його брати Кейстут і Ольгерд відібрали у нього Пінськ [42, р. 8; 50, р. 186]. У 1349 р. Ольгерд прислав до Джанібека посольство, очолюване братом Коріатом [50, р. 189-190]. Литовський князь пропонував військовий союз. М. Грушевський довів, що мова йшла якраз про антипольську угоду [156, с. 33]. Можливо, причиною відправки посольства якраз були ординсько-польські контакти. Захід Ольгерда виявився невдалим – хан наказав арештувати послів. Згідно з офіційною версією, це сталося на прохання московського князя

---

* Длугош повідомляє лише про прихід татар на прохання бояр без подробиць. У перших Познанських анналах зафіксовано лише те, що «татари з того берега Вісли напали на Сандомирську землю».

Симеона Гордого, який заявив, що Ольгерд воює «Царів улус і князя Володимирського отчизну» [50, р. 189-190]. Насправді рішення було прийнято з огляду на зміни у ВКЛ і його зовнішній політиці.

Ольгерд і Кейстут, об'єднавши свої зусилля, захопили владу в країні і відновили її цілісність. Це в свою чергу створювало потенційну небезпеку руським областям Золотої Орди. Врешті-решт, у цілому політика Джанібека на заході зводилася до утримання рівноваги сил. Проте ця рівновага була порушена доволі швидко у 1350 р., коли Польща і Угорщина уклали союз, головною метою якого було захоплення галицько-волинських земель [50, р. 191-192]. Поява такої могутньої сили не могла не турбувати Сарай. Невипадково у 1351 р. папа видав буллу на підтримку Казимира проти татар [50. р. 192]. Отже, мали місце певні конфлікти чи їх загроза на кордоні. Останньою краплею, що зумовила невідворотність рішучих військових акцій з боку Золотої Орди, став антиханський виступ в улусі Курумиши.

Вже згадувалося про економічні наслідки Джанібекових походів на Кафу за межами Золотої Орди. Тут важливо з'ясувати, яким було ставлення емірів, що мали володіння в українському степу, до таких дій хана. Якщо основні прибутки місцевої аристократії надходили вже не з грабунку сусідніх держав, а завдяки господарській діяльності, то труднощі у розвитку торгівлі, без сумніву, мали б негативний вплив на господарство. В. Гюзелев звернув увагу на збільшення вивозу сільськогосподарської продукції з Білгорода і Кілії. Болгарський вчений вважав, що основний її асортимент становила болгарська продукція [159, с. 33]. Проте Болгарія і без цього була міцно зав'язана на торгівлі. На нашу думку, основну роль (особливо це стосується Білгорода на Дністрі) у торгових операціях

відігравали «українські» еміри. На інтенсивність їхньої торгівлі не вплинув навіть конфлікт хана з генуезцями. Не виключено, що саме «самостійність» місцевої ординської аристократії стала причиною зменшення кількості татарських нападів на Білгород. Той факт, що італійці сприймали ці ординські регіони як окремі по відношенню до Золотої Орди в цілому, засвідчує генуезько-венеціанська угода.

Проте ця південна «щілина» навряд чи могла повною мірою замінити кафінські «ворота». Тому у 40-х роках мав зрости товарообмін татарських улусів з північними сусідами, передусім Польщею, Угорщиною і Литвою. Невипадково саме за цей час маємо цілу низку пільгових грамот тамошніх правителів купцям [50, р. 182].

У 1347 р. Джанібек відновлює право торгівлі для венеціанців. Однак відомо, що налагоджені торгові відносини легко зруйнувати, але важко відновити. Тим більше, що хан підняв для італійців мито з трьох до п'яти відсотків [147; 382, с. 116]. Вже за кілька років торгові операції в Чорному морі знову переживають застій. У 1350 р. спалахнула війна між Генуею з одного боку і Венецією, Арагоном і Візантією – з іншого. Протилежні сторони заблокували протоки своїми флотами. У лютому 1352 р. у Босфорі відбулася морська битва, переможцем з якій вийшла Генуя, яка унаслідок цього фактично перетворила море виключно на свої володіння, заборонивши іншим країнам, включаючи Візантію, заходити туди своїми суднам [159, с. 37; 291, с. 524]. Проте війна тривала ще кілька років, доки генуезці вчергове не розгромили венеціанців і не підписали 1 червня 1355 р. мир в Мілані. Один із пунктів передбачав заборону посилати судна до чорноморських берегів протягом трьох років. Це мало позначитись на торговельному обороті, бо вже 1358 р. венеціанці, як відзначає М. Скржинська, у березні, хоча строк

закінчувався в липні, вирішили послати до хана посольство. Дослідниця писала, що послі мали домовитися про відновлення права на володіння землею для факторії в Азові, повернення права вільної торгівлі і безпеки в степах [424, с. 125].

Чорноморська криза спричинила зростання активності торгівлі західних емірів з європейськими сусідами. Це ускладнилося кризовими явищами в самій Золотій Орді. Як вже зазначалося, вояки Джанібєка занесли в Крим чуму (приблизно у 1346-1347 р. на півострові від неї померло не менше 80 тисяч чоловік). Зрозуміло, що епідемія поширилася і на сусідні землі. Таким чином, в очах емірів дії хана, що незаконно прийшов до влади, мали сприйматися як такі, що завдавали їм лише збитки. Крім того, слід враховувати, що внаслідок геополітичного становища західні улуси дещо відрізнялися від центральних областей держави. Сусідство з такими сильними сусідами, як Угорщина, Польща і Литва, підштовхувало місцеву знать до активних політичних контактів з ними.

Український вчений Я. Дашкевич зробив переклад давно відомого, проте ще недостатньо оціненого джерела, – повідомлення про похід угорців на татар з флорентійської хроніки Маттео Віллані [105, с. 27; 155, с. 443]*. Причому науковець забезпечив свій переклад досить широкими науковими коментарями, оформленими у статейний варіант. Я. Дашкевич з притаманним йому професіоналізмом і широтою бачення проблеми розібрав усі складові цього джерела і

---

* Ще М. Грушевський характеризував твір Віллані як оповідання «повне очевидних побільшень і помилок». І таке ставлення не надто змінилося до сьогодні (Вашарі І. про сюжет хроніки Віллані за 1352 р.: «важко пояснювана» та «викривлена форма»; за 1354 р.: «Виклад Віллані достатньо слабкий, зазвичай з перебільшеннями, або він повідомляє дані, які нічого не говорять»).

переконливо довів реальність зображених в ньому подій. Крім того, вчений реконструював зовнішньополітичну ситуацію в Центрально-Східній Європі. Він дійшов висновку, що події 1352 і 1354 рр., приведені в хроніці, мали місце саме на українських землях, а точніше на Поділлі. У центрі подій, на думку вченого, є конфлікт улусного правителя Брацлавської тьми з ханом Золотої Орди [161, с. 32-65].

Наведемо текст джерела за Я. Дашкевичем повністю: «Трапилося в цьому році, що один король з роду татарів, якого король мав неприязну сутичку з королем Прославії (невірним і підданим короля Угорщини), що нанесла шкоду одному і другому народові; згаданий король татарів, почуваячись у великій силі, засліплений своєю величчю, або щоб вивести народ свого краю (де в цей час був велетенський голод) вийшов із своїх володінь з безмежною кількістю піхотинців і кінноти та вступив у королівство прославів. Король прославів із своїм народом виступив проти цієї великої кількості, щоб затримати її на певних межах, оскільки мав допомогу короля Угорщини, який на цей час виділив йому сорок тисяч кінних лучників: [вони] приєднавшись до народу короля прославів, тут же почали бій з татарами, і з них загинуло стільки, що духу не вистачало в людей, лез – у шабель, стріл – у луків. Але через надмірну кількість татарів, не маючи змоги більше рубати, угорці й прослави покинули поле [бою] не без великих втрат із числа своїх народів. Татари, хоча і переможені, залишилися переможцями. Проте через труднощі з харчуванням, а також через попсоване повітря, змушені [були] спочатку поїдати мертві тіла; припускаючи, що два королі роблять підготовку, щоб повернутися на Поле з численнішим і могутнішим військом, із страху і через великий брак харчів у татарів,

[вони] вернулися назад до свого краю. Цю новину ми звідусіль у Флоренції в місяці квітні 1352 [року]» [161, с. 42].

«У цьому році і в цей же час Людовик, король Угорщини, зібрав свої сили, а також їхніх людей з Польщі й Прославії; приготувавши великий запас харчів, з двомастами тисячами вершників просувався п'ятнадцять днів через пустинні місця; з великими труднощами ввійшов у володіння великого короля татарів. І коли вже досягнув його володінь і вже мав намір нанести шкоду краєві, король цього краю, а був він ще досить молодий, звернувся з проханням до [короля] Угорщини, щоб цей дозволив йому безпечно наблизитися до нього з великим супроводом; отримавши дозвіл, прибув до нього з сотнею дуже пишно і багато споряджених баронів; виявивши ознаки шани, запитав короля Угорщини, що привело його зі збройною силою до його володінь і чого від нього хоче. Король відповів, що виступив проти нього тому, що цей не християнин, і що вимагає трьох речей: по-перше, щоб він став християнином разом зі своїм народом; по-друге, щоб він визнав його зверхність; по-третє, щоб на знак шани щорічно сплачував йому певну данину – тоді він став би його захисником. А юнак сказав: „Глянь, королю Угорщини, моя сила значно більше, ніж твоя: маю на увазі лише мої володіння, без сили моїх старших; і запевняю тебе, що коли б захотів великої перемоги, то здобув би її над тобою і над твоїм народом. Але, оскільки маю намір стати християнином, приймаю твої умови і сподіваюся виконати з часом з допомогою твоєї і папи“. І залишився в згоді, зробив великі почесті королеві Угорщини, і супроводив його аж до кінця – до кордонів свого володіння. Але, коли прибули сюди, великі угорські барони через заздрість не виявили йому честі, втрутившись, щоб перешкодити, аби їхній король, добившись цього, не став

надмірно великим. І стало це предметом ганьби: добра воля, яку мав король татарів – і намір короля Угорщини» [161. с. 43].

Отже, італійське джерело свідчить, що мав місце військовий конфлікт між двома татарськими правителями, яких Віллані називає королями, тобто самостійними володарями. Той, що користується допомогою християн, є «невірним» (читай – мусульманином), інший же згідно змісту оповіді також не є християнином, а отже – він також мусульманин. Цікавими є назви їхніх територій. Один «татарин» є королем Прославії, а другий – Татарії. Що стосується Прославії, то Я. Дашкевич під нею розумів Брацлавську тьму. Підтримавши цю думку вченого, можна лише доповнити – мова явно йде про улус Курумиши. На підтримку нашої гіпотези наведемо такі факти. По-перше, назва «Прославія» слов'янського походження, а отже, ця територія має знаходитися на схід від Угорщини. Адже землі, що їх заселяли слов'яни і які були під ординською зверхністю, розташовувалися в районі Дністра і далі на схід. По-друге, місто Брацлав іноді в джерелах фігурує, як Переславль. Принаймні, так його називав Зосима 1419 року [470]. По-третє, з опису видно, що Прославія знаходиться між володіннями «короля татар» і угорсько-польськими землями, отже, знову ж таки йдеться про землі на схід від Дністра. По-четверте, 1352 р. татари напали саме на Польщу, причому головний удар прийшовся по Люблінській землі [496, с. 13-25]. І нарешті останнє – у польській традиції цей напад пов'язували з підступами литовців: «Литва привела», і литовці ж згадані серед союзних татарам нападників [12, р. 229]. Отже, бачимо, що регіон, звідки після погрому Прославії прийшли татари, чітко визначається саме Поділлям. Що стосується правителя Прославії, то ним скоріш за все був нащадок Курумиши чи принаймні правитель його улусу. Ще з війни Данила Галицького з Курумиши видно, що володіння

останнього якраз поширювалися на Поділля [274. с. 251-252]. Бейбарс писав, що Курумиши і його діти правили в «північних країнах» [211, с. 112]. А такою для цього єгипетського літописця могла бути якраз Україна-Русь. На високий статус правителя Прославії вказує і те, що його титулюють як короля. Отже, це мав бути Чингізид. Що ж стосується короля татар, то ним може бути лише володар, який править далеко на сході – вочевидь, мова йде саме про Джанібєка. Георгій Козубовський звернув увагу на концентрацію монет цього хана чеканки 1352 рр. на українських землях, особливо на Правобережжі [260, с. 94].

Серед причин конфлікту на перше місце Віллані виводить кліматичну кризу, яка вразила державу. Внаслідок кліматичних змін сильно постраждали саме володіння хана: тут ми бачимо і великий голод, і падіж коней, через що частина війська Джанібєка виявилася спішеною. Ось чому хан вирішив перевести свої улуси на прожиток на Правобережжя. Вочевидь, ці землі постраждали меншою мірою. Хоча і тут не все було гаразд, оскільки Віллані згадує про нестачу їжі і, як наслідок – поїдання падалі. Що ж стосується «попсованого повітря» то, можливо, йдеться саме про чуму. В другому повідомленні згадується про пустинну територію в 15 днів шляху, яка відділяла кордони союзників від татар [161, с. 43]. Ймовірно, тут йдеться про спустошені терени. Важко сказати, чи здійснював правитель Прославії свої акції виключно силами своїх підданих, чи, за прикладом Ногая, приєднав до себе сусідніх емірів [108]. Можливо, в основі конфлікту лежали і внутрішньополітичні чинники. Ми вже звертали увагу на те, як Джанібек прийшов до влади. Враховуючи важкий стан, в якому перебувала країна, у появі претендентів на джучидський престол немає нічого дивного. Того ж таки 1352 р. проти Джанібєка виступив хан «Оурдак». Його

володіння були в лівому крилі Улусу Джучи, яким з часів Бату правили нащадки Орди – старшого брата Бату [382. с. 304]. Цікаво, що Курумишевичі теж були прямими нащадками Орди [209, с. 46]. Заманливо було б об'єднати ці виступи в один заколот, однак за відсутності джерел це залишається лише припущенням.

Те, що мало місце встановлення союзних відносин між Золотою Ордою, принаймні, керівниками одного з західніших улусів Курумишевичами, підтверджується і тим, що литовський князь Кейстут під час переговорів з Людовиком 1351 р. просив у нього захисту від татар [156, с. 36]. Вочевидь, він вбачав в угорському королі людину, що має вплив на ординців. У лютому 1352 р. угорське і польське війська на чолі з королями рушило під Белз і після невдалої облоги відступило. А вже в березні татари атакували Галичину і Польщу, в першу чергу Люблінську землю [104, с. 26-28; 156, с. 39-40]. Джерела нічого не говорять про допомогу монархів татарському «бунтарю», однак це можна пояснити тим, що хроніки передусім присвячені діям безпосередньо королів, а не їх окремих командирів (і бажано діям успішним).

У 1354 р. Людовик, згідно з Віллані, на чолі угорсько-польського війська спробував повернути улус своєму союзнику. З оповідання видно, що в цей час улус очолював якийсь «юнак». Якщо б він був родичем (братом) союзника Людовика, то Віллані скоріш за все вказав би на це. Отже, Джанібек залишив когось не з місцевих представників влади. За всіма обмовками в хроніці, які мали показати Людовика у вигідному світлі, видно, що угорсько-польське військо опинилося в критичній ситуації. Водночас і татари не мали достатньо сил для того, щоб розгромити противника. Зміст угоди нам невідомий, але згадка Віллані про нечесних баронів дає можливість

висловити припущення, що угорсько-польське військо було випущене з оточення за викуп, який у результаті не виплатили, або ж за якісь інші невиконані обіцянки. Наприклад, у Вроцлаві, ворожо налаштованому до Казимира, весною 1354 р. поширювалися чутки, що він примирився з татарами і збирається одружитися з татаркою [41, р. 172]. Вочевидь, тут спостерігається відгомін якихось обіцянок християнських монархів Джучидам.

Постає питання: яка ж роль у цих подіях належала литовцям? Длугош, вочевидь, виходячи з того, що разом з ординцями литовці брали участь у нападах на поляків, прямо звинувачував ВКЛ у приведенні татар. Проте причини нападів ординців ми вже з'ясували. Що ж стосується литовських військ, то тут вони діяли згідно зі своїми домовленостями з татарами. Адже в попередній угоді з Казимиром литовські князі (Гедиміновичі – Явнутій, Кейстут і Любарт, а також Юрій Наримунтович і Юрій Коріатович) записали, що у разі походу татар на Польщу вони (як володарі земель, залежних за Романовичів від татар) будуть разом з ординцями [71, с. 1-2]. Те, що литовські князі були змушені підкоритися Джанібеку, деякою мірою підтверджується тим, що в пізнішій литовській традиції саме цей хан відносився до грізних правителів Золотої Орди. Цікаво, що в тому ж 1352 р. Московське князівство вислало на Смоленськ військо, яке спробували зупинити Ольгердові послы (!), але невдало – російські полки стали на Угрі і відступили лише після приходу смоленських послів [372, с. 103-104]. Дуже вірогідно, що ця військова операція фактично була частиною західного походу Джанібека.

Ф. Шабульдо у своїй монографії звернув увагу на скаргу православних ієрархів 1354 р., що Київ нещодавно був спустошений

татарами. Саме тому вони вважають Володимир-на-Клязьмі кращим місцем для митрополита. Вчений, виходячи, вочевидь, з подібності такого пояснення священниками від'їзду митрополита на північний схід до більш раннього виправдання 1300 р.: «не терпя насилия татарского», – дійшов висновку, що мова йшла про той самий від'їзд Максима 1300 р. [514, с. 16] Дійсно, між обома подіями багато спільного. У 1300 р. у західних улусах Орди була усобиця, як і 1352 р. Крім того, на початку століття створюється галицька митрополія, що увібрала в себе не лише галицько-волинські, але й подільські землі, принаймні, Білгород [421, с. 120-137]. Причому, навряд чи це відбулося без згоди татар. Тож продовжуючи думку Шабульдо, припускаємо, що у 50-х рр. XIV ст. на українських землях знову мав місце якийсь розкол в Київській митрополії, який і спонукав ієрархів відповідно виправдовуватися. І дійсно: якраз 1352 р. сталася історія з Феодоритом.

Цей сюжет, досить відомий у спеціальній літературі, залишає ряд питань. У 1352 р. до Константинополя прибув чернець Феодорит. Він оголосив, що старий митрополит Феогност помер, і відповідно висунув свою кандидатуру на Київську митрополію. У патріархії йому не повірили, тому й почали тягнути час, щоб розібратися в ситуації, яка виникла. Тоді Феодорит відправився в Болгарію до Тирновського патріарха, який і висвятив його на митрополію. Цей крок викликав у Константинополі гнів. Там не визнали Феодорита, більше того – його щонайменше двічі піддали анафемі, погрожуючи цим і тим, хто буде йому допомагати. Проте Феодорит приїхав до Києва і спокійно там порядкував до 1354 чи 1356 р. З руських ієрархів його визнав новгородський владика [249, с. 53-33, 135].

Виникає питання: хто послав Феодорита і на чию фінансову підтримку він спирався? Адже зрозуміло, що без цих двох складових його подорожі і прийоми у патріархів були б нереальними. Не треба забувати, що в навіть у Константинополі йому спершу не відмовили. Болгарський патріарх, як зазначалося, взагалі визнав Феодорита митрополитом. П. Клепатський, зважаючи на те, що литовці і москвичі мали свої кандидатури, дійшов висновку, що Феодорит був ставлеником саме київського князя [249. с. 54]. Ми приєднуємося до думки видатного вченого, додамо лише від себе, що зроблено це було також з дозволу Джанібєка.

Орда не могла допустити розколу митрополії. Адже відомо, наскільки жорстко хани слідкували за єдністю церкви, у якій вбачали ідеологічну підтримку своїй владі, а також надійне джерело доходів. Виключення було зроблено лише Галицькій митрополії та й то лише з огляду на кризову ситуацію в державі. У той же час за першої можливості Галицьку митрополію було скасовано. Якраз у п'ятдесяти роки Джанібек гостро потребував грошей, тож якісь недоплати він не міг вибачити нікому, навіть церкві.

Періодичні кліматичні кризи і епідемії завдавали шкоди кочовій економіці. Це позначилося навіть на війську. Наприклад, 1356 р. під час походу в Закавказзя, перси відзначали погану амуніцію золотоординців: «стремена у коней війська падішаха (Джанібєка) з дерева, а узда з мотузок» [469, с. 192]. Крім того, Велике князівство Литовське, намагаючись поширити свій політичний та релігійний вплив, по суті фактично підпирало кордони Золотої Орди. За таких умов дозволити Києву мати свого митрополита, про що насправді йшлося, могли лише за умов не меншого, якщо не більшого надходження доходів з Київщини. Не виключено, що це була подяка

місцевій владі за якусь важливу допомогу з її боку. А такою, на наш погляд, на початку 50-х рр. XIV ст. могла бути лише вірність ханові під час покарання «прославського» бунту. Не випадково у Константинополі спершу тягнули час, враховуючи ту обставину, що Феодорита послали кияни і він має дозвіл хана. І виступили проти лише тоді, коли виявилось, що це призведе до розколу церкви. У Болгарії його визнали саме тому, що він мав достатню підтримку (а також гроші) – інше Тирново не цікавило. Те саме стосується і Новгород.

Таким чином, у сюжеті про Феодорита Київське князівство виступає як окремий суб'єкт внутрішньоординської політики, з досить сильною елітою, здатною до створення, утримання й захисту власної митрополії і потужними економічними можливостями, на які вказує чимала кількість монет хана Джанібєка місцевої чеканки [476, с. 1-5]. В принципі, цей церковний розкол був не єдиним за правління Джанібєка. Дещо подібне мало місце в його володіннях на Північному Кавказі. Там аланський митрополит отримав дозвіл хана на самостійне управління єпархією з проведенням власної кадрової і економічної політики [167; 382, с. 113].

Таким чином, можемо зробити висновок, що на початку 1352 р. у Золотій Орді мала місце чергова політична криза, яка вилилася у відкритий виступ проти хана одного з правителів західних улусів – Курмишевича, сина або онука Янджи. Причому Курмишевич запросив на допомогу війська християн. Джанібєк здійснив каральний похід за Дніпро і розбив повсталіх. Київське князівство отримало низку пільг або за підтримку дій хана, або за нейтралітет. Сам же Курмишевич втік до Угорщини. Що ж стосується литовців, то швидше за все вони були змушені підтримати хана як володарі

галицько-волинських земель. Не випадково в литовсько-польській угоді кінця 40-х рр. був визначений пункт щодо спільних дій татар та литовських князів у разі походу на Польщу.

Сама подія важлива ще двома моментами. По-перше, саме геополітичне становище «українських» улусів ординців створювало для них певні підстави для сепаратизму, особливо на умовах союзу з судніми країнами. По-друге, серед «українських» земель Золотої Орди Прославія, тобто Поділля і Київське князівство, відіграла не останню роль у цій події з важливими результатами для себе. Поділля як частина улусу втратило татарську династію, яка з 1245 року правила на цих землях. З огляду на феодальне право, це був досить небезпечний фактор для майбутньої долі володінь Золотої Орди на території сучасної України. Київщина ж зміцнилася як окремий адміністративно-політичний організм.

Після 1352 року Джанібек цілком зосереджується на війні з Хулагуїдами [469, с. 191-195]. Що стосується ординської влади в правому крилі, то протягом перших років вона виглядала цілком міцною. Як зазначалося, у 1354 р. була відбита спроба поширити угорсько-польську владу на Поділля. В тому ж році і Ольгерд спробував поширити свій вплив на Київ. Його кандидат на митрополію Роман становив конкуренцію московському ставленику Олексію в Константинополі. І хоча грекам більше подобався саме Ольгердів протеже, вони все ж віддали перевагу Олексію. Напевне, у вирішенні цього питання не останню роль зіграв той факт, що чимала кількість володінь перебувала під Ордою. В той же час Роман отримав білоруські і галицько-волинські єпархії [249, с. 53; 366, с. 65; 514, с. 59]. Проте це його не засмутило – на зворотному шляху він спробував зайняти Київ, але кияни «спротивилися йому» і не пустили

до міста [366, с. 53; 372, с. 104; 514, с. 59]. На думку М. Грушевського, тут свою роль зіграли і події, пов'язані з приходом Феодорита [156, с. 76]. Отже, київський князь мав достатньо сил, аби не пустити представника такого могутнього правителя, як Ольгерд. Хоча, напевно, ця сила базувалася саме на страху перед ординцями, що яскраво проявилось в 1356 р.

Тоді литовський правитель спробував захопити Сіверщину і навіть зайняв Брянськ та інші міста. Але місцевий князь Василій поспішив отримати від Джанібєка ярлик на володіння князівством. З ярликом, а також напевно у супроводі татарських загонів, князь повернувся до міста – цього було досить, аби Ольгерд відступив [366, с. 65]. У той же час активність Ольгерда в намаганні поширити свій вплив і владу на землі Золотої Орди досить показова. Фактично, це було лише питанням часу. Вже 1356 р. Роман, скориставшись зі смерті Феодорита, зміг вступити до Києва [249, с. 55]. Щоправда, успіх литовців був нетривалим, бо Роман у цьому ж році помирає. Однак його поява в місті свідчить про те, що литовський князь, якого літописець характеризує як «великорозумного» правителя, проводив чималу роботу серед місцевого населення, не покладаючись на військову силу. І, вочевидь, мав певні успіхи. Так 1358–1360 рр. митрополит Олексій при об'їзді своїх київських володінь був заарештований за наказом Ольгерда [249, с. 55-56]. З цього випливає, що Київщина вже перебувала під впливом влади литовського великого князя. Проте навряд чи князівство увійшло до складу Литовської держави, як, наприклад, припускав П. Клепатський [249, с. 56]. Ф. Шабульдо вважає, що тут мало місце «відновлення колишніх втрачених позицій Литви у Середньому Подніпров'ї і Києві» [514, с. 60]. Підтримуючи в цілому думку вченого, ми вважаємо, що мова йшла не про «відновлення», а «встановлення» литовської влади.

Водночас говорити про повне домінування ВКЛ у Києві не маємо підстав.

Присутність Романа пояснювалася сучасниками силою. А Олексій навряд чи наважився б поїхати до Києва, якщо б місто було під владою Литви. А. Пресняков пояснив приїзд Олексія «сильною підтримкою в Києві і Південній Русі», а саму поїздку охарактеризував як «сміливу спробу... здійснити свою владу в Київській Русі на очах Ольгерда і Романа» [385, с. 298]. Тут слід відзначити, що «сміливість» митрополита базувалася в першу чергу на двох «китах»: це право дане патріархією і силою Орди. Адже всі ці терени були частиною Джучидської держави. На нашу думку, саме тому Константинополь віддав перевагу Олексію. Що ж до позиції місцевого населення, то тут швидше за все мав місце розкол всередині суспільства, що й було відображено в джерелах [249, с. 55]. До речі, аналогічна ситуація фіксується і в Чернігово-Сіверщині після смерті Василя [366, с. 65], який, як і Олексій, спирався на Золоту Орду. В обох випадках, гадаємо, відбувалася якщо не боротьба пролитовської і протатарської партій, то принаймні демонстрація настроїв. Це було об'єктивним наслідком політики Узбека щодо вилучення з місцевої владної вертикалі Чингізидів та переходу влади на місцях в руки регіональних еліт на фоні зміцнення сусідів і перенесення основного вектору активності Золотої Орди на Кавказ.

У 1358 р. литовські князі запропонували папі переселити пруських (тевтонських) лицарів на Поділля для боротьби з ординцями і захисту Русі: «Щоб орден розташувався у степах між татарами і русинами для захисту їх від татарських нападів» [300, с. 402]. З цієї пропозиції можна зробити декілька висновків. По-перше,

Гедиміновичі вважали, що для переходу українських князівств під їх зверхність достатньо було лише надійно захистити їх від Золотої Орди. По-друге, між кочовиками і осілим населенням існував значний масив незаселених земель. Отже, відбувся відтік степового населення на південь, вочевидь, внаслідок спустошення Джанібеком і, можливо, поширення чуми [407]. І по-третє, на кінець 1350-х рр. військові можливості ординців, принаймні в західних улусах, були досить обмеженими (на думку литовців, сил Ордену вистачило б для надійного прикриття кордону).

Паралельно з цим у 1359 р. в північній частині улусу Ногая виникає Молдавське князівство. Отже, на додачу до старих противників, Золота Орда отримує на заході ще одного. Вочевидь, у державі Джучидів розуміли і бачили небезпеку, яка загрожувала їхнім володінням з боку західних сусідів. Невипадково хан Бердібек відправив беклярбека Мамаю до правого крила [302, с. 34]. А його місцезнаходження в Криму прямо вказує, що небезпеку передусім вбачали в Литві, Польщі і Угорщині. В той же час 1352 р. яскраво продемонстрував наскільки рішучою і ефективною була реакція ординської влади. Поки Золота Орда була єдиною державою, навіть кризові явища в економіці не могли похитнути її міць.

У 1356 р. Джанібек приступив до підготовки походу на Кавказ з метою завоювання Азербайджану. Внаслідок розпаду Хулагуїдської держави там конкурували кілька партій. Одна із них і покликала хана на допомогу. Джанібек вирішив скористатися політичною ситуацією, яка, однак, ускладнювалася проблемами в економіці кочової частини населення (періодичні посухи і важкі зими). Згідно з даними мусульманських літописів, татарське військо не було достатньо забезпечене кінським складом, внаслідок падежу коней, і тому в

похід багато кочовиків пішли пішки. Проте успіх сприяв Джанібеку. У 1357 р. його війська розбили противника і захопили Азербайджан. Хан не зміг насолодитися перемогою, бо захворів і був змушений повернутися додому, залишивши замість себе сина Бердібека. Як виявилось, це був фатальний крок хана. Син, спираючись на групу впливових придворних емірів, здійснив заколот і вбив батька. Після чого при дворі були здійснені масові страти всіх, кого підозрювали у ворожому ставленні до нового хана. Причому передусім було знищено багато представників «Золотого роду». Жорстокі кроки нового правителя Золотої Орди не принесли йому спокійного володарювання. У 1359 р. Бердібек гине від рук заколотників [382, с. 120]. Його загибель викликала чергову династичну кризу, яка не лише затягнулася, але й вийшла за межі владної верхівки і поширилася на всю державу.

«Золота доба» яскраво продемонструвала, що Улус Джучи мав досить потужні внутрішні резерви, щоб здолати кризові явища попередніх років. Реформи Узбека, будучи унікальними для Золотої Орди, в цілому відповідали цивілізаційному розвитку будь-якої євразійської імперії. Фактично, хан спробував скасувати удільність держави і централізувати її. Введення ж мусульманства як державної релігії лише відповідало цьому процесу.

У зовнішній політиці Золота Орда перейшла до стратегічної оборони. Як наслідок, посилювався наступ на її західні володіння з боку сусідів. Причому до цього зовнішнього тиску додалися і внутрішні доцентрові сили, що яскраво продемонстрували події в улусі Курумиши, Київщині і Чернігівщині. І правителі Золотої Орди вже не могли зупинити їх силами лише західних улусів. Тільки за умови напруження зусиль усієї держави Джанібеку 1352 р. вдалося дещо

вгамувати проблеми в крилі Мувала, але зняти їх повністю він уже не зміг. Загибель же спочатку самого Джанібєка, а потім і його наступника Бердібека, у повній мірі продемонстрували, що руйнівні тенденції досягли центрального апарату Золотої Орди.

РОЗДІЛ ІV
ПРАВЛІННЯ ТОКТАМИША – СПРОБИ ПОЄДНАННЯ
РУДИМЕНТІВ ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПТІВ МИНУЛОГО З
РЕАЛЬНІСТЮ ОСТАННІХ ДВОХ ДЕСЯТИЛІТЬ ХІV ст.

4.1. Початок «Великої Замятні» і її прояви у західних володіннях Улусу Джучи

Загибель Бердібека дозволила зайняти престол Кулпі. Проте доволі швидко він став жертвою чергового заколоту, і наступні події, що супроводжували зміну ханів, мали драматичний характер. Змову проти Кулпи очолила Тайдула – мати хана Джанібека. Спочатку ханша зробила ставку на Хизра, проте згодом вирішила спертися на Навруза, який захопив трон і вбив Кулпу разом з дітьми. Тайдула стала дружиною Навруза і фактично його співправителькою, але вже за півроку владу у подружжя вирвав Хизр. Він домовився про спільні дії зі столичними емірами. Під Сараєм відбулася битва, в якій перемога дісталася Хизру – він стає ханом. Навруз загинув, а Тайдулу було страчено [382, с. 123-124]. Воцаріння Хизра було неординарною подією, оскільки він походив з нащадків Шибана, рід якого правив в Кок Орді на сході. Тож, якщо раніше представники правого крила керували Ордовичами і Шибанідами, то тепер ситуація істотно змінилася [103, с. 277; 382, с. 124]. Ю. Варваровський характеризував цей момент як «критичну ситуацію для оточення Ак-Ординських володарів». Саме з цим вчений пов'язував і відкочівлю «багатьох прихильників попередньої династії в єдино можливому західному напрямку» [103, с. 278]. Розрив між Джучидами поглибився з наступним претендентом з Кок Орди Току-Тимуровичем Ордумеликом. Він убив Хизра і розпочав боротьбу з його близькими,

передусім братом Тимур-ходжою і сином Мюридом. Таким чином, споконвічний акординський престол перетворився на перехідний постамент для чужих кокординських ханів. Зрозуміло, що такий стан речей викликав зворотну реакцію з боку місцевих емірів. Тож поява Кельдибека була цілком закономірним явищем.

Згідно з дослідженням А. П. Григор'єва, список «щасливчиків», які володіли престолом, мав такий вигляд:

Кулпа (серпень-вересень 1359 р. – січень 1360 р.);

Мухаммед Навруз (січень 1360 р. – травень-червень 1360 р.);

Махмуд Хизр (травень-червень 1360 р. – початок серпня 1361 р.);

Тимур-ходжа (серпень 1361 р.);

Ордумелик (вересень 1361 р.);

Кельдибек (жовтень 1361 р. – вересень 1362 р.) [142, с. 36-37].

Щоправда, І. Міргалієв вважає, що події кінця 50-х – початку 60-х рр. XIV ст. некоректно розглядати як громадянську війну. Адже владні колізії перших двох років носили передусім придворний характер, і всі хани до появи Хизра визнавалися всіма емірами [302, с. 30]. Про внутрішню війну можемо говорити саме з часів Кельдибека. Походження цього претендента на престол достеменно не відоме (сам же він видав себе за сина Джанібека, що є досить сумнівним, на думку вчених). Кельдибек контролював землі на захід від Волги. Його монети чеканилися в Сараї, Мокші і Азаці [302, с. 32]. Ареал же їх знахідок на сьогодні охоплює землі від Волги до Дністра. Стосовно ролі Мамає в діяльності Кельдибека існує кілька думок: 1) князь зайняв нейтральну позицію, маючи свого ставленика

Абдуллаха, 2) він виступав на боці Кельдибека [302, с. 33-34], 3) ворогував із «претендентом», маючи свого ставленика. Такі розходження обумовлені повідомленнями різних джерел. Наприклад, Рогозький літописець серед претендентів на престол називає трьох ханів: Мюрида, Абдуллаха з Мамаєм і Кельдибека [366, с. 70]. Ю. Варваровський вважав, що визначити характер відносин між еміром і Кельдибеком неможливо. Однак, на нашу думку, знахідка пайцзи Кельдибека в Криму вказує, що він був креатурою Мамає [103, с. 278].

Головне ж те, що саме з появою Кельдибека Золота Орда, формально зберігаючи всі атрибути єдиної держави, фактично розпалася на дві частини. Всю весну противники готувалися до рішучого зіткнення за Сарай. Влітку, у червні-липні, на берегах Волги вирішувалася майбутня доля держави. Після запеклої битви військо Кельдибека було розгромлено і, зазнавши великих втрат, розбрелось по степу [366, с. 73]. Проте Мюриду не вдалося поширити свою владу на інші території, оскільки на цей час еміри вже виступили в новій якості – самостійних правителів окремих областей держави. Країна швидко перетворюється на конгломерат уділів. Ібн Хальдун характеризує ситуацію, яка склалася, так: «Коли Бердібек помер і (верховної) влади не стало, а ці (еміри) правили самостійно в провінціях» [215, с. 390]. Джерела повідомляють нам про Булат-Теміра в Булгарі на Волзі, Тогая в Мордовії [139, с. 209; 366, с. 69; 412, с. 118] (а на схід від нього згадуються Секіз-бей [171, с. 62], а також Уруз Буга Бездєзький [366, с. 71]), Мамає на південному Подніпров'ї і в степовому Криму [383, с. 209] та емірів улусу Ногая [409, с. 389]. Вочевидь, таких володінь було більше. Як свідчить Ібн Хальдун, кілька емірів поділили округу Сарая і правили самостійно – Хаджичеркес в Астрахані, в інших місцях Урусхан та Айбекхан [198,

с. 175; 215, с. 391; 412, с. 120]. Отже, найбільшу самостійність здобули землі з великою кількістю, якщо не перевагою саме осілого населення. Більше того, деякі з них охоплювали територію колишніх князівств (Мокша) і царств (Булгарія). І це не випадково, бо саме на їх основі виникли ординські улуси [86, с. 208-210; 226, с. 31-41]. Крім того, мала і середня ланка нобілітету, не говорячи вже про рядове населення, залишилися незмінними з домонгольських часів. Величезну роль відігравав економічний фактор: відкритий степ не давав можливості протриматися в буремні роки окремим князям. Яскравим прикладом є історія з Тогаєм, який спершу спробував закріпитися в містечку Бездеж, де навіть почав будувати укріплення навколо своєї ставки, але не закінчивши фортифікаційних робіт, відступив до Мокши [171, с. 110; 412, с. 119].

Значно більше прагнення до «самостійного» життя виявляли правителі осілих, передусім руських і північнокавказьких регіонів, потужність яких давала можливість їхнім правителям поступово кидати виклик сусіднім емірам. Відсутність легітимної ханської влади знімала з правителів тієї чи іншої області карну відповідальність за напади на своїх сусідів. Наприклад, 1365 р. вже згадуваний Тогай здійснив набіг на Рязанщину. Спочатку йому вдалося пограбувати князівство і навіть захопити місто Переяславль. Але вже на зворотному шляху рязанська дружина розгромила еміра. Причому, як зазначає Г. Білорибкін, Тогай був змушений залишити улус [366, с. 80; 412, с.119].

Кліматична, а з нею й економічна криза поглибили політичний розкол. Літо 1361 р. в Золотій Орді було посушливе, а взимку вдарили великі морози [366, с. 71]. Як наслідок, в степу почався голод «великий» [280, с. 130]. Ситуація ускладнювалася й епідемією,

швидше за все чуми, яка спалахнула в тому ж році «в Орді, так по ряду... і по руських містах у Новосилі, і в Коршеві, і в Брянську і по інших містах і на Коломні» [366, с. 78]. Не виключено, що однією з причин голоду було порушення притоку товарів з осілих областей. Адже якщо степові еміри спромоглися на створення власних незалежних князівств, то осілі області мали для цього більше можливостей. Наприклад, 1362 р. маємо звістку про початок будівництва кам'яної фортеці в Мангупі. Отже, місцеве населення почувалося досить спокійно, а регіон був відносно самостійним. Це ж стосується й інших прибережних земель в Криму. Вірменський хроніст відносить спробу відновлення тут татарської влади до 1365 р. [280, с. 129], але за висновком А. Григор'єва ординська влада відновилася тут лише у 1375 р. [141, с. 116] У 1362 р. сталося повстання і в Білгороді-на-Дністрі. Незважаючи на недостатню інформативність руських джерел, варто звернути увагу на декілька моментів. По-перше, коли 1356 р. Ольгерд захопив Сіверщину, прибуття князя Василя з ханським ярликом істотно змінило ситуацію. Але на 1362 р. сіверські князі не могли мати ні формального, ні практичного захисту. По-друге, Рогозький літописець, розповідаючи про походи Ольгерда на Коршів, а потім «воювання» Синіх Вод та Білобережжя, не згадує татар [366, с. 75], на відміну від 1356 р., коли Ольгерд залишив Брянськ, і 1374 рр., коли відбулася війна з «Темерєм» [366, с. 106]. Це виглядає дуже дивно – незрозуміло, хто ж протистояв литовцям. Вочевидь, така позиція літописця пов'язана з тим, що він не бачив на цих землях верховної імперської влади. Отже, і в цих землях князі, як і в сусідніх улусах, були покинуті на самих себе.

Але така ситуація тривала недовго, і вже на кінець літа 1362 р. у боротьбу за ханський престол відкрито вступив Мамай. Як

зазначалося, у попередні роки Мамай закріпився як у своїх володіннях у Подніпров'ї, так і в Криму, а точніше в Солхатській тьмі. Щодо його дій після смерті Бердібека відомостей мало. І. Міргалієв, підсумовуючи дослідження своїх попередників, дійшов висновку, що на початку князь не втручався в придворну боротьбу і визнавав усіх ханів, навіть Кельдибека [302, с. 33]. Фактично, лише Кельдибек забезпечував стабільність в одному з найвигідніших, з точки зору надходжень до скарбниці, улусів Золотої Орди. Поразка Кельдибека і початок анархії серед улусних емірів спонукали Мамаю до активних дій зауважимо, що у нього були для цього всі можливості. По-перше, він контролював більшість доходів від генуезької торгівлі, що давало йому величезний фінансовий ресурс. А як казав Гай Юлій Цезар: «Були б гроші – будуть і люди, будуть люди – будуть і гроші» [288]. По-друге, його фланги були прикриті природними перешкодами, тож їм не загрожувала серйозна небезпека. Єдиною проблемою могли бути еміри улусу Ногая, але просування литовців на Поділля її знімало. По-третє, Мамай мав високий статус, оскільки був родичем Бердібека – чоловіком його доньки – «гургеном» («ханський зять»), що, як відмітив Ю. Варваровський, було почесним соціально-шлюбним титулом і наближало еміра до «ханської родини» [103, с. 278]. При хані він займав посаду беклярбека, і саме з рук Бердібека отримав Солхатський улус. І по-четверте, Мамай сам був непересічною особистістю. В одній з мусульманських хронік його називають «войовничим, таким, що підтримує, помічником, дбайливим, очільником, нойоном, есейфі, славою ісламу і мусульман... Помічником войовників і борців, вождем ратей... мечем повелителя правовірних» [302, с. 34].

Влітку (у серпні?) Мамай разом з претендентом на престол Абдуллахом почав займати улуси на північ і схід від Дніпра. Вже восени під його владою перебував Азов і степові території між Доном і Волгою [459, с. 147]. Враховуючи брак власних сил для успішного початку кампанії (повідомлення про бойові дії, принаймні масштабні, відсутні), очевидно, Мамай діяв як «войовник», а як дипломат. Справа в тому, що Мюрид був представником «Заяїцьких орд» [412, с. 117], тобто в очах більшості емірів західних улусів він був чужинцем. Ймовірно, еліта правого крила і частини лівого вважала, що її обійшли в боротьбі за владу. В той же час Мамай справляв формальний вплив на крило Мувала. Наприклад, одночасно із захопленням Азова венеціанці, які мали там головну резиденцію в Північному Причорномор'ї, отримали торгові привілеї (зменшення мита з п'яти відсотків до чотирьох) [424, с. 145, 146]. О. Скржинська прослідкувала буквально по роках, як Венеція намагалася здобути зниження митної ставки. Вона не вказує, хто саме дав венеціанцям знижку, лише допускає, що це могли бути як Хизр, так і Мюрид [424, с. 144]. Разом з тим дослідниця зазначає, що 1369 р. венеціанці знову прагнули зниження мита – тепер вже до трьох відсотків, і зверталися з цим питанням саме до Мамаю [424, с. 146]. Отже, більш перспективною виглядає версія про те, що Мамай, надавши митну знижку, заручився підтримкою італійців. Ю. Варваровський, посилаючись на О. Скржинську, прямо стверджував, що саме Мамай надав цей привілей [103, с. 279].

На кінець осені Мамай вже мав достатньо сил, щоб розпочати відкриту боротьбу за Сарай. Між ним і Мюридом відбулася битва [366, с. 78], в якій перемога мала дістатися Мамаю, оскільки саме він зайняв Сарай. Проте закріпитися надовго в столиці Мамай не зміг і відступив на правобережжя Волги. На Дніпрі, згідно з дослідженням

А. Григор'єва, емір засновує свою нову столицю під назвою Орда [145, с. 117] (сучасне городище Великі Кучугури або Кінські Води під Запоріжжям [178, с. 163]). Однією з причин відступу стала протидія еміру всередині крила Мувала. Ібн Хальдун повідомляє, що Мамай після захоплення Сарая і посадження Абдуллаха отримав опозицію в особі Кутлуг-Тимура, але переміг його [215, с. 390]. Ю. Варваровський висунув припущення, що тут описується захоплення Криму після відступу з Волги у 1360–1361 рр. [103, с. 278] На нашу думку, мова йде саме про 1362 р., оскільки у Ібн Хальдуна черговість подій така: Крим – Сарай і посадження «царевича» Абдуллаха на престол – конфлікт з Кутлуг-Тимуром.

«Збирання» земель Мамаєм торкнулося лише тих областей в степу, де переважало кочове населення. Це засвідчують повідомлення із сусідніх осілих районів. У 1362 р. у Феодоро розпочалося будівництво фортеці, що вказує на зміну позиції ординської влади у цьому регіоні. Згідно з відомостями вірменської хроніки, Мамай лише влітку 1365 р. поширив свою владу на Кримське узбережжя [280, с. 129]. М. Сафаргалієв звернув увагу, що на карті братів Піцигані, складеній близько 1367 р., над Таною (Азовом) відсутній ординський герб (був лише венеціанський). З цього вчений зробив висновок, що місто на той час вийшло з-під влади ординців [412, с. 122] (очевидно, Мамає). Тут швидше за все мав місце якийсь кондомініум, бо за своїм розташуванням Азов, навряд чи міг бути вільним від присутності татар. Тим більше, що вже 1363 р. в місті починають карбуватися монети Мамає [103, с. 279].

Такий стан речей можна пояснити не лише недостатньою кількістю сил Мамає, але і його формальним правом на ці території. Тобто, Мамай розширював свою владу в межах законної юрисдикції.

Ця ситуація ще більш яскраво проявилася в руських (українських) князівствах Поділля, Київщини і Чернігово-Сіверщини.

4.2. Литовська експансія 1362 р. і її наслідки для Крила Мувала

Відсутність легітимної центральної сарайської влади залишали ці князівства сам на сам з ВКЛ. Останнє, як зазначалося, чинило постійні спроби поширити на них свою владу, і лише наявність ординського фактору стримувало литовців. Тепер же за відсутності цього бар'єру шлях для ВКЛ було відкрито. Протягом літа-осені 1362 р. Ольгерд займає Чернігово-Сіверську, Київську і Подільську землі.

Ця проблема добре досліджена у працях українських вчених (Ф. Шабульдо, О. Русина), вивчена її подієва сторона [403; 515, 519]. Разом з тим, поза увагою авторів залишилися німецькі хроніки: Йоганна Пошильге, Торунські аннали, Дитмара Любецького, «Вандалія» А. Кранца.

Причина, очевидно, полягає в тому, що опис події, поданий в них, більше підходить для Куликовської битви. Наприклад, у Й. Пошильге читаємо: «У тому ж році була велика війна в багатьох країнах: особливо билися руські з татарами у Синьї Води, і з обох сторін було вбито біля 40 тисяч чоловік. Однак руські утримали поле. І, коли вони поверталися з бою, вони зіткнулися з литовцями, яких татари позвали туди на допомогу, і вбили руських дуже багато і взяли в них велику здобич, яку ті взяли у татар» [26, р. 45-47]. Кранц у «Вандалії» навіть подає дату події: «Було це в 1381 р. після народження Христа». Саме тому історики не вважали можливим

датовати ці події 1362 р. Проте, на нашу думку, такі висновки є дещо некоректними (назва місця битви прямо вказує на Сині Води). Така назва по відношенню до Дона, Красивої Мечі і Непрядви нам не зустрічалася. Вочевидь, тут має місце контамінація – створення повідомлення в хроніці на основі накладання двох різних сюжетів і видання їх за один. Адже, що знали хроністи: десь була баталія з татарами і там були русини, татари і литовці – всі ці герої фігурують в обох битвах. З іншої битви, віддаленої у часі, вони взяли назву місцевості, а з ближчої – загальний перебіг подій. Є ще одне джерело, яке, на нашу думку, побічно підтверджує сам факт завоювання ВКЛ Поділля. Цим джерелом є хроніка Длугоша. На перший погляд це не так, адже якраз цей польський хроніст кінця XV ст. стверджував, що татар з Поділля прогнав Казимир Великий (сюжет про смерть короля). У похвалі сказано, що Казимир завоював Галичину, Волинь і Поділля. При цьому на попередніх сторінках Длугош описав переможні походи Казимира на територіальну спадщину Романовичів, а от звільнення Подільських теренів не показав. На нашу думку, поясненням цьому служить той факт, що Длугош писав пропагандистський твір з «правильною історією». Відповідно, існувала потреба довести приналежність Поділля Польщі через першість польських королев в її завоюванні. Конкурентом виступало ВКЛ. Додатковим аргументом на підтвердження цієї думки є сюжет від 1370 р. Тоді патріарша канцелярія титулує Казимира Великого королем Русовлахії або, з інших джерел, Пониззя, територію якого І. Скочиляс окреслює аж до Білгорода [421, с. 120]. Але відомо, що перед цим Коріатовичі визнали себе васалами короля, внаслідок чого Русовлахія і потрапила до титулу Казимира. Тобто до цього часу король не мав до неї жодного відношення.

Рогозький літописець, найстаріше джерело про приєднання до Литовської держави нових земель пише коротко: «Того же Лета Литва взяли Коршев и сотворишася мятежи и тягота по всеи земли. Тое же осени Ольгерд Синю воду и Белобережие повоевал» [366, с. 75]. У цьому описі звертають увагу на себе передусім географічні пункти: Коршів – місто розташоване на кордоні Чернігово-Сіверщини і степових улусів. Невипадково в описі розповсюдження чуми він (разом з Новосилем) іде після Орди [366, с. 78]. Орда – це центр імперії, тож літописець описував події, керуючись цим фактом. Сині Води є рубежем між осілим Поділлям і кочовиками, до того ж цей пункт локалізується поблизу кордону улусу Ногая. Визначає літописець і місцезнаходження Білобережжя – правий берег Дніпра біля порогів [366, с. 14]. Ця місцевість фігурує в історії про повернення Святослава Ігоровича до Києва. Отже, літописець фактично окреслив крайні межі теренів, захоплених ВКЛ. Літописні повідомлення дають змогу виокремити дві кампанії Ольгерда: перша – на Чернігово-Сіверщині, а друга на Поділлі. Визначено і час цих подій. Друга кампанія відбулася восени 1362 р., перша ж, відповідно, раніше – літом. Як бачимо, хронологічно це збігається з поразкою Кельдибека і початком наступу Мамає. Погром хана відкрив шлях на князівства, а просування Мамає на схід співпало у часі з походом Ольгерда на Поділля. Отже, напрашуються два висновки – або Ольгерд скористався з зайнятості еміра, або, навпаки, еміру був вигідний наступ литовців. Останнє могло мати місце, якщо Мамає конфліктував з емірами улусу Ногая. Ф. Шабульдо висунув гіпотезу, що між Ольгердом і Мамаєм було підписано угоду: емір відступив ярликом Поділля, Київщину і Чернігово-Сіверщину на правах кондомініуму. Вчений навіть спробував відтворити варіант цього документа на основі пізніших ярликів. За логікою подій, такий факт

цілком міг мати місце. Справа в тому, що будівельна політика Мамає, утримання протягом майже двох десятиліть теренів від Дніпра до Волги і активна участь в боротьбі за Сарай, мали під собою серйозну основу. Одним із її елементів, ймовірно, було постачання з осілих теренів лісу, без якого неможливим було б не лише будівництво, але й просте утримання ординських міст. Не менш важливими були поставки зерна, меду, руди і заліза тощо. Не виключено, що ця угода укладалася вже після наступу ВКЛ, і Мамай був поставлений перед фактом: або воювати з ВКЛ, або укласти мир. Війна той час навряд чи була можливою. У 1362 р. в Орді був голод [280, с. 130-131], причиною якого стали не лише важкі кліматичні умови, а й припинення литовцями поставок стратегічних продуктів. Взагалі кондомініум був звичайним явищем на суміжних зі степом осілих теренах. Подвійне підпорядкування і оподаткування чітко простежується в історії функціонування італійських міст Причорномор'я.

Підпорядкування краю ВКЛ базувалося на внутрішніх усобицях (ми вже згадували про смуту в Чернігово-Сіверщині). Швидке територіальне розширення Литовської держави за рахунок руських князівств відбувалося не стільки за допомогою військової сили, скільки договірним шляхом. Фактично, мала місце заміна однієї династичної родини (Рюриковичів) іншою (Гедиміновичами). За таких умов литовці намагалися не завойовувати окремі міста чи місцевості, а приєднувати князівство цілком. Як зазначалося вище, Волинь увійшла до складу ВКЛ за рахунок шлюбу Любарта Гедиміновича з донькою Андрія Юрійовича. Ольгерд за життя батька став Вітебським князем завдяки одруженню з місцевою княжною. Відповідно, і сам він намагався діяти за таким принципом: його старший син Андрій був князем Новгородського та Полоцького

князівств. Очевидно, намагаючись захопити руські землі, що перебували в складі Золотої Орди, Ольгерд також мав йти вже уторованим шляхом. Власне і завоювати ці області за умови протидії місцевого населення він навряд чи б зміг. Так, спроба Ольгерда у 1356 р. утримати зайняту Сіверщину завершилася невдачею. Проте сама його присутність на цих теренах є показовою з точки зору впливу на місцеве населення. Період смут, що почався тут паралельно з «замятнею» в Орді, сприятливо позначився на планах литовського правителя. Зауважимо також, що в джерелах фігурує не ім'я Ольгерда, а збірна назва «Литва». Вочевидь, військом керували діти великого князя литовського: Дмитро-Корібут, Лунгвеній тощо, – які згодом і стали місцевими князями [404]. Таким чином, цей похід був ініціативою передусім дому Ольгердовичів.

Наступним (а може й одночасним) етапом у цих процесах стало приєднання до ВКЛ Києва. Згідно з Густинським літописом, князівство було «взято під Федором» [357, с. 350]. П. Клепатський висунув ідею, що між Ольгердом і київським князем (Федором?) було досягнуто союзна угоду щодо переходу князівства з-під влади Орди під владу іншої сили – ВКЛ [249, с. 57]. Це досить логічне припущення, особливо з огляду на швидке зайняття міста без жодного значного військового протистояння.

На сьогодні ця гіпотеза знайшла додаткові підтвердження. Так, О. Русина звернула увагу, що Путивль ніколи не належав безпосередньо до Київської землі. Це місто входило до Чернігівського, а пізніше Новгород-Сіверського князівств. Вочевидь, згадка про нього серед міст Київського князівства була пов'язана лише з осадженням там путивльського князя [405, с. 17, 19].

У разі усунення Федора або іншого князя з Київського престолу Путивль швидше за все відійшов би назад до Новгород-Сіверського князівства, однак він залишився у Київському. Це було можливим лише тоді, коли б Федір передав свої володіння новому київському князеві Володимирі Ольгердовичу. Історія з Черкасами також підтверджує такий сценарій розвитку подій. Цей населений пункт географічно відносився до Київської землі. П. Карпіні, змальовуючи свій шлях до Орди, прямо вказував маршрут: Київ – Канов – інше невідоме місто на Дніпрі. Але відомо, що до кінця XIV ст. Черкаси входили до складу Подільського князівства, на що вказує як список міст Кіпріана [34, р. 164; 435, с. 214-259], так і документ з польської королівської канцелярії [34, р. 163]. Місто відійшло до Поділля за часів золотоординської влади. А це означає, що Ольгерд не змінював кордони приєднаних областей, а приєднував їх цілком.

Заслуговує на увагу і той факт, що в легенді про похід Гедиміна на Київ, Федір фігурує як син литовського правителя. Не викликає сумнівів, що це пов'язано з пізнішою литовською традицією – таким чином наголошено передачу ним землі на цілком легітимних умовах. Отже, на кінець літа 1362 р. Київське князівство вже було повністю під владою Ольгерда.

Вже згадувалося про відносини європейських країн із Золотою Ордою. Сусідні держави – складні політичні організми з розгалуженим адміністративно-територіальним устроєм. Війни між цими країнами відбуваються за цілком конкретні князівства, воєводства, повіти, намісництва, волості, староства, «землі» тощо. Територія Орди так само була покрита сіткою областей-улусів, причому їх кордони нерідко були більш сталими внаслідок специфіки ведення кочового господарства. У 1362 р. Ольгерд зайняв один

«осілий» улус Орди – Сіверщину і два суміжні улуси: Київщину і Поділля. Враховуючи відому аксіому литовської влади: «Ми старини не рушимо і новини не вводимо», – слід було чекати, що Гедиміновичі залишать попередню систему управління і соціально-економічних відносин незмінними (принаймні спочатку). Адже навряд чи такий складний механізм як кондомініум конструювався на початку наступу литовців. Фактично він діяв на Київщині в рамках внутрішньої політики Золотої Орди, аналогічно тому, як це було і в Солхатській тьмі. Відмінність полягала лише в тому, що на чолі Солхатської тьми стояли представники татарського нобілітету, а на території Київщини цей порядок зазнав змін. Спершу Бату віддавав перевагу князям з володимиро-суздальської гілки, пізніше Менгу-Тимур віддав ці землі своєму брату, а вже з 20-х років знову утвердилася князівська влада. Коли ж литовці прийшли на Київщину, вони захопили не якусь абстрактну територію, а окремий улус Золотої Орди з певними традиціями спільного існування осілого населення і мешканців кочових володінь емірів.

Є ще кілька фактів, які підтверджують наявність кондомініуму. По-перше, це продовження існування на території Київського князівства володінь ординських емірів*. По-друге, масштабне будівництво укріплень в Києві («замок з дубових паль збудував») та зведення нових міст (останнє могло бути здійснене лише за умови безпеки з боку Степу). По-третє, осілі регіони економічно працювали на Золоту Орду – і це була не лише плата сріблом. Головним надходженням були натуральні податки, без яких неможливе нормальне життя кочової імперії. Що ж стосується форм цих податків, то їх (хоча й вже як явний архаїзм) бачимо наприкінці XV

---

* Див. розділ I.

ст. у вигляді, наприклад, «черкаської данини медом». Окремо слід сказати про монети. Справа в тому, що ті з них, які мали арабську в'язь, випускалися Володимиром Ольгердовичем лише на початку правління. Всі ж інші, а їх відомо на сьогодні принаймні десять типів, такої особливості не мали [260, с. 96]. Хоча, можливо, йдеться про продовження карбування на «татарський манер», що вже існувало в князівстві на момент приходу литовців [476, с. 122-130]. Усе це вказує на те, що для Ольгерда і його сина Володимира кондомініум був лише тимчасовим явищем, мета якого – виграти час та інкорпорувати місцевих татарських феодалів в свою ойкумену. Адже всі наступні монети випускалися ще за життя Мамаю, до того ж на вершині його могутності. Такий висновок можемо зробити, опираючись не лише на місцеві реалії. М. Руссев, досліджуючи просування молдаван на південь в середині 60-х рр. XIV ст., звернув увагу, що і перші монети Богдана Молдавського мали з одного боку в'язь. І це при тому, що засновник Молдавської держави татар знищив чи вигнав. Вчений зробив висновок, що цей правитель таким чином намагався пристосувати місцеві економічні звички до нових реалій [409, с. 391]. Що ж стосується емірів, які володіли землями на території Київського князівства, то з їх боку не бачимо жодного спротиву. На нашу думку, це було викликано кількома факторами. По-перше, у них просто не було вибору, оскільки в умовах боротьби за золотоординську столицю сил воювати з Литвою було недостатньо. По-друге, протистояння в Орді було кривавим, через що питання збереження власних володінь від розорення стояло надзвичайно гостро. Тому, визнаючи литовську владу в Київському князівстві, еміри фактично залишали під її захистом свої землі. Не слід забувати, що міста в степу були дотаційними, і без поставок

деревини, провізії тощо вони просто не могли б існувати. А ці товари могли прийти тільки з півночі.

На відміну від Сіверщини і Київщини, на Поділлі ситуація для литовців складалася по-іншому. Ця земля дісталася Гедиміновичам через збройне протистояння з татарами. Але чому? При розгляді дій Мамає 1362 р. землі на захід від Дніпра і до Дунаю якимось випадком. Це чітко простежується по характеру нумізматичних знахідок. Монети Абдуллаха зустрічаються там між 1362–1365 рр. але історики їх кваліфікують не як показник влади хана, а як свідчення проведення торгових операцій. Монет часів його попередників там досить мало, а деякі взагалі відсутні [331, с. 142-146]. Так, на Торговиці, що була столицею улусу Курумиши, археологами фіксуються знахідки монет від Токти до Кульпи і Навруза 1360 р. [255, с. 24] На нашу думку, це пояснюється тим, що еміри улусу Ногая не визнавали влади Мамає і його кандидата, і за прикладом Мордві чи Булгара правили самостійно. Саме цим можна пояснити і військові дії Ольгерда на території Правобережної України, на що прямо вказує Рогозький літописець. Цікаво, що пізніше на монетах вже литовських ставлеників на Поділлі Коріатовичів відсутні «ординські» знаки. Це вказує, що для ВКЛ ця земля була здобута мечем, без жодних договорів з ординцями.

Якими ж силами володіли еміри, проти яких виступило литовське військо? М. Руссев вважає, що на 1362 р. улус Ногая складався з трьох туменів і контролювався трьома мурзами-беками, найавторитетнішим з яких був Демитрій. Територія, яку контролювали еміри, була досить великою і займала значні території межиріччя Дністер-Серет. Богдан I у 1359 р. створив Молдавське князівство, проте його територія охоплювала лише витoki Дністра і

Пруту в передгір'ї Карпат [409, с. 391]. Тобто його сил було замало, аби поширити владу на південь. Так, болгарський цар Михайло Шишман найняв три тисячі «Черних» татар (з Придунав'я), причому це були не цілі союзні орди, а саме найманці з їх числа. Отже, загальна кількість татар була більшою. Цінними є повідомлення кілійських генуезьких торгових книг про торг з ординцями. У них зазначені представники з трьох конкретних тисяч [409, с. 388], але при цьому не згадуються тумени. Пояснити цей факт можна тим, що ці тисячі походили з місцевого тумену, на території якого існувала Кілія, адже уявити, що окремі тисячі були спроможні контролювати великі простори безпосередньо поблизу Угорщини і волоських князівств доволі складно. Викликають дискусії і особи емірів Кутлубуги і Хаджибея, про яких згадують джерела. Справа в тому, що Дмитрій відомий нам за угорським документом, який визначає торгові пільги купцям. Не зрозуміло, однак, чи Кутлубуга і Хаджибей є тими самими, які згадуються серед Мамаєвих емірів. М. Руссєв звернув увагу, що в інших угорських документах про володарів улусу Ногая говориться в множині. Під 1388 р. турецькі джерела згадують орди Янджи бея і Кутлук Бугі – досить помітна схожість, як з іменами Кутлубуги і Хаджибея, так і з топонімами в Буджаку і Бессарабії – о. Кутлукбуг і м. Хаджибей (Качибей, Ачибей, Аджибей). Проаналізувавши фрагменти хроніки М. Стрийковського про вигнання татар з Поділля, М. Руссєв звернув увагу, що топоніми пов'язані з Ногаєм, зустрічалися на цих землях ще до переселення ногаїв і, отже, не пов'язані з ними. З цього М. Руссєв зробив висновок про реальність тексту М. Стрийковського [409, с. 390].

Що стосується самої Синьоводської битви, то її опис, поданий М. Стрийковським, є досить цікавим: «Татари з шаленим завзяттям

розпочали бій, засипавши литву густим залізним градом з луків, сточили кілька сутічок, але завдали мало втрат через правильний її шик та швидке маневрування. А литва з русинами враз з шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини та змішали їм танці півколом, а інші, особливо новгородці з Коріатовичами, з самострілів з стрілами наскочили з боків й довгими списами скидали їх із сідел, наче вітер снопи в бурю. Не змігши довше витримати лобового натиску Литви, татари почали мішатися та перелякані тікати в розлогі поля» [417, с. 160-163]. Тут кидається у вічі те, що битва мала характер лобового зіткнення, що не було притаманно ординському війську, яке частіше застосовувало тактику обхідних маневрів. Але цього разу ситуація була дещо іншою. Річ у тім, що шлях з Буджаку на Поділля йшов від сучасних Бендер (переправа через Дністер) до «Великої мечетні» і «Вітовтового броду», якраз вище гирла Синіх Вод, і далі вздовж самої річки. М. Стрийковський фактично пояснює, що баталія відбулася за містом «Торговицею». Вочевидь, еміри довідалися про похід литовського війська і поспішили на зустріч. За таких умов їх війська навряд чи могли бути загальним ополченням і мали складатися виключно з професійних вояків. Не слід забувати, що билися еміри не стільки за кочівлі, скільки за територію добре заселену, на якій існували міста і селища. Недарма сьогодні Сині Води і Білобережжя є регіонами з великою кількістю ординських археологічних знахідок. Саме ж татарське військо не було знищене – воно повернулося до своїх кочівель тим же шляхом, яким і прийшло. Літопис прямо зазначає, що Ольгерд повоював «Білобережжя». Отже, він не намагався дістатися самого улусу Ногая, а навпаки повернув у бік Дніпра. Взагалі сам напрям походу Сині Води – Білобережжя вказує, що війна була за Курумишів улус. Три еміри, вочевидь, не були

місцевими «легітимними» правителями, тож і війна 1362 р. велася між двома сторонами за «нічийну», з точки зору феодального володіння, територію. Оскільки жодна зі сторін не змогла установити повний контроль над усім улусом Курумишевичів, продовження війни за Поділля у майбутньому було більш ніж реальним. У документах, датованих наступними роками, кидається у вічі те, що на Подільських теренах, на відміну від Київського князівства, були відсутні феоди ординської знаті. Це не було випадковим. На 1362 р. місцевих татар, вочевидь, тут було замало, тож вони або пішли до Мамаю, або, що більш реально, віддалися (чи були віддані) під владу «ногаєвих» емірів. Можливо, це сталося ще за часів Джанібека. Отже, після Синіх Вод улус залишився без кочовиків, а міста і поселення у відкритому степу залишилися окремими острівками життя. Беручи ж до уваги, що їх виникнення і існування було результатом діяльності ординської влади, за умови зміщення владного центру на північ продовження їх існування навряд було можливим.

Мамай кинув усі свої сили на завоювання Сараю. Йому вдавалося кілька разів захопити столицю (1363, 1368 і 1372 рр.), але утримати її за собою надовго він не зміг. Після 1372 р. влада Мамаю більше не поширюється за Волгу. Однак, саме в ці роки йому вдається перебрати на себе владні повноваження попередників. Не випадково для російських (Рязанського і Володимиро-Суздальського) [50, р. 220], (волзько)булгарських, кримських і північнокавказьких князів він уособлював золотоординську владу, і до нього вони їхали за ярликами, натомість ці землі сплачували йому данину. Таким чином, Нижнє Подніпров'я з містом Ордою (неподалік сучасного Запоріжжя) на півтора десятка років перетворюється на центр політичного життя улусів Золотої Орди на захід від Волги. Фактично Мамаю вдалося досягнути того, за що протягом тривалого часу вів

боротьбу Ногай. Праве крило набуло значення окремого політичного суб'єкта. Інша справа, що сталося це не через протиставлення себе Золотій Орді, а навпаки через уособлення себе з нею. Джерела замовчують факт будь-яких серйозних військових конфліктів у правому крилі. Мамай, уникаючи конфліктів на півночі з Литовською державою і на півдні з Генуєю і Феодоро, всі сили зосередив на сході. Поступово йому вдалося взяти під контроль Мордовію і Булгар, а також Північний Кавказ. Генуезці в цей час остаточно витіснили з Криму венеціанців, забравши у них Судак з округою (вісімнадцять сіл) [279, с. 258; 425, с. 37]*. Поділля і Київщина перетворилися на добре укріплені князівства з цілою мережею фортифікованих міст і замків зі своїми власними військами. Одним з доказів загалом спокійної ситуації в цьому регіоні є те, що подільські, київські і сіверські полки активно використовувалися в війнах Ольгерда проти Московського князівства і Тевтонського ордену. Наприклад, у 1367 р. Володимир Київський був аж на пруському кордоні [50, р. 212]. Більше того, Ольгерд залучав до своїх війн і татар. У 1370 р. вони брали участь у кривавій битві під Рудовозом. Тут незрозумілим є лише одне: йшлося про союзників або найманців з володінь Мамаю, чи це були вихідці з татарських поселень Київщини [50, р. 214].

4.3. Подільське князівство і «ногаєві» татари, боротьба за Придністров'я

Вище вже були показані політичні і військові причини приєднання Поділля до Великого князівства Литовського. Проте тепер постало питання збереження влади Гедиміновичів в цьому

---

* Дослідниця припускає, що венеціанці віддали місто добровільно, бо не мали можливості утримувати його, особливо за умов зростаючої небезпеки з боку османів.

князівстві, виходячи з внутрішньої і зовнішньої ситуації. Слід пам'ятати, що на відміну від Київського і Чернігово-Сіверського князівств, Поділля до монгольського завоювання не становило якогось конкретного князівства. Навпаки, саме завойовники з територій Орди Котяна, Поросся, Болохівщини і Пониззя створили окремий улус, передавши його у власність Курумиши та його нащадкам. Відповідно, в Києві і Чернігові Гедиміновичі замінили Рюриковичів, а на Поділлі Чингізидів. І якщо перша частина була логічною з огляду просування литовської влади, то на Поділлі маємо зовсім новий елемент зовнішньої політики Гедиміновичів, адже її представники потрапили в найвіддаленіші від метрополії землі.

Першою проблемою стала внутрішня влада. Справа в тому, що литовці традиційно просувалися по князівствам Русі, де заміняли лише князівську верхівку через шлюб чи договірні умови. Відповідно весь управлінський апарат залишався старим. Отже в середовищі Гедиміновичів це вже була відпрацьована система поширення влади. На Поділлі адміністративний апарат був змодельований під Ординську традицію. Недарма в легенді про возкнязювання Коріатовичів сказано, що вони «війшли у приязь» з отаманами, почали боронити Подільську землю від Татар, а баскакам вихода (данини) почали не давати [419, с. 48]. З документальних джерел, ці рудименти Джучидської епохи виділяються два: срібло «на татар» і, на нашу думку, посада чи можливо лише титул «староста подільський». В. Михайловський звернувши увагу на цю посаду, висловив припущення, що вона не є аналогом польського старости і її функціональність під питанням [304, с. 37]. На нашу думку тут маємо рудимент ординської управлінської системи, а саме, під титулом «староста подільський» приховується «темник». Справа в тому подібна ситуація спостерігалася в Солхатському чи Кримському

улусі. Там поряд з першими ханами виступає темний князь. Це сталося тому, що Солхатські хани не сприймали себе ханами окремої кримської держави, а вважали себе правителями Улусу Джучи. Солхатська тьма виступала лише базовою областю для їх можливого просування на Волгу. Відповідно у тумена структура на чолі з відповідним посадовцем зберігалася. Вочевидь подібне мало місце і на Поділлі.

Зовнішньополітична ситуація для Подільського князівства теж була складною. Ми вже наголошували щодо специфіки Улусу Курумиши, як одного з прикордонних і найзахідніших. З точки зору ординських інтересів існування такої великої області в цьому регіоні було цілком логічним. Територія Поділля була цілком достатня для базування тут десятків тисяч номадів. А інші східні області забезпечували надійний тил. Але ця ж специфіка регіону робила його одночасно вразливим з боку сходу, оскільки у кочовиків з центральних регіонів держави була можливість легко завоювати південну частину Поділля, і використовувати її як плацдарм для подальшого наступу на північ. Яскравим прикладом може слугувати похід Джанібєка 1352 р. Слід відмітити, що поки Мамай був союзником ВКЛ, такої ситуації Коріатовичі могли не боятися.

Іншою специфікою Подільського князівства, була його торгова дуалістичність. Балтійський і Чорноморський світ з'єднували два шляхи: Дніпровський («з варяг у греки») і Дністрово-Віслінський (в пізніші час мав назву «лівантійського»). Обидва шляхи проходили через Поділля. Проте Дніпровський шлях, вочевидь контролювався головне Ольгердовичами і Мамаєм. В той же час Дністровський шлях виглядав перспективно, оскільки його нижня частина з Білгородом включно контролювалася «ногаєвими» татарами. Цей уламок Улусу

Джучи, зазнавав тиску з боку не лише литовців (1362 р.), але й молдаван (1365 р.). Відповідно для Коріатовичів, чий центр влади (Кам'янець-Подільський, Червоноград, Смотрич, Скала-Подільська тощо) теж тяжів до Дністра, природним було продовження наступу в цей бік.

Ще одним важливим елементом відносин Поділля і Буджаку були площі для випасу тварин, передусім овець. Для харчування сотень тисяч голів потрібно мати великі площі, на яких здійснюється постійне пересування отар. Такі місця знаходились по обидва боки Дністра. Відповідно кочовики щорічно переганяли з одного берега на інший свої отари. Щодо лівобережжя, то згідно документів вже XVI ст. татарські пастухи своїми отарами сягали р.Саврані. Досить ймовірно, що ногаєві татари мали якісь приватні договори на ці землі за часів Улусу Джучи. Відповідно, було лише питанням часу коли вони спробують повернути собі цей регіон (принаймні степову частину.) Таким чином питання нового спалаху протистояння литовців в лиці Коріатовичів і татар ногаєва улусу було лише питанням часу.

Проте ця конфронтація залежала від двох чинників. Так, татари після поразки від литовців на Синіх Водах, а також внаслідок втрати більшої частини молдавської рівнини з Старим Орхеєм включно 1365 р., навряд чи мали сили для удару у відповідь. Проте і Коріатовичі не мали можливостей для активного просування на південний захід. Причина полягала в новій ситуації для Гедиміновичів.

Поширення литовської влади охоплювало майже весь Дніпровський басейн. Фактично Гедиміновичі брали під контроль старовинний торгівельний шлях «з варяг у греки». В той же час їх

спроби закріпитися на сусідніх торгівельних шляхах, передусім Дністрово-Віслянському, як показав приклад Галичини, були невдалими. Тут вони зустріли шалений опір інших конкурентів: Польщі і Угорщині. І це при тому, що брати (рідні і двоюрідні) часто діяли всі разом, сприймаючи всі володіння власністю роду. В той же час суттєвої допомоги від рідні Коріатовичі отримати не могли. Вся енергія старших Гедиміновичів йшла на війни з Москвою, Тевтонським Орденом, Польщею і Угорщиною. Отже, володарі Поділля мали покладатися на власні сили і шукати якихось нових союзників.

Перше десятиріччя панування Коріатовичів не дає в джерелах інформації про яку-небудь військову активність в регіоні. Щоправда це могло бути викликане не її відсутністю, а дефіцитом джерел. Ситуація докорінно змінилася в 1374 р. В цей рік степ уразила низка катаклізмів: велика посуха, падіння скоту, епідемії серед населення. Крім того навесні в Молдавії помирає воєвода Лацку і в країні спалахнула боротьба за владу [460, с. 122, 125]. В цих умовах сусіди вирішили, що ситуація є сприятливою для втручання в цю боротьбу.

Першим спробував долю Юрій Коріатович. Весною 1374 р. Рогозький літописець повідомляє: «ходиша Литва ратью на татарове, на Темиряза (Темеря), и бысть mezi ихъ бой велик» [366, с. 106]. В іншому джерелі уточнюється, що подільський князь погромив «татар у села, що зветься Влдичи на Дністрі» поблизу Білгорода [460, с. 122]. Перше, на що варто звернути увагу – це масштаб акції, можливо навіть більшої за похід на Сині Води. По-друге, важливо зрозуміти, яка особа ховається під ім'ям Темириза.

Дехто з учених висунув теорію, що Темириза є похідним від *Демитрій-Митрій-Міттірій-Темирій* [319, с. 254; 409, с. 389].

М. Руссев також звернув увагу на те, що після битви Коріатовичі зайняли обидва береги Дністра з Білгородом включно [409, с. 389]. Насправді, при визначенні, з якою частиною татар билися литовці, напрошується висновок, що це були ті самі тьми, що і 1362 р. Б. М. Флоря співставив свідчення літописця з повідомленням про те, що Юрій Коріатович спробував у тому ж 1374 р. стати молдавським воєводою. Князю не вдалося зайняти престол, він захопив лише Подністров'я (з Білгородом включно). Зберігся лист Юрія, яким він призначає Литавора намісником у цьому місті і відзначає його заслуги у війні з татарами [154]. Щоправда, румунський вчений Йорга у свій час поставив під сумнів це пожалування. Аргументував він це тим, що згідно з документами містом володіли генуезці. Проте, як вже згадувалося, жодних суперечностей тут немає. Подоляни захопили лише частину міста, що належала татарам, подібно до того, як це зробили болгари на початку XIV ст.

Восени 1374 р. Юрій Коріатович остаточно оволодів східними теренами Молдавії і всім Подністров'ям. Однак князю судилося недовго насолоджуватися власними успіхами, наприкінці 1374 р. він помирає [419, с. 28]. Ходили чутки про його отруєння молдавськими боярами. Незабаром Подільське князівство втратило Молдавію, але продовжувало утримувати Білгород. Цьому сприяв той факт, що восени того ж року в «молдавські» справи втрутився правитель «Руської землі» (Галицьке королівство) Володислав Опольський. Його війська здійснили вторгнення в Молдавію, де поставили на престол ставленика Угорщини Журжа-Юрія [460, с. 122]. Головним наслідком даних подій стало об'єктивне зближення Коріатовичів і Польщі, як спільних агентів на вищезначеному торговому шляху. При цьому ногаєві татари ще більше були відкинуті в Буджадській степ. Зрозуміло, що мурзи не збиралися миритись з такою ситуацією.

Так 1377 р. татари фіксуються в військових діях на півночі Молдавії 1377 р. На р.Саврань, серед татарських могил є дати того ж 1377 р. [460, с. 122]

В грамоті за 1378 р. Папа Римський відзначає заслуги Олександра Коріатовича в захисті від татар [34, р. 155]. Отже, можемо припустити, що відносини між Поділлям і ногаєвими татарами супроводжувалися постійною конфронтацією. Ймовірно Олександр Коріатович вів з ними безперервну війну. Слід зазначити, що версія про те, що під цими татарами приховувалися піддані Мамає, вважаємо малоімовірною. Адже між Великим князівством Литовським і Мамаєм зберігалися союзні відносини, а Поділля було відібрано, як вже наголошувалось вище, саме у ногаєвих татар, тому в останніх і слід, на нашу думку, вбачати ворогів Коріатовичів.

Що до питання, з якими саме ордами доводилося битися Коріатовичам, то під 1388 р. турки згадують на північ від Дунаю за Кілією, тобто в Буджаку, орди Янджи бея і Кутлух Бугі. М. Руссєв аргументовано довів, що під цими іменами ховаються «герої» Синьоводської Битви [409, с. 390].

Період історії Золотої Орди, відомий як «Велика Замятня», в цілому повторював події часів Ногая. Проте цього разу попередні кризові процеси всередині еліти призвели до того, що усобиці вразили всю державу. Збагачення степового нобілітету не через війни з сусідами, а через господарчу діяльність, стали причиною того, що аристократія вже не мала потреби в сильній центральній владі. Більше того, чимало емірів мали можливості для самостійного урядування, підтвердженням чому є вихід на історичну арену Мамає.

Велике князівство Литовське, наступаючи на Золоту Орду, захоплювало чітко окреслені території-улуси, які фактично вже не

контролювалися ординцями. Більше того, завдяки політиці Ольгерда осадження на новоприєднаних землях своїх синів і племінників на правах удільних князів, а також союзу з Мамаєм, Литовській державі вдалося постати перед новими підданими легітимною владою. Це, а також боротьба Мамаєва за Сарай, що забезпечувала східні кордони ВКЛ від вторгнень, сприяли швидкій інкорпорації Поділля, Київщини і Чернігівщини до Литовської держави.

4.4. Об'єднання Улусу Джучи і похід на Велике князівство Литовське у 1380 р.

До середини 1370-х рр. ситуація була сприятливою для Мамаєва. Темник мав вплив на більшу територію Ак Орди. Владу його хана-маріонетки Абдуллаха визнавали як князівства Рюриковичів (басейн Волги) так і на Північному Кавказі. Союзні відносини з Великим князівством Литовським гарантували поставку стратегічних продуктів з півночі, а договори з Генуєю надійні фінансові надходження у скарбницю. Проте ці роки принесли суттєві проблеми, які, врешті решт, стали фатальними для Мамаєва. Так, йому кинув виклик інший князь, правитель Москви Дмитро Іванович. Причина цього конфлікту ховалася в тих змінах у владній структурі Улусу Джучи, що їх започаткував ще Узбек. А саме: перетворення князів на головну політичну силу держави на противагу Чингізідам. До «Замятні» такими князями були лише представники номадських родів. Але внутрішня війна, яка затягнулася, внесла свої корективи. Війна всіх проти всіх призвела до деякого нівелювання статусу ординської аристократії. Тим більше, що головний ресурс нобілітет кочовиків шукав саме в осілих регіонах.

Поступово князі тієї ж Рязані, Твері чи Москви почали відчувати себе рівними цим степовим емірам. Більше того, вступати з ними у відкриту боротьбу. Що ж до Москви, то їй статусу додавала наявність фактично свого митрополита. Тому, вже у 1376 р. Дмитро Іванович, замінює в Булгарі мамаєвих баскаків на своїх. Паралельно з цими подіями, Мамай починає втрачати владу і на Північному Кавказі, що також нанесло удар по його силі. Другою ж небезпекою для темника став факт припинення в Кок Орді смуті.

В цьому східному регіоні Улусу Джучи владу, за допомогою Тимура, захопив Токтамиш. Вже на 1380 р. цей хан контролював Сарай і Волзько-Донський степ [116, с. 74-93]. Фінал двадцятирічної громадянської війни наступив восени того ж року.

Політична ситуація восени 1380 р. змінювалася з калейдоскопічною швидкістю. Восьмого вересня відбувається Куликовська битва. Після поразки Мамай збирає нове військо і в тому ж році зустрічається з Токтамишем на Калці (Кінські Води). Відбулася сутичка між передовими загонами, яка закінчилася перемогою хана. Але це не означало остаточної перемоги Токтамиша. Хоча війська суперника і зазнали поразки, сил для зайняття улусу без підтримки місцевих феодалів хану не вистачало. Згідно з літописом, «Мамаєві же князі», а фактично еміри правого крила, з огляду на цілковите фіаско політики Мамає в попередні роки, вирішили визнати владу Токтамиша [302, с. 59; 363, с. 159; 382, с. 138-140]. Таким чином, у загальних рисах повторювалася ситуація часів Ногая. Хан повернув владу над правим крилом не стільки силою, скільки шляхом порозуміння з місцевою аристократією. Дані літопису Кирими дещо розходяться з відомостями руських літописів. У кримському джерелі зазначено, що Мамай не втікав від Токтамиша, а

навпаки прийняв його у своїй ставці неподалік від р. Кінські Води. І спочатку хан не збирався завдавати шкоди еміру. Проте серед оточення Мамає виник заколот з метою знищення еміра, і Токтамиш цьому не завадив. Спроба втечі Мамає зазнала невдачі, і його було вбито в районі Овечої Води [301, с. 193]. Але син Мамає з частиною підданих втік на правий берег Дніпра і розташувався в межиріччі Інгул-Інгулець [301, с. 193]. Зважаючи на те, що ці землі входили до складу Подільського князівства, виходить, що Мамаєвич увійшов у володіння Коріатовичів. Для реконструкції подій наступного часу слід проаналізувати три різних за своїм характером джерела. Першим є повідомлення про загибель у бою з татарами Олександра Коріатовича.

Історики датують цю подію початком 1380-х рр. [54, р. 156-157; 419, с. 32] Проблемно, однак, визначити, з якими саме татарами відбувся цей бій. Тут слід звернутися до грамоти київського князя Володимира Ольгердовича місцевому землевласнику Юрію Івантичу Половцю-Ружинському. У документі повідомляється про напад Заволзької Орди, внаслідок якого постраждала низка маєтностей Половця-Ружинського: «Владимир Ольгердович, князь Киевский, ознаймуем то: Юрий Ивантыч зе Сквиря, иж его ойчизнм бардзо спустошали от неприятелей наших татар, гды воевала орда Заволгска, просил нас, абись ми ему то ствердили и оседлость при замку дали: двор Соломец в Киеве и землю Святошицку с данию и зе вшистким обапул Сырца. Писан в Киеве 19 января индикта 4. Ми теды то вшистко, цо предкове дали, ему ствердзали: Славов зе вшистким надбрестыньцем и Мыцко при Тетереве, Рудню й Кочеров зе вшистким, Велицу, Охотов, яко ся то ма и землю Святошицку, яко предок его тримал Роман. А в Северу: Рожны зе вшистким, Крехово, Осово, Светильново, Бердово, Островец, Буков, Варно, Волузов,

Нежин, Дорогин зє вшисткими инными урочистими пуццями в тым отделе, почавши от Десны по Удай и по Остер, и Сосновский отдел также зє вшистким, и Высогор, также то отпустить в цудзе реньце зостать ся нема. А отдел его предковский Сквирский, яко предки его Тугорхан, Кариман и иние по них одержали на Роси, по Раставице й Каменнце, который звано Сквиря, а тєраз Поветщина, по предках зє вшисткими инными пожитечными местами: Сквиря, Ягнятин, Трилєсы, Фуццово и иными, то ма, яко свое держать и тым вшистким жона и потомство их, вечными часы держа, тым шафовать, яко сами бендо хтели уживать. В Києвє писан» [307, с. 39].

Щодо датування цієї події, то Ф. Шабульдо, зазначаючи, що у 1396 р. Володимира вже не було в Києві, вважав правильною датою 1381 р. [514, с. 84] Аналогічної думки дотримується О. Морозов [307, с. 42]. Підтримуючи такі висновки, зауважимо кілька моментів. Рік 1366, на нашу думку, є сумнівним. У цей час вторгнення міг здійснити лише Мамай. Але, по-перше, він був союзником ВКЛ, по-друге, був втягнутий у боротьбу за Сарай, і по-третє, татари в документі названі «Орда Заволзька». Справа в тому, що в Київському князівстві так могли називати лише вихідців з Лівобережжя Волги – це простежується по Литовській Метриці кінця XV–XVI ст. [501, с. 151-167] Для киян «заволжцями» могли бути лише війська Токтамиша, причому якраз 1380–1381 рр., коли він підступив зі сходу до Дніпра. Орда Мамає як «заволзька» сприйматися не могла, і такої назви по відношенню до неї ми у джерелах не зустрічали. У той же час прорив з-за Волги у 1365–1366 р. іншої Орди є виключеним: принаймні до приходу Тамерлана на схід від Києва існувала єдина держава – Джучидів. На жаль, грамота не дає відповіді на питання, чи всі згадані у ній маєтки зазнали нападів, чи лише ті, за які просив Половець-Ружинський.

Отже, як вказують наведені вище повідомлення, Подільські та Київські землі постраждали від вторгнення зі степу ординців. На нашу думку, таке вторгнення могло статися саме в контексті подій із сюжету Кирими про втечу Мамаєвича. Адже Токтамиш, за підтримки війська (і приведеного з Волги, і зібраного Мамаєм) мав усі можливості для нападу. До цього його спонукали і ситуативні моменти – розподіл здобичі, підтвердження факту існування законного володаря; не останню роль відіграло й бажання захопити Мамаєвича. Адже складно повірити, щоб хан залишив без наслідків втечу емірового сина, який міг бути носієм сепаратистських настроїв.

Звернімося до джерела – родової легенди князів Глинських. Згідно з нею, Глинські походять від одного з синів Мамає – Мансура, який після Куликовської битви прийшов до Києва, де був прийнятий литовським правителем Вітовтом Кейстутовичем, і отримав землі, на яких збудував кілька міст [446, с. 136; 520]. Однак цей володар з'явився в Києві лише після смерті свого двоюрідного брата Скиргайла Ольгердовича у 1395 р., тож історія про зустріч з Вітовтом є типовою для XV–XVI ст. вигадкою, покликаною допомогти представникам різних категорій населення ВКЛ пов'язати свій статус чи свої права із авторитетом правителя. Зазвичай прибульці зі степу або намагалися зберегти власну релігію та імена, або ж приймали ті, які мали їх нові сюзерени (емір повинен був би прийняти католицизм)*. Але Глинські були православними, отже, їхнім першим покровителем був Володимир Ольгердович*. Таким чином, оповідь Кирими фактично підтверджує історію князів Глинських. На нашу думку, Токтамиш, переслідуючи втікачів, вступив у сутички з

---

* Ця думка висловлена Ф. Шабульдо в приватній розмові.

* Ідея цієї тези належить Ф. Шабульдо.

подолянами, в одній з яких напевно і загинув князь Олександр Коріатович. Згодом під удар потрапило і Київське князівство. Загалом, вторгнення степовиків до ВКЛ з метою переслідування конкурентів у XV–XVI ст. не були рідкістю [501, с. 192-198]*.

4.5. Реформи Токтамиша і їх наслідки для західних областей Улусу Джучи

Перемога Токтамиша означала завершення тривалої громадянської війни в Золотій Орді. За цей час держава втратила чималу кількість економічно розвинених земель: на сході – північний Хорезм, на півдні – Азербайджан, на заході – українські і молдавські землі, а також Буджак (улуси Ногая і Курмиши). Відбулося розбалансування влади і у решті земель. Токтамиш енергійно взявся відновлювати порядок. У першу чергу це стосувалося осілих областей, економіка яких становила основу відновлювальних процесів у імперії. Вочевидь, напад на ВКЛ у 1380 р. відбувався саме в рамках цієї політики: угоди Мамає з литовськими володарями по кондомініуму слід було поширити на нового правителя. У Криму Токтамиш намагався порозумітися з генуезцями. Ще 19 листопада 1380 р. було підписано угоду з Кафою. Ординці повернули кафінцям вісімнадцять сіл під Судаком, які раніше були захоплені Мамаєм. За це хан увів у Кафу своїх чиновників, передусім наглядача за судом ординських підданих, а також митника для збору податків «по старому» [412, с. 144]. 24 лютого 1381 р. цей договір був поновлений. Окрім повернення сіл, хан визнавав за генуезцями і Судак. У 1382 р. було підписано ще й «особливу угоду» [279, с. 258].

---

* Наприклад, у 1532 р. внаслідок такого переслідування Черкаси піддалися двотижневій облозі.

Іншою великою внутрішньою військовою операцією Токтамиша став успішний похід на Москву 1382 р. [380, с. 62-64; 412, с. 144] Останньою акцією хана стало повернення Хорезму 1383 р. [382, с. 164], що мало деякою мірою компенсувати територіальні втрати в українських і молдавських землях.

Покінчивши з військовими діями, хан почав наводити лад у країні. І. Міргалієв передусім визначає три реформи, здійснені Токтамишем протягом 1380–1384 рр.: грошову (третю в історії Улусу Джучи), військову і соціальну. Відтак, було введено єдину вагу для дирхемів [302, с. 68-71, 81]. Збільшувалася кількість війська, набувала поширення важка кіннота на зразок лицарської. Розвивалася артилерія – як метальна, так і вогнепальна. Відновлювалася і класична тактика степовиків, основана на маневрі і флангових обхватах противника [302, с. 73-77]. Соціальна реформа звелася до включення до складу старої аристократії вихідців з Кок Орди: їх призначали на ключові посади, вони отримують широкі земельні надання. Щоправда, відбувається повернення до принципу, за яким вищі посади обіймали передусім Чингізиди. Так, в Крилі Мувала хан віддав владу своєму родичу Бек Булату [215, с. 392; 302, с. 77-81, 111]*. Турбота про кочове господарство, яке сильно залежало від природних умов, проявилася у відновленні обсерваторії в Сараї [302, с. 72-73]. Завдяки заходам Токтамиша в державі почалося економічне зростання, пожвавилася торгівля [302, с. 71-72].

Однак, незважаючи на це, реформи золотоординського уряду носили лише тактичний характер. Наприклад, угода з Кафою робила її монополістом на торгівлю між Європою (Середземноморська

---

* «Токтамиш виступив йому (Тимуру – *Б. Ч.*) назустріч і з ним був оглан Булат (один) з родичів його».

частина) і Золотою Ордою. Це викликало невдоволення в Солхаті, а фактично – серед аристократії західних (читай – українських) улусів. У Кафі бачили це невдоволення і вжили ряд оборонних заходів. Так, літом 1382 р. генуезці постановили у випадку загрози Кафі з боку Солхата завозити зерно з Балкан [159, с. 69]. Не сприяли успішному результату реформ і проблеми з відновленням повноцінної торгової атмосфери – заважала піратська війна між Добрудзьким деспотом і Кафою у 1360–80-ті. [159, с. 69] Вона припинилася лише після османського погрому Добруджі 1388 р. [159, с. 80] Кондомініум міг лише частково компенсувати втрату багатих і економічно розвинутих земель, захоплених ВКЛ і Молдавським князівством.

Токтамиш не міг зруйнувати вже традиційний уклад життя аристократії, передусім західної. Адже вона у своїй діяльності вже давно керувалася місцевими економічними чинниками і мало чим була пов'язана з столицею. Більше того, введені Токтамишем в Крило Мувала вихідці з Кок Орди дуже швидко ставали частиною місцевого нобілітету. З цього приводу Г. Федоров-Давидов писав: «В Золотій Орді наприкінці XIV ст. не було сил, здатних привести країну до об'єднання навколо центральної влади. Ті кола, які спочатку виступають як прибічники цієї самої влади, самі відмовляються від неї, коли справа доходить до справжньої диктатури» [459, с. 156]. Причому західні еміри «готові були розірвати тіло держави на феодалні напівнезалежні володіння. Вона, виявляється, ще менше була здатна становити силу, яка могла б об'єднати країну, ще менше ніж кок-ординська аристократія» [459, с. 157]. Навіть поширення лицарської амуніції свідчить не лише про наявність важкої кінноти, але й про соціальні зміни: збереження в структурі війська дружин з власними вожаками на протигагу регулярному війську XIII ст. Отже, говорячи про соціальну реформу, слід констатувати, що вона

забезпечувала збереження влади Токтамиша, але не відновлювала повноцінної централізованої держави часів перших ханів.

Прихований сепаратизм проявився передусім під час грошової реформи. Новий дирхем Токтамиша так і не зміг стати єдиним зразком для всієї імперії. Г. Федоров-Давидов взагалі характеризує реформу як невдалу. На його думку, «в Криму, Азаці, в деяких інших містах дирхем нової ваги був насаджений штучно і не відповідав затвердженим тут місцевим грошовим одиницям... Вже в 90-х роках XIV ст. деякі місцеві монетні двори переходять на чекан по старим місцевим ваговим нормам». Дослідник визначає такі області як «нумізматичні провінції», що склалися ще в 1360-х рр. [459, с. 154] Однією з причин було те, що місцеві ринки вже не орієнтувалися на центр, а місцеві «господарі» мали не менше срібла, ніж столиця (відома стара приказка: де гроші, там і влада).

Уперше ці приховані проблеми заявили про себе у 1385 р., коли почалася так звана «Солхатська війна», під час якої ординці спробували позбавити генуезців монополії на торгівлю. Причому з боку татар виступала не вся держава, а лише Солхатська тьма. Їх також підтримала і частина прибережного населення Готії. Генуезці провели великі військові приготування: окрім ремонту укріплень, збудованих протягом століття, у містах було зібрано достатньо продовольства, зброї, в тому числі вогнепальної, та іншого воєнного спорядження, поповнено гарнізони. В нагоді стало і домінування італійського флоту в морі. Саме за допомогою кораблів генуезці здійснювали перекидання військ. Війна протривала до 1386 р. і закінчилася перемогою Генуї. Згідно з мирною угодою від 12 серпня 1387 р., Судак з округою і вся Кримська Готія в цілому залишилися під владою генуезців. Відповідно, їм вдалося зберегти і контроль над торгівлею [95; 159, с. 80; 279, с. 258].

Саме під час війни стався перший відомий заколот проти хана. Його організаторами були вдова Мамаєв Тулунбек-ханум і частина емірів з Крила Мувала. Р. Почекаєв висунув гіпотезу, багато в чому основану на монетах «бердібека» середини 1380-х рр., згідно з якою заколотники хотіли змістити Токтамиша і посадити на престол якогось нащадка Бату. Проте хану вчасно вдалося вгамувати заколотників. Тулунбек-ханум було страчено [382, с. 165].

Токтамишу не вдалося утвердити свій вплив у колишніх ординських землях, які відійшли до ВКЛ у попередні роки. Володимир Ольгердович не відновив на своїх монетах тамгу, відсутня вона і на сіверських і подільських грошах. Лише на молдавських монетах зберігається в'язь. Однак її наявність М. Руссев пов'язує з політикою поглинання Молдовою колишнього ординського населення.

Загалом, ситуація на західних кордонах Золотої Орди у 1380-х рр. ставала все більш загрозливою. Так, Подільське князівство потрапило в орбіту політичних впливів Угорського королівства (не розриваючи стосунки з ВКЛ). Проголошення Ягайла Ольгердовича польським королем і об'єднання під його скіпетром таких двох держав, як Польща і ВКЛ, взагалі могли змінити баланс сил в Центрально-Східній Європі. Яскравим прикладом слабкості влади Токтамиша на заході стала втеча з Сарая Василя Дмитровича. Цей князь, син Дмитрія Івановича Донського, з 1384 р. перебував в ординській столиці як заручник [380, с. 64]. У 1386 р. Василь, побоюючись за своє життя, залишає Сарай. Оскільки прямо додому шлях був небезпечним, князь рушив у західному напрямку: «в Подільську землю, Волохи, до Петра воєводи» [363, с. 90; 461, с. 77]. Отже, це засвідчує, що за Дніпро ханська влада не поширювалася.

4.6. Війни Золотої Орди з Мавераннахром як каталізатор внутрішніх смут у державі

Одним із факторів, що сприяли перемозі Генуї і сталості західного кордону, була війна, яку Золота Орда розпочала з Мавераннахром Тамерлана. Боротьба йшла за два економічно розвинуті регіони – Хорезм і Закавказзя, а через них і за Великий Шовковий шлях. Відповідно, існувало і два фронти: Середньоазійський і Закавказький. Ця війна коштувала Улусу Джучи великих мобілізаційних зусиль, і врешті-решт саме це протистояння з ще одним «нащадком» Монгольської імперії (держава Мавераннахр постала на основі Улусу Чагатая) стало фатальним для Золотої Орди. Г. Федоров-Давидов стверджував, що саме аристократія західних улусів виступала головною силою, яка підбурювала сторони конфлікту [459, с. 157]. Якщо так, то поясненням цього якраз можуть служити територіальні втрати в Європі, які понесла держава Джучидів в період «Великої Замятні». Затиснуті з одного боку ВКЛ, а з іншого – Генуезькою республікою, оглани і еміри шукали нових можливостей для поновлення прибутків, які вони мали у попередні роки. Взагалі, бажання еліти жити за високими стандартами в умовах зменшення прибутків є типовим явищем. Відсутність таких можливостей позначалася не зменшенням власних потреб, а ще більшим посиленням експлуатації населення і наростанням зовнішньої агресії. Як і на переломі XIII–XIV ст., хвиля завоювань, яка дійшла крайніх західних меж, зупинилась, а згодом повернула у протилежну сторону – на Кавказ, трансформувалась у громадянську війну.

У 1385–1386 рр. Токтамиш вислав війська на Кавказ [303, с. 708]. Взимку ж 1386 р. військо Золотої Орди, що складалося з дев'яти туменів, очолюване Бек Булатом, Іса-беком, Ягли-бієм і Казанчи

вторгнулося до Ширвану [206, с. 151]. Отже, очільником війська був голова Крила Мувала; Ягли-бій також походив із західної аристократії [459, с. 159]. Таким чином, видно, що військо принаймні частково складалося з вояків з українських улусів. Бек Булат після тижневої облоги захопив Тебриз. Тимур вдався до контрзаходів. До Азербайджану було відправлено корпус на чолі з сином «кульгавця», але ординці завдали мавераннахрцям поразки. Лише наближення головних сил на чолі з Тимуром змусило татар відступити [303, с. 708; 412, с. 146].

Восени 1387 р. Токтамиш вислав військо до Мавераннахра. Серед тих, хто очолював цей похід, був Бек Ярик. Оскільки його володіння були в улусі Манкерман, виходить, що у війську знову були вояки з Мувалового крила. Золотоординці пройшлись по володіннях Тимура, розорюючи їх. Проте коли Тимур мобілізував основні сили свого війська, ординці відступили. Головною втратою для Золотої Орди стало повне знищення Тимуром весною 1388 р. Ургенча з навколишніми областями [412, с. 147-148].

Восени 1388 р. Токтамиш організовує черговий похід на схід. І на цей раз у війську були вояки з Мувалового крила. Принаймні Шереф-ад-дин Йезди згадує «(мешканців) Криму з Кафою і Азака» [206, с. 156]. Хан почав розорювати ворожі території, але Тимуру вдалося розгромити авангард ординців, і вже на початку весни 1389 р. перейти у наступ головними силами, що змусило Токтамиша відступити [412, с. 149]. У той же час Бек Булат у 1388 р. знову вторгся до Закавказзя [302, с. 110]. Наступного разу головні сили ординців на чолі з ханом атакували північні області Мавераннахра і навіть досягли певних успіхів. Проте Тимур вчергове зміг швидко розгромити авангард ординців [206, с. 155]. Токтамиш не став втягуватися у нові баталії і відступив. Таким чином, етап, коли

ініціатива була в руках Токтамиша, закінчився для нього поразкою [382, с. 170; 459, с. 155]. На два роки в протистоянні двох імперій наступило затишшя. Тимур наводив порядок і у своїх постраждалих від війни областях, і у новозавойованих. А Токтамиш знову зіткнувся з протистоянням всередині держави.

І. Міргалієв висунув ідею про те, що в той момент, коли хан перебував у Середній Азії, Бек Булат підняв повстання, і це зіграло не останню роль у відступі Токтамиша [302, с. 147-148]. Та доказів такого виступу в крилі Мувала у 1389 р. ми не маємо. Наприклад, Пімен, який подорожував Доном у 1389 р., описуючи улуси – у тому числі і улус Бек Булата, не згадує фактів конфронтації серед татар [285, с. 19]. Хоча ситуація дійсно сприятливо позначилася на становищі Бек Булата. Маючи військо, він очолював області, які за своїм економічним потенціалом домінували серед степових улусів Золотої Орди. Велику роль відігравало те, що еміри Крила Мувала становили окрему корпорацію. Так, під 1396 р. в «Житті Стефана Пермського» (творі, підготовленому Єпифанієм Премудрим у першій чверті XV ст.) сказано, що Токтамиш оволодів Мамаєвою Ордою [461, с. 184]. Отже, в очах населення принаймні Східної Європи Крило Мувала було окремою ордою. Те, що тут від самого початку правління Токтамиша існували сепаратистські настрої, видно і зі згаданого вже заколоту Тулунбек-ханум [382, с. 165]. Вочевидь, аристократія крила Мувала з Бек Булатом на чолі, користуючись важкими обставинами, в які потрапив Токтамиш, могли вимагати від хана додаткової влади. Адже хан на 1389 р., як відзначив І. Міргалієв, втратив «закавказькі території, кок-ординські міста і Хорезм» [302, с. 119]. Отже, крило Мувала набуло ще більшого економічного домінування над центром. За таких умов мова фактично йшла про відновлення позицій крила часів Ногая. Саме на це, на нашу думку,

вказує монетний чекан Бек Булата. І. Міргалієв припустив, що цей, за висловом Г. Федорова-Давидова «дрібний Чингізид» [459, с. 157], міг заручитися підтримкою Тимура, коли знаходився в Закавказзі [302, с. 113]. Разом з тим відсутність повідомлень про великі військові дії всередині країни свідчить про те, що хану і його опоненту доволі швидко вдалося знайти компроміс. Вже у 1391 р. Бек Булат з туменами свого крила виступив на боці Токтамиша.

У лютому 1391 р. Тамерлан, обравши шлях через Яік, рушив на Золоту Орду. Цей похід виявився для Токтамиша цілком неочікуваним. Він лише на початку квітня дізнався про рух противника. Хан оголосив мобілізацію по всіх областях. Паралельно з цим до Тимура було вислано посольство з пропозиціями миру. У воєнному плані Токтамиш сподівався зупинити Тимура на Яіку [302, с. 119; 412, с. 152]. Проте маверанахрці встигли підійти раніше, ніж зібралися всі сили ординців, і без втрат перейшли річку. Затримка в першу чергу стосувалася частини вояків з крила Мувала. Так Бек Булат, Бек Ярик, Таш Тимур і Актау приєдналися до хана вчасно, принаймні вони взяли участь в битві [206, с. 168]. В той же час син Мамає, який йшов з під Азова, запізнився. Не знайшовши Токтамиша він, зіткнувшись з головними силами Тимура, був розгромлений і поранений потрапив в полон [302, с. 165; 412, с. 152-153].

Генеральна битва відбулася на р. Кундурче. Битва розпочалася 18 червня 1391 р. і тривалий час її результат був не визначений. Але в кінці-кінців перемогу здобув Тимур. Ординське військо зазнало поразки і було розсіяне. Однією з причин такої ситуації міг стати відступ Бек Булата, якого пізніше Токтамиш звинувачував в зраді [412, с. 155]. Хан з малим загоном втік на північ. Що стосується Тимура, то він не став йти на Сарай, а після недовгого переслідування повернув додому [302, с. 124].

Поразка на Кундурче відкрила шлях до нової громадянської війни. Згідно даних Ібн Хальдуна «еміри відправилися в прикордонні області і утвердилися там» [215, с. 393]. Отже, посуті, повторювалася ситуація 1362 р. Бек Булат, який зберіг частину власних сил, виступив проти Токтамиша. Цей оглан захопив Сарай і оголосив себе ханом. Він навіть почав карбувати власну монету, з іменем «султан Бек Пулад хан» [290, с. 18]. Важливим здобутком оглана стало захоплення принаймні частину двору хана [459, с. 157]. Можливо саме цим слід пояснити втечу до Москви трьох емірів, які походили з числа двірських. Принаймні один з них був постільничий [363, с. 125]. Проте Токтамиш зміг доволі швидко зібрати військо і вибити Бек Булата зі столиці. Хан не зупинився на цьому, а почав переслідувати суперника. Бек Булат відступив до Криму і заклався в Солхаті. Тоді Токтамиш взяв місто в облогу. Але в цей час інший претендент на престол Тимур-Кутлук, користуючись відсутністю правителя, захопив Сарай. Токтамиш зняв облогу і поспішив визволити столицю (восени 1391 р.) [412, с. 159]

Наступного 1392 р. Токтамиш поновив наступ на Бек Булата і відтіснив суперника до Солхата. Проте на цей раз облога велася успішніше і укріплення міста впали. На жаль, Ібн Хальдун, будучи головним джерелом в описі цього заключного етапу, не дає подробиць падіння Солхата. Він лише каже, що ханське військо «поновило облогу його, поки нарешті не оволоділо ним. Він (Токтамиш) взяв верх над Оглан Булатом і вбив його» [215, с. 393]. М. Сафаргалієв, спираючись на ярлик хана кримському еміру Бек-Хаджию від 10 вересня 1392 р., вважав, що Токтамишу масовою видачею ярликів вдалося привернути на свій бік частину кримської аристократії. До 1393 р. дослідник відносить припинення громадянської війни і відновлення Токтамишем влади в Золотій Орді,

за винятком деяких східних теренів [412, с. 159-160]. Те, що аристократія крила Мувала підтримала Токтамиша засвідчує той факт, що всі місцеві оглани і еміри згадані в битві при Кундурче: Бек Ярик, Таш Тимур і Актау, після повстання залишилися на своїх землях.

Важко визначити, яку позицію під час повстання Бек Булата зайняли сусіди (ВКЛ, Генуя) крила Мувала. Щодо позиції Кафи, то вона, на нашу думку, займала нейтральну, або навіть ворожу позицію щодо Бек Булата (не випадково оглан переховувався у Солхаті). З ВКЛ було складніше. Гадаємо ярлик Токтамиша Ягайлу 1393 р. [50, р. 297] вказує, що повстанці намагалися встановити якісь контакти з ВКЛ. Про це говорить той факт, що Токтамиш не лише повідомив про припинення смуту, але й назвав конкретні імена заколотників. Вочевидь ці імена про щось говорили литовському уряду. Іншим доказом, що ВКЛ або принаймні її князівства не залишилися нейтральними є грамота подільського князя Федора Коріатовича пану Гринку на Соколець від 20 червеня 1391 р. В ній в одному з пунктів було зазначено «коли будемо новий город рубити в своїй землі чи в ворожій, тоді пан Гринко має нам допомогти і зі своїми людьми того города рубити» [34, р. 158; 154]. В інших подільських грамотах пункту про ворожі міста не має. Отже, він з'явився у новій ситуації. Соколець був розташований в східній частині князівства, відповідно єдиним сусідом тут були ординські улуси. Вочевидь, подоляни, користуючись відсутністю татарських військ, мали якісь плани щодо своїх східних кордонів. Мова могла йти про Дніпровські переправи. І наостанок, ще одне зауваження - якщо еміри втікали до Москви і Тимура, то очевидно вони могли це саме робити і в напрямі ВКЛ. Так, влітку 1393 р. Вітовтове військо складалося з «Литви, Ляхів,

Русі і Татар» [50, р. 300]. Досить ймовірно, що останні могли бути втікачами від Токтамиша.

Після 1393 р. Токтамиш відновлює контакти з цілою низкою країн. Причому в першу чергу мова йшла про держави, доступ до яких йшов через західні улуси: ВКЛ, Єгиптом і Османами [459, с. 157]. Також здійснювалися спроби за рахунок сусідів поповнити бюджет Золотої Орди. Так, Токтамиш звернувся до Ягайла: «Што mezi твоее земле суть кня[же]ния, волости давали выходъ Белои Орде, то намъ наше дайте» [50, р. 297]. Документ залишає відкритим питання щодо волостей, про які йшла мова. Невідомою є реакція Ягайла на ці події. У тому ж році хан за чималу суму грошей відступив низку князівств Василю Дмитровичу Московському [412, с. 162],. Паралельно з прямим пошуком грошей, Токтамиш сприяв розвитку торгівлі. Наприклад, в листі до Ягайла він писав: «што было mezi насъ какъ здавна гостемъ путь чистъ и вашимъ и нашимъ торговцемъ, без приимъ, без пакости всякому ч[e]л[о]в[e]ку, и чорнымъ людемъ промьслъ» [50, р. 297]. Те, що у наступних зіткненнях з Тимуром Токтамиш спромігся виставити чисельне і добре організоване військо, говорить про одне - хану вдалося в цілому відновити нормальне життя у країні. Одним із засобів цього стали політичні поступки, здійснені ханом. Мова йшла передусім про крило Мувала. На сьогодні відомі монети Таш Тимура, карбовані приблизно 1394–1395 рр. в Криму. Таш Тимур титулується на них, як «султан справедливий», «султан Таш Тимур хан да продовжиться його правління» [290, с. 19]. На нашу думку, тут мова йде не про чергового повсталого Джучида. Беручи до увагу місце Криму в політичному житті країни, цей факт обов'язково відклався у джерелах. Вочевидь, хан був змушений віддати частину влади західній аристократії, і дозволити мати співправителя в особі Таш

Тимура. Адже врешті-решт та ж перемога над Бек Булатом була здобута в основному за рахунок привернення на свій бік емірів. Але повністю зняти з порядку денного відцентровані тенденції країни Токтамиш, звісно, не зміг. Так, Тимур в листі до османського правителя Баязіда II, написаному весною (березень) 1395 р., вихвалявся, що частина підданих хана, яка почула про наступ Тимура на Грузію у 1394 р., почала шукати захисту в кримських чорноморських містах. Більше того, за інформацією правителя Маверанахру, і сам Токтамиш «збирався перейти річку Узі (Дніпро) і йти в бік укріплених міст на узбережжі моря Кафа (Чорного моря)» [194, с. 211]. Зрозуміло, що Тимур міг перебільшувати реакцію противника щодо своїх намірів. Проте можливо, в його листі знайшли відображення внутрішні проблеми Золотої Орди. Токтамиш не випадково розпочав перемовини з Тимуром. Хан був просто неготовий до повноцінної війни з Маверанахром. Зрозуміла і паніка в частині еліти Джучидів. Адже вже після початку наступу Тимура, в поволзьких районах у вересні 1394 р. спалахнула чергова кривава усобиця. Літопис так називає фігурантів конфлікту: «в Орді Токтамишеві між великих князів його Татарських». На Волзі відбулася битва, в якій загинуло «багато князів і Татар» [363, с. 157]. За таких умов було доволі реальною можливістю підготовки Токтамиша до укриття за стінами генуезських міст. Нестабільною залишалася ситуація для Токтамиша на західному кордоні. Мова йде про татар улуса Ногая, які на початку 1390-х рр. знову зайняли південне Поділля до Дніпра. Причому їх стосунки із Золотою Ордою не були дружніми. Шереф-ад-Дин Йезиди і Низам-ад-дин Шами писали, що тут знаходився улус Хурмадая, який був вороже налаштований до золото ординців [205, с. 121; 206, с. 176]. Щодо причин, які обумовили ці настрої, то допускаємо, що ними могли

стати прагнення Джучидів вернути нагаєвих емірів під свою владу. Однак, на нашу думку, головна активність цих емірів була направлена в бік Молдови, Польщі і ВКЛ. Так, 6 січня 1395 Стефан I Молдавський підписав угоду з Ягайло. В ній зазначено, що турки і татари є ворогами Польщі, а Стефан має намір надати проти них допомогу [194, с. 214]. Заки Валіді Тоган вважав, що у цьому випадку йшлося про Тимур-Кутлука і адигея [194, с. 214]. Проте ми не можемо з цим погодитися оскільки в цей час в Золотій Орді правив лише Токтамиш.

В 1394 р. спалахнула нова військова кампанія між Золотою Ордою і Маверанахром. Бої відбувалися на теренах Грузії, до якої вторгнувся Тимур. У відповідь Токтамиш вислав військо, яке змусило маверанахрців відступити. Серед емірів, що командували ординцями не згадано ні одного з крила Мувала [206, с. 173]. Основні сили зійшлись в середині квітня 1395 р. в генеральній битві на р. Терек. Тумени з крила Мувала, Бек Ярика і Актау, стояли на правому фланзі війська. Саме ці підрозділи здійснили маневр, який ледве не призвів до перемоги ординців. Вони спочатку атакували лівий фланг Тимура. Коли той наніс контрудар, татари відступили до другої лінії, а потім власною контратакою змусили маверанахрців відступити [206, с. 176]. Щоб уникнути поразки, Тимур встиг прикрити свою ставку табором з гарб. Згодом, доволі швидко зміг підтягнути резерви і зупинити наступ ординців. Після цього Тимуриди обійшли Актау, що призвело до розгрому всього правого флангу Токтамиша. Незабаром було розбито й інші частини ординців [206, с. 176-178; 412, с. 163].

Проте поразка золотоординських військ ще не означала кінець могутності держави. Чимала кількість чамбулів (весь правий фланг), очолені Таш-Тимуром і кількома емірами, відступили до Азова і далі по своїх улусах. Сам Токтамиш також з великими військовими

силами пішов до Сарая. Тамерлан, пам'ятаючи 1391 р., як швидкість, з якою Джучиди відновлюють свої сили, вирішив максимально ослабити Золоту Орду. Для цього він піддав її землі нищівному грабунку і розоренню. Та обставина, що ординські міста не мали укріплень, у даних умовах мало трагічні наслідки для держави. Фактично, Тамерлан не мав перешкод, а золотоординське населення рятувалося лише втечею. З іншого боку ні Токтамиш, ні ординська аристократія, вочевидь, не вірили в можливість Тамерлана опанувати всі золотоординські терени. Це засвідчує той факт, що не було зроблено спроб об'єднати крила. І хан і його еміри просто відступили в віддалені по відношенню до Тамерлана області держави.

Спочатку Тимур з усім військом, переслідуючи Токтамиша дійшов до Волги, знищуючи по дорозі все (на початку полководець не збирався набирати полон аби не втратити швидкості просування). Форсувавши неподалік Увела Волгу, Тимур наздогнав нарешті Токтамиша і остаточно знищив його військо. З опису цих подій видно, що Тамерлану вдалося обійти противника і притиснути його до Волги. Причому широта річки була настільки великою, що джерело зве її морем [205, с. 121]. Сам Токтамиш вирвався з оточення і втік на північ. Перейшовши на лівий берег, Тимур деякий час переслідував сарайського правителя. Правитель Маверанахру піднявся до Волзької Булгарії і розорив її. Чимала кількість міст в тому числі столиця Булгар були захоплені і спалені. Після такого розвитку подій очікуваним було очікувати, щог Та мерлан залишеться в зоні кочівель золотоординського двору. Адже вже починалося літо з її посухою в степу. За таких умов Тимуру простіше було залишитися в Булгарії, або спуститися на південь вздовж Волги до Сарая, чи навіть Маджару. За будь-якого з цих розкладів західні улуси залишалися в безпеці. Єдине, що їм могло погрожувати, так це

дії корпусів сина Тамерлана і кількох мурз, яких він залишив на Північному Кавказі чи направив до Азова [205, с. 121].

Але й на цей раз Тимур діяв непередбачувано. Для стратегії цього полководця характерним було прагнення раптово знищити передусім основні військові сили супротивника. Невипадково Тамерлан так наполегливо переслідував Токтамиша, і саме тому наступною метою його походу мала стати найбільш консолідована аристократія правого крила. Шереф-ад-дин Йезди так каже про цей аспект Тимурової стратегії: «Тимур-завойовник, який у будь-якій справі був задоволений, лише коли доводив її до останньої межі» [206, с. 179]. Правитель Маверанахру підібрав провідників і, як пише Шереф-ад-дин Йезди «відправився в безкрайній степ» [206, с. 179]. Цією характеристикою сучасник подій по суті засвідчив неможливість походу літом з середньої Волги до Дніпра по прямому маршруту, після кількомісячних битв і маршів. Саме цим можна пояснити і відсутність в правому крилі готового війська. Вочевидь поява Тамерлана на Дніпровських берегах була, для місцевих князів досить несподіваною. Додатковим доказом того, що Тимура не очікували на кордонах Київщини, може слугувати той факт, що великий князь литовський Вітовт тільки у серпні закінчив мобілізацію війська і на початку вересня був під Смоленськом [50, р. 304; 367, с. 457]. Враховуючи, що сучасники зображують князя як активну людину і правителя, яка чималу увагу приділяла саме мобілізаційним заходам [265], то видно, що і для нього дії Тамерлана були доволі стрімкими. Тамерлан в області Юлуклук-Вазуклук об'єднався з частинами, що були залишені південніше [205, с. 121]. Ймовірно, що тут мова йшла про річку Бузулук (приток Хопра), яка якраз знаходиться південно-західніше Укека. Якщо наше припущення вірне, то подальший шлях мав пройти південніше Тихої Сосни, через

Оскіл. Сіверський Донець правитель Маверонахра мав перейти у золотоординському місті поблизу сучасного Ізюму. Першим під удар потрапив улус Бек-Ярика. Його володіння були розгромлені, а сам він врятувався втечею. Наступними жертвами Тамерлана стали землі Таш-Тимура і Актау. Вони теж рятувалися втечею. Причому їх шлях проліг на захід, на правий берег Дніпра до володінь Хурмадая [205. с. 121; 206, с. 179]. В обох випадках для золотоординської аристократії київські стіни чомусь не стали надійним захистом. Вочевидь, Тамерлану вдалося її відрізати від укріплень міста. Те що Таш-Тимур з Актау втекли на Правобережжя, де правив їхній ворог Хурмадай, пояснюється, швидше за все тим, що їх землі знаходилися поблизу Самари і у південніших регіонах (інакше вони б потрапили до Подільського князівства). Розгромивши придніпровські улуси, Тамерлан рушив до р. Дон. Причому Шереф-ад-дин Йезди пише, що його шлях йшов в «землі руських». Отже, мова йшла про верхню течію Дону. Джерело також говорить про зруйнування міста Карасу, яке більшість вчених ототожнюють з Єльцем. Останній згідно літописів якраз і був спалений Тамерланом. Цікаво, що Шереф-ад-дин Йезди пов'язує цей похід з черговим погромом Бек-Ярика, що сам там переховувався [206, с. 179]. Тамерлан продовжив свій шлях далі на північ. Поблизу Калуги його чекало військо московського великого князя Василя Дмитровича і його союзників. Проте Тамерлан вирішив повернути назад до Азова. Там він з'єднався з туменами, залишеними «для повторного розорення правого крила» і після короткого відпочинку рушив в землі Черкесів [206. с. 179-180]. З генуезьких джерел відомо, що під час погрому правого крила війська Тамерлана розорили і Крим. Причому сумна доля не оминула Кафу, яка на 18 днів була взята в облогу [198, с. 154; 214, с. 364]. Щоправда, незрозумілим залишається чи це здійснив сам Тамерлан

після погрому дніпровських улусів, чи війська емірів, що він їх направив на повторне спустошення правого крила. Зиму Тимур з військом провів в Сараї. Зима видалася не тільки холодною, але й для населення Золотої Орди голодною. Навіть війська Тимура потерпали від нестачі продуктів. Чимало кочівників помирали від голоду і хвороб. А вже на початку весни Тамерлан рушив з величезною здобиччю до рідних земель.

Ми не випадково багато уваги приділили руйнуванням, що їх завдав Тамерлан Золотій Орді. Крізь призму його завоювання можна уявити могутність держави Джучидів. Сама по собі поразка ординських військ на полі бою ще не означала крах держави. Навпаки вже після 1391 р. Токтамишу швидко вдається повернути колишню міць. У 1395 р. ординці відступаючи вглиб країни з часом змогли б зібрати сили. Для повного розгрому Джучидів треба було пройтися по всій території країни: Поволжі, Булгарії, Північному Кавказу, степовому масиву від Дністра до Дону, Криму і російським князівствам. Причому як показали події, місцеві кочівники доволі вдало уникали ударів ворога, так що Тимуру довелося деякі місцевості нищити кілька разів. Фактично погром Золотої Орди показав, що імперію кочівників у часи середньовіччя могла розгромити тільки інша подібна за устроєм і характером держава. У той же час маршрут Тамерлана, що дугою оминав південний кордон ВКЛ яскраво продемонстрував успішну оборонну політику попередніх українських князів, яка на жаль так скупо відбита у джерелах.

Наслідком Тамерланового нашестя стало повне зруйнування внутрішньої інфраструктури Золотої Орди. Те, що Джучиди з таким трудом створювали протягом півтора століття рухнуло в один момент. З цілої адміністративної структури, з сотень існуючих міст і

поселень життя жевріло лише в кількох великих містах. Але перетворення їх на окремі острівки осілого життя серед кочових народів, після втрати чималої кількості осілих регіонів, чуми, зміни торгових маршрутів, означало для цих міст смертельний вирок. Відсутність ремісничого, землеробського і чиновницько-управлінського населення надавала степу спустошливого вигляду. Відновити заново міську систему можна було лише за умов добре централізованої влади і могутнього впливання людських і матеріальних ресурсів, як це спостерігалось в другій половині XIII ст. Проте ні одного, ні другого Золота Орда вже не мала. За такої ситуації улуси ханів і емірів з територіальних областей з містами і селищами перетворюються на архаїчні кочові орди. Раніше хан (чи емір) кочував лише з власним двором. Тепер же він пересувається разом з усіма своїми підданими. Крім того, за відсутності власного осілого населення збільшилася і залежність татар від сусідніх областей з потужними землеробською і ремісничою економіками. Цей процес пришвидшився після 1395 р. і до кінця століття Золота Орда мала вигляд цілком кочової держави.

З відходом Тимура, Токтамиш енергійно почав відновлювати свою владу. Куюрчак не зміг закріпитися надовго і був вбитий, можливо Тимур-Кутлуком (останній контролював землі поблизу Яіку). Токтамиш 1396 р. займає Сарай і починає наводити лад в країні. Він посилає посольства до навколишніх країн. Як єдиного правителя його сприймають і сусіди. Так Ібн Ельфорт під 1397 р. називає Токтамиша: «кан Токтамиш, господар країн «Північного степу», що сидить на престолі Берке хана в землях Кіпчацьких» [214, с. 364; 302, с. 144]*. В тому ж році, під владу Токтамиша повертається

---

* Міргалєєв довів, що дата вказана Тизенгаузенем є неточною, а правильною є 17 березня 1397.

і крило Мувала. Це видно з уже згадуваного Життя Стефана Пермського, де під 1396 р. згадано, що Токтамиш оволодів Мамаєвою Ордою [461, с. 184]. Хоча хану і вдалося взяти під свій контроль «Крим, Середнє і Нижнє Поволжя, руський улус і передкавказькі степи» [302, с. 144], проте ситуація залишалася досить складною. Тимур-Кутлук і Едигей постійно загрожували нападом. Вочевидь протистояння між ними мало форму перманентної війни. Так на початку 1397 р. динабурзький комтур повідомляв магістра Тевтонського Ордену (Інфлянтського), що Токтамиш воює з Тимуром (вочевидь мався на увазі саме Тимур-Кутлук) [50, р. 308]. Однак ситуація залишалася складною. Ібн Ельфурат писав, що в березні 1397 р. Токтамиш зібрав військо, підступив під Кафу, розбив місцеві загони і, розпочав облогу міста [214, с. 364]. Отже, генуезці, скориставшись слабкістю Золотої Орди, якщо не почали поширювати свою владу на навколишні терени, то принаймні припинили виконувати укладені раніше договори. Ці зміни в політиці генуезців відчували єгипетські послы ще 1395 р. Втікаючи, вони прибули до Кафи з тим, щоб сісти на корабель. Проте місцевий консул заборонив подальший проїзд, поки єгиптяни не сплатили йому 50 тисяч дирхемів [214, с. 363-364]. Цікаво, що єгипетський літописець відмітив, що хан спочатку зібрав військо, а перед містом ще мав польову битву. З цього видно, що сил Токтамиш мав доволі мало. Це не є дивним, бо, по-перше, західні улуси понесли великі втрати від Тимурового війська: полон, нищення економічної бази і приречення на голод, а також еміграцію. Наприклад, темник Актау з цілим туменом покинув межі держави [335, с. 202-209].

4.7. Союз Токтамиша з Вітовтом і його наслідки

Тим часом Тимур-Кутлук, користуючись слабкістю хана, та облогою ним Кафи, переходить в рішучий наступ. Він швидко захоплює столицю, а згодом атакує Токтамиша. І. Міргалієв пише, що зустріч противників сталася на кримських теренах. Причому дослідник висуває гіпотезу, що безпосередньо військом командував Едигей [302, с. 145]. Відбулася битва, яку літописець характеризував, як «бой велик і сеча зла». До того ж літопис каже, що вороги Токтамиша прийшли «внезапу» [363, с. 167]. Токтамиш програв битву і відступив до ВКЛ. Причому, літописи наголошують, що перед цим він «согласясь з Вітовтом» [358, с. 130; 361, с. 71; 363, с. 167]. Отже, потрібен був час на обмін посольствами, чи принаймні гінцями. Тобто Токтамиш не був повністю розгромлений, а зберіг за собою контроль над частиною західних, вочевидь, придніпровських, володінь. Перемовини Токтамиша з Вітовтом і відступ хана до ВКЛ мали відбутися протягом квітня 1397 р. Так, саме в квітні в Тевтонському Ордені було відомо, що татари зміцнюють литовське військо [50, р. 310]. Літописи датують цю подію як 1397 р. [358, с. 130; 361, с. 71] так і 1398 р. [363, с. 167], однак складається враження, що подія подається без щільної прив'язки до хронології. Ця невизначеність прослідковується і у працях істориків, на що звернув увагу Ф. Шабульдо. При цьому дослідник датує подію осінню 1396 р. [514, с. 145-146] М. Сафаргалієв навпаки датував її в 1397 р. [412, с. 178] Деяку ясність у проблемі вніс І. Міргалієв. Проаналізувавши повідомлення Ібн Ельфората він дійшов висновку, що облога Кафи мала місце 1397 р. [412, с. 144] Нумізматичний матеріал теж вказує на 1397 р., як початок правління Тимур-Кутлука в Криму. Причому, як підмітив В. Лебедев, новий хан карбував монети навіть з використанням старих штемпелів Токтамиша [290, с.

19]. Таким чином, і прихід Токтамиша до Києва слід віднести до весни-літа 1397 р. Хан не просто прийшов до Києва, він фактично сховався у місті від ворогів (у лютому 1397 р. Вітовт посилав сюди додаткові сили) [50, р. 308].

Отже, на середину 1397 р. більша територія Золотої Орди контролювалася Тимур-Кутлуком і Едигеєм. Причому Тимур-Кутлук велику частину часу проводив саме в крилі Мувала. Цей висновок можна зробити, як з ярлика Мухаммеду (див. далі – *Б. Ч.*), так і з того, що 1399 р. він кочував зі всією своєю ордою на Ворсклі. Токтамиш з власним двором «остаточними своїми... з царицями своїми і два сина з ним» перебував у Київському князівстві [363, с. 167]. Дискусійним залишається питання щодо Таш-Тимура. Після його втечі від Тимура за Дніпро інформація про нього у літописах відсутня. Згодом на політичну арену виходять його нащадки, передусім засновник роду Гіреїв Хаджи-Гірей. Останній був пов'язаний з ВКЛ, що навіть дало підстави виникненню легенди про його народження в Литві. Отже, Таш-Тимур мав на якомусь етапі потрапити до ВКЛ. Це могло статися або під час Тимурового погрому, або під час першої виправи Вітовта на Золоту Орду. Ще більш драматично склалася доля Актау і його тумена. Не маючи можливості залишитися в степах між Дніпром і Дунаєм, Актау 1397–1398 рр. запросив дозволу Баязіда I перейти на його території. Отримавши згоду, емір привів своїх підданих на Балкани. При цьому якась група татарських емірів була страчена турками. Більшість татар розселилися по Османській імперії і навіть взяли участь у нещасливій для османів битві під Анкарою 1402 р. проти Тимура [335, с. 202-209].

До сьогодні дискусійним залишається питання скільки походів в степ здійснили Вітовт і Токтамиш до битви на Ворсклі. Наприклад

М. Сафаргалієв вважав, що мав місце лише похід 1398 р. [412, с. 179], а Ф. Шабульдо звернув увагу на дві військові кампанії [514, с. 147-148]. Длугош під 1397 р. повідомляє, що Вітовт здійснив похід на татар. Причому литовське військо перейшло навіть Дон і досягло приволзьких степів [12. р. 491]. Щодо маршруту та географії вторгнення, то це очевидно, є перебільшення. Адже така масштабна акція мала зацікавити сусідів. Німецькі хроніки, наприклад, містять повідомлення про похід литовців на низ Дніпра 1398 р. Тоді була збудована кам'яна фортеця (Святого Яна) [514, с. 148]. Але у такому випадку виникає питання про час виводу Вітовтом з Криму караїмів (1398 і 1399 р. відпадають, тобто залишається лише 1397 р.) Припускаємо, що мали місце два походи. Перший відбувся 1397 р.) Тоді війська ВКЛ разом з чамбулами Токтамиша дійшли до Криму. Тоді ж мало місце приєднання частини караїмів до Вітовта [283, с. 31]. А наступного року відбувся похід на низ Дніпра з метою побудови фортеці. Адже потрібен був час для підготовки будівельних матеріалів. Те, що фортеця була споруджена з цегли підтверджують сучасні археологічні дослідження. Додатковим доказом того, що в 1398 р. справді мала місце активність ординців на Правобережжі Дніпра, видно з послання тевтонців від 26 лютого 1398 р., де сказано, що польські урядники мають якісь угоди з татарами [50, р. 312]. Такими урядниками могла виступати саме подільська адміністрація.

Тут слід згадати ярлик на кримські володіння Мухаммеду Тимур-Кутлука від 6 шааба 800 г. Хізри (1397–1398 рр.). О. Григор'єв датував його 24 квітня 1398 р. [144, с. 97] В той же час М. Сафаргалієв, видачу документа відносив на 1397 р [412, с. 178]. Місцем видачі документа О. Григор'єв вважав землі неподалік сучасного села Мішурин Ріг [144, с. 97]. Обидва роки обґрунтовуються такою логікою подій. Як у 1397 р. Тимур-Кутлук

міг переслідувати Токтамиша і таким чином, опинитися на Правобережжі, так і наступного року він міг прекочувати у цей же район, щоб запобігти черговому вторгненню Вітовта і Токтамиша. Відповідно йому потрібно було заручитися підтримкою кримської аристократії, як 1397 р., коли він захопив Крим, так і у 1398 р. щоб мінімізувати втрати від походу ворога. Тим більше, що мав місце перехід частини кримського нобілітету на бік Вітовта і Токтамиша, що видно по історії з караїмами. Повідомлення про напад татар на литовські терени відсутні. Навряд чи Тимур-Кутлук збирався нападати на ВКЛ. Адже йому треба було закріпитися на завойованих землях. Бо як він сам казав: «Боюся своїх, а не лише чужих» [302, с. 144; 363, с. 172]*. Тут важливим є той фактор, що Правобережжя Дніпра, нижче Синіх Вод, ще залишалось зоною кочування ординців.

Повертаючись до питання походів Вітовта і Токтамиша в степ 1397–1398 рр. спробуємо реконструювати стратегічні цілі союзників. Описуючи перший похід, Длугош робить наголос на захопленні якоїсь орди поблизу Дону [12, р. 491]. Ф. Шабульдо вважає, що метою кампанії було повернення Криму під владу Токтамиша [514, с. 147]. Це твердження підтверджується нумізматичними знахідками. В. Лебедев відзначає існування дирхема Токтамиша, карбованого у Криму у 1397–1398 рр. (800 р.) [290, с. 19]. За умов, коли в західних улусах Золотої Орди володарював союзник ВКЛ, Вітовт отримав можливість взяти під контроль Дніпровський шлях до моря. Те, що мова йшла саме про включення нижнього Подніпров'я до ВКЛ видно по замку св. Яна (він був збудований з каменя) [514, с. 148]. Адже для будівництва такої фортеці потрібно більше зусиль і часу. Проте таке активне просування в степ було перервано черговою поразкою

---

* Даний вислів хан висловив 1399 р.

Токтамиша. Він не зміг довго протриматися в крилі Мувала. В. Лебедев відзначає, що вже згадуваний дирхем чеканки Токтамиша 1397–1398 р. представлений лише 1 екземпляром [290, с. 19]. Вочевидь, демографічні втрати крила Мувала були занадто великими, аби надати Токтамишу достатньо сил для самостійної боротьби з Тимур-Кутлуком. Тим більше, що цей хан прикочовував на захід разом з усією своєю Ордою. Це видно з описів в джерелах битви на Ворсклі 1399 р.

Саме під час перебування Токтамиша у ВКЛ сталася інша важлива подія - видача ханом ярлика Вітовту, що не викликає жодних сумнівів. Важливість цього документа в тому, що ним Токтамиш, як останній легальний правитель всього Улусу Джучи, юридично поступався землями на захід від Дніпра і Ворскли на користь ВКЛ, тобто документально підтвердив вже існуючий стан речей. Щодо часу видачі ярлика, то впевнено можна говорити лише про те, що це було до битви на Ворсклі. На нашу думку, мова може йти про період між другим і третім походами союзників у степ.

Тут слід зрозуміти ще один важливий момент. Як тлумачити спільні дії Токтамиша і Вітовта? Історик досліджуючи ці події потрапляє в тенета наявних джерел, більшість з яких європейські. З них випливає, що саме Вітовт і, відповідно ВКЛ, воює проти Золотої Орди. Причому постать Токтамиша потрапляє в тінь литовського правителя. Але слід пом'ятати, що Токтамиш залишався формально законним ханом Улусу Джучи. Відповідно спільні дії Вітовта і Токтамиша слід сприймати як союзні виправи ВКЛ і Золотої Орди проти антиурядових заколотників в державі Джучидів. На нашу думку саме цим можна пояснити тут кількість добровольців з Польщі, які стали під стяги Вітовта. Справа в тому, що в 1390-х рр.

литовський правитель ще не набув, такої величності, яку він буде мати наступного століття. Відповідно він мав чимось зтягнути до себе вояків з сусідньої країни. І саме статус Токтамиша і був вочевидь цим магнітом.

Отримавши ярлик, Вітовт розпочинає підготовку до повномасштабного наступу на Золоту Орду. Фактично ця подія мала вигляд хрестового походу. В Київському князівстві відбувся збір військ ВКЛ і татар Токтамиша. Також у війні мали взяти участь молдавські і подільські полки, добровольці з Польщі (400 вояків), загін тевтонських лицарів (100 списів, які за підрахунками Масана нараховували 600–700 вояків) [300, с. 402-403; 514, с. 149]. З важкої зброї військо мало артилерію і табір з «возів кованих». Літопис нараховує у війську 50 князів, до цього слід додати 12 лицарів-братів Тевтонського ордену, Спитка з Мельштина і Стефана I Молдавського зі своїми дворами, і зрозуміло самих Вітовта і Токтамиша, тобто перед нами постає військо цілком аристократичне за своєю суттю. В цьому війську Вітовта нагадувало руське військо часів походу на Калку 1223 р.

Влітку 1399 р. Тимур-Кутлук кочував в степу. Очевидно це було в середній течії Сіверського Дінця. На це вказує маршрут обраний Вітовтом. У випадку перебування Тимур-Кутлука десь за Самарою чи південніше, то військам ВКЛ зручніше було б рухатися Дніпром. До того ж Тимур-Кутлук чекав на підхід Едигея з заволзькими ордами. За таких умов преміщення вздовж Сіверського Дінця давало татарам простір для маневру. Вітовт, закінчивши збір війська, в липні 1399 р. рушив з Києва «в поле Татарське далече». Взагалі рух війська в глибину Степу суходолом, з відривом від річкової артерії якою був Дніпро, недвозначно вказує на дві речі. По-

перше, метою кампанії 1399 р. був не Крим, а принаймні Азов і задонський степ. Хоча не виключено і те, що правитель ВКЛ міг сподіватися дістатися Волги в районі сучасного Волгограда. Згадаймо слова, що приписували Вітовту літописці: «підемо полонити землю Татарську, переможемо царя Темир-Кутлюя, візьмемо царство його... посадимо в Орді на царстві його царя Токтамиша і на Кафі, і на Азові, і на Криму, і на Азтаракані, і на Заяцькій Орді, і на всьому примор'ї, і на Казані; і те буде все наше і цар наш». Зрозуміло, що ці слова швидш за все є гіперболою книжників XV ст., проте складеною на основі реальних розмов Вітовта і його оточення. По-друге, рішуче і впевнене просування литовського війська вглиб степів показувало, що психологічно і фізично воно не сприймало даний факт як екстраординарний. Минулорічні кампанії мали збагатити досвід керівників і вояків щодо дій в степу. А якщо згадати, що лєвова доля полків була виставлена українськими князівствами та союзними татарами, для яких степи були «рідним домом», то Дніпрово-Волзькі рівнини перестають виглядати як «терра інкогніта».

П'ятого серпня Вітовт наблизився до р. Ворскла, в верхній її частині. Судячи з усього, дана річка була на той час кордоном Київського князівства і ВКЛ в цілому. На це вказує розташування на ній, згідно «Списку міст далеких і ближніх» найпівденнішого київського «града» Хотмишля. Щоправда, джерела що висвітлюють битву не згадують міста, а навпаки підкреслюють, що події відбулися у відкритому степу. Хотмишль знаходився ближче до витоків Ворскли. Вітовт зупинив свій табір на правому березі. Сюди ж незабаром підійшов і Тимур-Кутлук. Принаймні літописець його появу подає вже після прибуття литовського війська. Спочатку до битви не дійшло. Хан зав'язав з Вітовтом перемовини. Причому правитель ВКЛ прямо вимагав визнання Тимур-Кутлуком зверхності

Литви. В такому бажанні Вітовта на той момент вже не було нічого неординарного. За минулі роки його зверхність визнав екс-хан Золотої Орди зі своїми дітьми, і судячи з усього ще ряд Чингізидів (принаймні Таш-Тимур зі своїм родом). Сам же Тимур-Кутлук формально залежав від Тамерлана. Відповідно, говорячи: «покорися і ти мені», Вітовт виходив вже з існуючої практики.

Тимур-Кутлук погодився на вимоги Вітовта, але зажадав три дні, щоб дати остаточну згоду. Протягом цього періоду він фактично утримував литовське військо: «посилав до Вітовта скота багато, волів, овець...» (до речі, опис тварин прямо вказує, що хан кочував не тільки з військом, а й з усією ордою. Останнє після Тимурової навали було типовим для степових можновладців). Судячи з усього Тимур-Кутлук або отримав повідомлення про підхід Едигея, або просто відтягував час до прийняття важливого рішення. Так чи інакше але поява темника з чисельним військом повністю змінила всю ситуацію. Едигей одразу взяв все правління в свої руки. Коливання та невпевненість хана змусили його піти на переговори з Вітовтом, які однак, завершилися безрезультатно. Після цього обидва війська почали готуватися до битви. Польська хроніка передає історію про суперечку, що відбулася між Спитком з Мельштина і шляхтичем Щуковським. Спитко, мовляв, пропонував прийняти умови Едигея. А Щуковський, навпаки, звинувачуючи Спитка в боягузтві, наполягав на наступі [12, р. 494-497]. Гадаємо, в цьому сюжеті зафіксовані ті суперечки, які точилися серед вітовтових генералів. Пропозиції Спитка відображали думки українських вояків, для яких степова війна була справою життя. Будучи свідками непостійності татар і їх усобиць вони розуміли, що методом відтягування часу (як перед цим робив Тимур-Кутлук) можна сподіватися на розкол лав противника. В той же час табір був надійно укріпленний. Щодо останнього, то треба

наголосити, що використання укріплених засобів під час битви не було новиною для степовиків. Наприклад у 1395 р. під час військових дій на Кавказі як Токтамиш, так і Тамерлан вдавалися до такого прийому [205, с. 119; 206, с. 176-177]. Новацією були зброя, що давала можливість використовувати табірні укріплення продуктивно. В той же час Щуковський уособлював думку європейського лицарства, яке тяжило до відкритого бою лицарською зброєю. В решті решт даний спір є прикладом ставлення в феодалному війську до нової зброї і техніки її використання (такі суперечки мали місце в більшості європейських країн аж до XVI ст.)

Незважаючи на те, що польська хроніка фіксує факт прийняття Вітовтом сторони тих хто бажав наступу, проте хід битви вказує на інше - правитель ВКЛ спочатку все ще діяв не залишаючи табір. Дванадцятого серпня Едигей розпочав атаку в центрі. З тих скупих описів битви, що до нас дійшли, можна зробити такий висновок - темник використав спочатку тактику Тамерлана, тобто через центр спробував перекинути литовські полки, викликати паніку і тисняву серед вояків та швидко здобути табір. Проте і Вітовтове військо виявилось на висоті. Вже в першій атаці татари засипали бойові порядки противника стрілами. Не залишилися в боргу і литовці. Хоча літописець критично описує дії вогнепальної зброї, мовляв, «в полі чистому пушки і пищалі не дієві» бувають. Але пізніше зазначає, що стрільба з литовської сторони завдала чималої шкоди ворогу і кілька разів змушувала його до відступу. Після кількогодінного запеклого бою бойові порядки татар потіснилися, «почала перемагати Литва князя Едигея Ординського». Тоді темник змінює тактику і продовжуючи організований відступ пускає орду Тимур-Кутлука на фланги Вітовта. З того, що ханові вдалося доволі швидко обійти литовські полки видно, що Вітовт наступав на ворога необережно зі

своєю кіннотою і, можливо, частиною піхоти відірвався далеко від табору. Литовський полководець вочевидь спробував виправити ситуацію і намагався за допомогою частини військ зупинити Тимур-Кутлука. Саме після опису обходу хана літописець змальовує найдраматичніший за напруженням момент битви: «...і бисть брань люта і сеча зла зело». Джерела вказують на Токтамиша, як людину, яка перша почала тікати і відкрила фланг, на який обрушився Тимур-Кутлук. Втеча Токтамиша вирішила долю битви. Бойові порядки литовського війська були зруйновані, підрозділи змішані. Ординці швидко оволоділи табором після чого переслідували втікачів до Києва. Вітовт теж рятувався втечею «в малій дружині». Велика частина війська загинула або потрапила в полон. Тільки князів, що лягли на полі бою літописець називає 74 – серед них Андрій і Дмитро Ольгердовичі, Спитко з Мельштина тощо. Літописець занотував: «...Оскудевшу людми від Темир-Кутлкева побоїща в полі чистім... і була тоді скорбота велика і пустота людей в Литві». Щоправда, пізніше частина князів, що їх вважали загиблими знову зустрічається в джерелах. Та й чимала кількість вояків мала врятуватися, бо битва закінчилася під вечір і в сутінках можна було сховатися. Наприклад, з дванадцяти німецьких лицарів врятувалося три – і це при тому, що вони були не місцеві. Очевидно це стосувалося вояків добре знайомих з краєм, передусім українців і татар.

Напряму переслідування вказує не стільки про те куди тікали вояки (люди, що рятуються шукають в першу чергу безпечні місця подалі від ворога), скільки про подальший після битви рух татар. Едигей як талановитий полководець мав розуміти, що внаслідок перемоги у нього з'явилася можливість доволі легко оволодіти Києвом та іншими містами. Бо, як писали вже через 120 років литовські можновладці: «Київ – це ворота всьому панству», «славний

і знаменитий замок» [72, с. 174]. Проте місцева фортеця встояла перед атаками ординців. Вочевидь, коли джерела кажуть про «всю силу литовську», що ходила в похід, то тут слід розуміти в першу чергу дружини князів та інших вельмож. В той же час частина місцевих вояків в т.ч. міські ополчення очевидно для далекого походу в степ не залучалися. Саме тому Київський замок відбив ворожі приступи. На жаль, не відомо чи застосовували татари при його штурмі захоплені гармати. Поки Тимур-Кутлук з Едигеєм тримали в облозі Київ, їх чамбули розійшлись по українських землях, доходячи навіть до Луцька – «багато міст поплениша, багато країн (тут князівств – *Б.Ч.*) повоеваша і пусто створивши». Нарешті татарські керманічі, розуміючи, що Київ не захопити, а без цього залишатися в ближніх степах небезпечно, почали відступ. Можна лише уявити кількість здобичі і полону, що переможці забирали з собою. Один тільки Київ дав відкупу 3000 рублів (Печерський монастир 30 рублів) - тобто величезні як на ті часи гроші [12, р. 494-497; 138, с. 231-232; 225, с. 21-25, 31; 296; 300, с. 403; 359, с. 131; 361, с. 72-73; 363, с. 173-174; 368, с. 144-145; 369, с. 219; 370, с. 143; 371, с. 229; 385, с. 86; 386, с. 450-451; 412, с. 179-180; 419, с. 70; 481, с. 710-711; 514, с. 149-150].

Значення подій 1399 р. є дуже важливим в історії Золотої Орди. Держава Джучидів, не зважаючи на важкі втрати внаслідок погрому Тамерлана і громадянської війни, спромоглася знайти сили аби відбити вторгнення ззовні. При цьому, неспроможність Кутлуг-Тимура і Едигея захопити українські міста в умовах, коли основне військо ВКЛ було знищено, чи розсіяне внаслідок поразки, яскраво показало, що території на захід від Ворскли і Дніпра втрачені для Золотої Орди остаточно. На додаток, важливим є факт надання Токтамишем ярлика Вітовту. Таким чином цей хан, як останній

легетимний правитель Золотої Орди, узаконив вже здійснені за рахунок степовиків завоювання ВКЛ так легітимізував їх на майбутнє.

РОЗДІЛ V

УЛУС ДЖУЧИ: СУБЛІМАЦІЯ КОЧІВНИЦЬКОГО СВІТУ У СТЕПОВУ ІМПЕРІЮ

5.1. Оформлення західних кордонів держави. Територіальний устрій

У 1224 році Чингізхан провів адміністративну реформу, згідно з якою держава поділялася на чотири області – улуси. Їхніми правителями призначалися сини каана – Джучи, Чагатай, Угедей і Толуй. Старший Джучи отримав західну область, яка на той момент складалася з щойно завойованого Хорезму і східного Дешт-і-Кіпчака. Але вже тоді землі, які простягалися на захід, розглядалися як такі, що належать Джучи. Це видно хоча б з того, що після битви на Калці 1223 р. долю взятого в полон київського князя Мстислава вирішував саме старший син каана [199, с. 223]. Цей епізод підтверджує думку про те, що саме Джучи керував діями Субедея і Джебе. У цьому ж контексті слід сприймати і повідомлення ал-Джузджані про ставлення Джучи до Кіпчака: «Коли Туші (Джучи), старший син Чингізхана, побачив повітря і воду Кіпчацької землі, то він найшов, що у всьому світі не може бути землі приємнішої ніж ця, повітря кращого ніж тут, води солодшої ніж тут, лугів її, пасовиськ розлогіших ніж тут» [207, с. 14]. Західний похід теж очолював Джучид. І навіть коли Бату зустрів внутрішню опозицію в особі Гуюка та інших, каан підтримав саме Бату [199, с. 310-311].

Внаслідок Західного походу 1236–1242 рр. і походу Курумиши 1245–1246 рр. Улус Джучи перетворився на найбільшу область Монгольської імперії. Проте його географічне розташування – віддаленість від метрополії, відокремленої до того ж улусом Чагатая,

– робило улусного правителя Чжувана, згідно з китайськими джерелами, доволі самостійною фігурою. І якщо Бату сучасники сприймали як одного з наймогутніших представників імперії, то вже його наступник Берке, як видно з єгипетських джерел, виступає як незалежний правитель. Громадянська війна в Монгольській імперії, що спалахнула 1260 р. між синами Толуя – братами Хубілаєм і Аріг-Бугою, остаточно розколола імперію Чингізхана. У цій усобиці Берке підтримав Аріг-Бугу [509, с. 34]. Однією з важливих причин цього був той факт, що Аріг-Бугу за монгольською традицією було обрано кааном [509, с. 34]. У той же час Хубілай виступив в ролі людини, що оскаржувала право на престол. І якщо Аріг-Буга уособлював Монголію – метрополію імперії, то Хубілай представляв Китай [63, р. 11; 509, с. 35, 36, 38]. Поразка Аріг-Буги [509, с. 37] ще більше дистанціювала Джучидів від нового центру влади Ханбалика, або Ханбалгасуна (сучасний Пекін) [509, с. 43]. Поява в Монголії чергового конкурента Хубілая Хайду, нащадка Угедея, створило умови для самостійності Джучидів. Справа в тому, що спершу Менгу-Тимур погодився допомогти каану проти бунтаря. Але згодом розірвав угоду і став на сторону Хайду [509, с. 48-49].

Вже за правління Берке (1257–1266) Улус Джучи де-факто перетворюється на окрему державу. Хан Менгу-Тимур (1266–1280) починає карбувати власну монету, відправляє в осілі області своїх чиновників, проводить новий перепис населення, припиняє надсилати «данину» до Каракоруму і роздає землі осілих регіонів за прикладом каана. Що ж стосується улусів на теренах України, то вони автоматично перейшли до нової держави – зрозуміло, що цей перехід був технічним. І в подальшому до XV ст. більшість земель сучасної України перебувала саме в складі Золотої Орди.

Згідно з традицією кочовиків, нащадки Джучи розділили Улус Джучи на дві частини – «крила». Західне (праве) крило дісталось керівникові всього улусу Бату, а східне (ліве) відійшло до старшого у роду Орду-Ічена. До початку XIV ст. ці частини жили самостійним життям і були фактично окремими країнами. Однак, правителі лівого крила формально вважалися залежними від володарів правого. У територіальному аспекті праве крило також домінувало – йому належав не лише величезний степовий масив, але й усі осілі регіони, причому не тільки на заході, але й на сході (Хорезм). Навіть кордон між ними проходив, судячи з усього, не по Яіку (суч. Урал), а дещо східніше. Відповідно, Золотою Ордою у цей проміжок часу слід вважати лише праве крило [453, с. 373]. Наприклад, єгипетські літописці прямо називали Золоту Орду за іменами сарайських ханів: «країна Берке», «країна Узбека». Зрештою, формальна залежність лівого крила поступово трансформується у фактичну, коли Тохта втручається в боротьбу за владу в Кок-Орді, і за його підтримки ханом у тамтешніх землях стає Баян [211, с. 118]. Остаточо ж ліве крило підпадає під владу правого вже за володарювання Узбека. З цього моменту Золотою Ордою став весь Улус Джучи. Навіть «Велика Замятня» 1359–1381 рр. не змінила існуючого стану речей, оскільки до влади у Сараї прийшов очільник лівого крила Токтамиш. Тому і ярлик, виданий ним Вітовту, був надзвичайно важливим для нащадків, бо надійшов від останнього легітимного правителя всього Улусу Джучи*.

---

* Наступники Токтамиша вже не контролювали всього Улусу. Як правило, існувало декілька ханів, і легітимність влади кожного з них в очах сучасників була під питанням у залежності від того, кого саме ці сучасники підтримували.

Визначення кордонів Золотої Орди на теренах сучасної України є справою важкою. Головна причина – це брак джерел. Проте окреслити, принаймні у загальних рисах, контури держави в цьому регіоні є можливим. Слід відзначити, що Монгольська імперія, а потім Золота Орда не були виключно кочовими утвореннями. Це були держави, в основі яких лежали два світи: кочовий і осілий. Степ становив серцевину країни – її внутрішні регіони. Осілі ж області формували зовнішній контур держави. Кочовики були тією силою, яка створила державу Чингізхана, а у наступні століття саме вони стали одним з головних факторів, завдяки яким осілі народи утримувалися під владою ханів. Якщо кочовики становили військову міць, то осіле населення складало економічну основу країни. Відповідно, визначаючи кордони держави, на нашу думку, не слід проводити їх виключно по межах розселення кочовиків – вони були лише частиною населення, хоча й державоутворюючою. Територію слід реконструювати по сітці державно-бюрократичного апарату, який був представлений, у першу чергу, намісниками хана баскаками-даругами та виключно «економічними» чиновниками: митниками, вартівниками, очільниками ямів, отаманами тощо*. При цьому більшість осілих регіонів зберегла стару аристократію, династії і управлінські механізми: як князі з числа степових народів правили своїми підданими, так і осілі правили своїми**. Що ж стосується держав, які були сусідами з країнами Чингізидів і платили їм данину, але при цьому не входили до ординської адміністративної структури, на нашу думку, їх якраз і можна вважати «залежними» чи «васальними».

---

* О цих посадовцях та інших чиновниках піде мова далі.

** Такий підхід до влади є доволі типовим для багатьох імперій і багатонаціональних держав з давнини до сьогодення.

Виходячи з таких критеріїв, кордон Золотої Орди в період її піднесення можна окреслити таким чином: на заході він захоплював Північну Добруджу, а потім по лівому берегу Дунаю тягнувся до Залізних воріт; звідти вздовж Карпатських гір йшов до верхів'їв Серету, Пруту і Дністра *; по правому берегу Дністра кордон спускався до Бакоти і далі переходив на лівобережжя річки. Описуючи війни Данила Галицького проти болохівців і ординців, літопис оперує такими географічними назвами: при поході Курумиши та Бурундая на Галицько-Волинську державу першими під удар потрапляють Шумськ і Кременець [121, с. 117, 124]; у відповідь руські війська атакують Бакоту, причому тут захоплюють баскака, Меджибіж і регіон Побужжя з «людьми татарськими», Городок, Семоч «і всі міста, що сидять за татарами, Городеск і по Тетереві до Жидичева» [121, с. 117, 120; 274, с. 251-253]. Отже, бачимо, що межею Монгольської імперії були верхів'я Серету, Південного Бугу, Горині і Смотрича (не виключено, що це пояснювалося наявністю тут степового ареалу). Далі кордон мав проходити по р. Случ на північ. По-перше, це видно з факту входження Київської землі до складу Монгольської імперії, а Случ якраз і був кордоном князівства з боку Волині. По-друге, підтвердженням цьому є історія з походом Данила Галицького на Звягель у 1257 р. Тоді він і Міндовг уклали договір про спільний наступ на Київ. І першим містом, яке зазнало нападу Данила Галицького, був саме Звягель, розташований на Случі [121, с. 120]. Київщину монголи включили до держави, і навіть перших баскаків зустрічаємо саме тут – якраз під час падіння стольного міста [199, с. 310].

---

* Детальніше про це див. підрозділ І.3 «Ногаєва доба».

Для реконструкції північної частини кордону звернемося до праці О. Русиної. Дослідниця проаналізувала функціонування урядів старця і отамана у ВКЛ у XVI ст. і дійшла висновку, що це є відгомонам розмежування Золотої Орди і Литви. Відповідно, кордон мав проходити по Чорнобильському і частині Овруцького повіту. Мозирський і Любецький повіти не входили до складу держави Джучидів [249; 404, с. 82-84].

У повідомленні літопису про поїздку Данила Галицького до Бату сказано, що приводом до неї стала вимога Мауці (у літописі – Могучий) віддати Галичину [121, с. 109]. Але сусідніми ординськими землями керував Курумиши. З цього випливає, що Мауці викликав Данила як посадовець, що у владній ієрархії знаходився нижче за Бату (так само як і Бату був останньою владною ланкою перед кааном). Характерно, що П. Карпіні, називаючи улусних правителів, також говорить, що Мауці стоїть «вище Коренци (Курумиши)», але при цьому папський посол не пояснює в чому суть цієї вищості [163, с. 48]. Однак, після від'їзду посланника папи зі ставки Курумиши до Бату, оточення Карпіні було відправлене до Мауці [163, с. 60]*. Важливо, що маршрут повернення Карпіні додому мав такий вигляд: каан – Бату – Мауці – Курумиши – Київ [163, с. 60-61].

Виникає питання: хто ж приховується під іменем Мауці-Могучий? М. Сафаргалієв припускає, що Мауці і є Мувал [412, с. 42]* (вочевидь, виходячи з того, що Бейбарс і Еннувері його називають Мувалом [209, с. 57; 211, с. 109, 121; 224, с. 150, 152, 156], а Елайні – Моголом [212, с. 503]). В. Трепавлов у своїй останній праці по

---

* Там же знаходилися й інші: «князь Ярослав і його товариші, а також дехто з Русії Святополк і його товариші».

* М. Сафаргалієв використовує ім'я у варіанті Мовал.

Золотій Орді припускає, що Мауці не є Чингізидом [443, с. 31]. Іншої думки дотримується Р. Почекаєв. У своєму дослідженні він, спираючись на повідомлення Рашид-ад-діна, стверджує, що Мауці є сином Чагатая [381, с. 76, 156]. За співзвучністю імен з дітей Чагатая на цю роль підходять лише Мутуген та Муджи Яя, але перший з них загинув ще за життя діда. Важливо й те, що Рашид-ад-дін не згадує про правління представників роду Чагатаєвичів в Улусі Джучи. Тож, на нашу думку, з огляду на конфронтацію цього роду з Джучидами така ситуація є малоімовірною.

Як бачимо, у лівому крилі поділ на менші крила був досить чітким. У правому ж крилі Мувалова частина не була настільки яскраво виділена. Це було зумовлено кількома причинами. По-перше, Бату дісталися нещодавно завойовані землі. Крім того, з кожним роком зростала небезпека з боку сусідів, що вимагало від нього відповідної концентрації сил, яких не вистачало для придушення повстань та боротьби із зовнішніми загрозами. І якщо велике праве крило (Ак Орда) хоча й із труднощами, але панувало над ситуацією, то у нащадків Мувала в перші роки володарювання в Європі сил і можливостей для цього було замало. Яскравим прикладом можуть слугувати безрезультатні спроби Курумиши, якого, очевидно, підтримували сусідні улуси, справитися з Галицько-Волинською державою [274, с. 251-252; 381, с. 264-266]. Слабкість крила Мувала спричинювалася й іншими факторами. Зокрема, частина його областей роздавалася не лише Муваловичам, але й дітям його старших братів. Так, частина Правобережної України була віддана сину Орди-Ічена – Курумиши (принаймні, у родословній Джучи, поданій Рашид-ад-діном, під цим іменем фігурує лише нащадок Орди-Ічена [209, с. 46]). Крим належав Шибану [231, с. 25], а придонські терени взагалі «не-чингізиду» князю Картану, який,

щоправда, був зятем Бату (одружений з його сестрою) [163, с. 48]. Таким чином, три старших брати не лише формально очолили крила, але й забрали більшість земель Мувалового крила. При цьому зібране «антиєвропейське» військо очолював Курумиши. Навіть під час проїзду представників західних держав, як видно на прикладі Данила Романовича і П. Карпіні, не обов'язковим було відвідування Мауці. Не слід забувати, що такі зустрічі передбачали подарунки [163, с. 47, 60]*, цінність яких визначалася передусім статусністю очільника цілком конкретної області.

У подальшому Бату, на нашу думку, взагалі здійснив спробу централізувати владу в Ак Орді. Вже Рубрук звернув увагу на те, як Бату змусив Берке посунути свій улус з вигідного «кавказького» шляху, щоб прибутки з нього надходили лише до скарбниці Бату [128, с. 95]. Цьому не завадило навіть те, що каан Менгу передав Грузію в уділ Берке [199, с. 187-188]. Крило Мувала Бату віддав своєму синові Сартаку – для Рубрука, який подорожував 1253 р., уособленням монгольської влади над західними володіннями був саме Сартак [128, с. 67]. Нашадки ж Мувала, скоріш за все, отримали землі безпосередньо у володіннях Бату, ближче до столиці*. Недарма пізніше Ногай мав володіння на схід від Волги біля Яіка [211, с. 117]. Загалом, його послання і доручення, отримані від Бату [412, с. 45], вказують, що останній намагався тримати своїх родичів поближче до себе, натомість відправивши Муваловичів під приводом участі в завоюванні Ірану 1256 р. на допомогу Хулагу.

---

* На це звернув увагу П. Карпіні: «...І хоча ми дали йому дуже багато, але йому цього здалося недостатньо... він попросив більше...» – і далі: «Поїхали до Коренци, який знову також попросив у нас дарів».

* Щоправда, самого Сарая тоді ще не існувало.

Але після приходу до влади Берке «українське» крило знову дістається нащадкам Мувала – його онуку Ногаю. Припускаємо, що однією з причин відносно легкої розправи Берке з Батуїдами – Сартаком і Улагчи, була підтримка з боку інших Джучидів, невдоволених політикою Бату.

Саме за правління Ногая крило Мувала підвищує своє значення. Недарма літописці, які були досить уважними до титулатури ординців, називали Ногая царем [370, с. 79]. У даному випадку це не перебільшення, а констатація факту. У владній вертикалі Джучидів Ногай зайняв місце рівне місцю Шибана у великому лівому крилі. Відповідно, як для підданих Джучидів, так і для сусідніх країн, що платили данину Золотій Орді, з'явився новий центр влади. Г. Пахімер так пояснював самостійність Ногая: «І, бачачи квітучі землі і народи, що були спроможні створити свою самостійну державу, він звернувся проти тих, хто послав його, і прийняв владу над тими народами» [70, с. 287]. Отже, як свідчить ця цитата, греки з одного боку не розуміли причин самостійності Ногая, але з іншого чітко вловили державницький потенціал народів, які заселяли землі України.

Поразка Ногая призвела до втрати крилом Мувала свого значення. Спочатку Тохта віддав його своєму братові Бурлюку, якому вочевидь, дісталася і посада беклярбека: не випадково саме він очолював війська, відправлені проти Джекі, а пізніше – Каракісека [211, с. 119]. Але ставка Бурлюка розташовувалася не на Дунаї, а в районі Дону. Це видно з повідомлення про заколот Сарайбуги і Турая. Невдовзі після перемоги Тохти молодший (і на той момент єдиний) син Ногая Турай звернувся до Сарайбуги з пропозицією організувати заколот проти хана. Сарайбуга погодився, і вже разом з Ногаєвичем відправився до Бурлюка, який був його братом. Однак, звернення до нього було продиктоване не лише родинними зв'язками,

але й тою силою, якою він володів як правитель крила Мувала. Згідно з повідомленнями джерел, Сарайбуга, щоб дістатися ставки брата, перейшов по кризі Волгу, а потім, залишивши військо, приїхав до Бурлюка [211, с. 118-119]. Отже, аби дістатися до його ставки, заколотникам навіть не знадобилося переходити Дон. Хто очолював крило Мувала після Бурлюка нам не відомо.

За часів Узбека влада в «українському» крилі мала бути віддана не Чингізиду, а комусь з емірів, що відповідало внутрішнім змінам, яких зазнала структура влади держави за цього хана. Узбек, намагаючись не допустити появи конкурентів, віддавав ключові посади в державі емірам. Традиція віддавати крило не Чингізидам, започаткована Узбеком (якщо її не ввів Тохта після Бурлюка), продовжилася за його нащадків. Так, при Бердібеці на чолі правого крила став Мамай. Цікаво, що і центр влади області зосередився поблизу Дніпра [145, с. 117-121]. Саме за Мамає крило Мувала знову набуває свого значення. На період «Великої Замятні» воно виступає як самостійна держава. Токтамиш, прийшовши до влади, змушений був повернутися до традицій XIII ст. За його правління крило Мувала очолюють знову Чингізиди. Так, у 80-х – на початку 90-х рр. рр. XIV ст. тут править Бек Булат, центр переміщується до Солхатської тьми. У 1391 році Бек Булат виступає проти Токтамиша, отже, за часів Ногая та Мамає «українське» крило виступало суб'єктом політичних відносин. Після поразки Бек Булата, ймовірно, крило очолив Таш-Тимур. У боях проти Тамерлана 1395 р. на Кавказі він знаходиться серед володарів крила Мувала, і вже у джерелах XV–XVI ст. він згадувався як один з «давніх» ханів [501].

Під час розгрому Золотої Орди у 1395–1396 рр. для нищення областей крила Мувала Тамерлан підготував окремий похід очолюваний ним самим [205, с. 121; 206, с. 179]. Наступні міжусобні

війни, які розтягнулися на десятиріччя, призвели до того, що Мувалове крило фактично припинило існувати як адміністративно-територіальна одиниця. Кожен хан зі своєю ордою кочував по землях колись єдиної країни, вишукуючи можливості закріпитися на захоплених територіях. За землі, які раніше охоплювало крило, йшла боротьба між заволзькими ханами і ставлениками ВКЛ.

Крім того, крило Мувала мало ще одну особливість. Нерідко його правителі або улусбеки з його території були одночасно беклярбеками – командувачами всієї армії Золотої Орди. Курумиши очолював військо з шести туменів. На той момент це було усе військо Бату. У різні роки цю посаду обіймали Ногай, Бурлюк і Мамай. Не виключено, що Бек Булат, а за ним Таш-Тимур теж були беклярбеками. На жаль, відсутність цільного комплексу джерел не дає можливості зробити висновок, чи була це постійна практика. Саме геополітичне розташування крила вимагало від ханів утримувати тут значні сили, на відміну від лівого крила, яке фактично було внутрішнім, отже, безпосередньої загрози для нього не існувало. Війни ж на Кавказі були для Золотої Орди наступальними. Інша ситуація була у володіннях Джучидів від Дону на захід. По-перше, осілі регіони з півночі і півдня «здавлювали» степові улуси. По-друге, за ними лежали володіння незалежних чи напівзалежних монархів – Болгарська, Волоські, Угорська, Польська, Литовська і Галицько-Волинська держави. Усі вони потенційно були небезпечними для ординців. Періодично Золота Орда вступала у боротьбу то з однією, то іншою країною, і врешті-решт наступ цих сусідів у поєднанні з сепаратизмом підкорених народів став фатальним для крила Мувала.

Межі цього крила лише частково збігалися з державним кордоном, оскільки осілі області належали спочатку Каракоруму, а

потім Сараю. Таким чином, якщо в Придунав'ї кордони збігалися, то на Правобережній Україні державний кордон проходив південніше болохівців по кордону улусу Курумиши. Те саме стосується і Лівобережної України. На Кримському півострові кордоном крила була південна межа Солхатської тьми.

Спробуємо реконструювати східну межу крила Мувала. Першим, хто подав опис розташування володінь Улусу Джучи, був П. Карпіні. В. Єгоров, на основі повідомлення П. Карпіні висунув припущення, що кордон між володіннями Мауці і Катрана мав проходити по правобережжю Дону, а у верхній частині по Сіверському Дінцю [171, с. 164]. Цей же регіон виступає межею під час виступів Ногая. Конфлікт 1283–1285 рр. між рильським (Олег) і липовецьким (Святослав) князями і курським баскаком Ахматом фактично вилився у протистояння Ногая і Туда-Менгу (хоча фактично хан не управляв країною). А. Зайцев спірний регіон локалізує верхів'ями Сіверського Дінця, Сейму і Псла [191, с. 215 (мапа № 5)]. Отже, йдеться про верхню течію Сіверського Дінця. З опису подій 1292 р. відомо, що Ногай, рушивши на зустріч Туле Бугі, спочатку перейшов Дніпро, а потім, приєднуючи інших емірів (відповідно, пройшовши східніше), наблизився до ставки хана. Під час переговорів на Туле Бугу несподівано напав Тохта, і, вбивши правителя Золотої Орди, швидко відступив за Волгу, при цьому Дон в джерелах не фігурував [209, с. 69-70]. Отже, Туле Буга чекав Ногай на лівобережжі Дону.

Тепер подивимось на події війни Ногая і Тохти. Наприкінці 1290-х рр. на чергове послання Тохти Ногай відповів: «Наші (воївів Ногая) коні хочуть пити і ми хочемо напоїти їх водою з Дону» [108, с. 45; 211, 110]. Отже, з кількох великих річок, що віддаляли володіння Ногая і Тохти, саме Дон визначається як прикордонна

точка. Взимку 1298 р. Тохта з військом наблизився до Дніпра, проте, коли постало питання про тривалу дислокацію, навесні знову ж таки відступив до Дона [209, с. 71]. У тому ж році між противниками відбулася битва на річці Яса (на це вказує Бейбарс) [211, с. 111] чи у місцевості Бахтіяр (за повідомленням Рашид-ад-діна) [209, с. 71]. Обидві згадки відзначають, що це сталося біля Дона. Рашид-ад-дін повідомляє, що це сталося на березі ріки («місцевість Бахтіяр на березі річки Тан») [209, с. 71]. Єгипетський літописець зазначає, що Дон був у тилу Тохти [211, с. 111]. В. Тізенгаузен припустив, що Яса є Акаєм, притокою Сіверського Донця. Важливою тут є характеристика місцевості, дана Бейбарсом. Він свідчив, що Яса знаходилася між володіннями (тобто крилами) Ногая і Тохти [211, с. 111].

Як бачимо, саме Дон і Сіверський Донець вимальовуються в образі східного кордону крила Мувала. Більш точно визначити, як саме проходила межа, на нашу думку, може допомогти опис поїздки митрополита Пімена (1389 р.) в Константинополь (сюжет про рух по Дону) [470, с. 289] і його аналіз, здійснений К. Кудряшовим [285, с. 26]. У травні посольство Пімена минуло «Велику Луку» і пройшло «царев улус Сарихозин». Наступного дня митрополит вже пропливав повз «Бек-Булатів улус», через день минув улус Ак Бугі і за три дні був уже в Азові [470, с. 289]. К. Кудряшов визначив, що «Велика Лука» є місцем, де Дон «круто змінює широтний напрямок на меридіональний» [285, с. 24]. Отже, володіння Бек-Булата Пімен міг бачити у районі р. Чир. Таким чином, на 1389 р. східна межа крила Мувала проходила по межиріччю Сіверського Дінця і Дону. Зараз важко сказати, чи це була звичайна східна межа крила, чи Бек-Булат, який у тому ж році підняв своє перше повстання проти Токтамиша [302, с. 110, 111], просунув свої володіння східніше. Тут слід

звернути увагу на той факт, що Пімен бачив «татар же багато по обидва боки ріки Дон. В четвер же плили повз Бек-Булатів улус і бачили таку велику кількість татарської худоби, що важко собі і уявити: вівці, кози, воли, верблюди, коні» у травні [470, с. 289]. Подорож Пімена відбувалася весною. У цю пору року кочовики зі степів Лівобережжя України, як правило, переміщувалися до Азовського моря і Дону [352, с. 55]*. Але на літо, як відомо, кочовики підіймалися на північні пасовиська. Отже, у межиріччі Сіверського Дінця і Дону літні кочівлі мали знаходитися в районі Осколу, можливо, сягаючи Тихої Сосни. Недарма саме там відбувся вже згаданий конфлікт руських князів і баскака Ахмата. Таким чином, наявні джерела дають підстави стверджувати, що східна межа крила Мувала проходила по р. Дон (нижня течія) і лівобережжю Сіверського Дінця.

Завоювання території обумовлювало створення новою владою адміністративно-територіального устрою, який відповідав би її інтересам і традиціям. Передусім це диктувалося військово-мобілізаційними цілями. Відповідно, основною одиницею стає тьма (тумен) – область, здатна виставити десять тисяч вояків. Щоправда, у процесі завоювання Чингізиди не вдавалися до кардинальних змін в адміністративному устрої своїх нових підданих. Адже їм потрібні були в першу чергу їжа, припаси і новобранці. Причому в умовах військових походів усе це було необхідно отримувати дуже швидко. Але вже по закінченню Західного походу відбулася «обласна реформа». Передусім вона стосувалася територій, де мешкали кочовики: половецькі орди і чорні клобуки. Це було закономірним

---

* Див. наприклад, сюжет про кочування половців до Азовського моря і Молочних Вод весною 1103 р.

явищем, оскільки розселення кочовиків чітко прив'язане до економічних можливостей земель та щільності їх заселення. Відповідно, нарізаючи землі для своїх огланів, нойонів, емірів, каанів, влада виходила з уже наявного стану речей. У той же час князівства, де переважало осіле населення, передусім руське і аланське, хоча й мали перспективу втратити землі, зручні для кочування, проте їх існуванню у вигляді окремих областей ніщо не загрожувало. Щоправда, певні зміни сталися всередині їхніх феодалських володінь.

Наприкінці 1245 р. на теренах України на захід від Дніпра, на землях, що належали орді Котяна і чорним клобукам, оформлюється улус Курумиши. Він постав унаслідок підходу сюди монгольського війська, направлено на сторожу проти європейських країн [163, с. 47]. У джерелах улус відомий під різними назвами: «місця Куремсові» [121, с. 122-123], «Північні області» [211, с. 112], «Прославія» [161, с. 32-65] і, врешті-решт, «Поділля» [409, с. 396].

Особа Курумиши є досить загадковою. У біографіях, поданих Рашид-ад-Діном, є лише один персонаж з таким ім'ям – третій син старшого Джучида Орда-Ічена [209, с. 42]. Але про нього зазначено: «Цей Курумиши не має синів, і дружини його невідомі» [209, с. 46]. У 1259–1260 рр., коли в Монгольській імперії почалася усобиця між Хубілаєм і Аріг-Бугою, останнього від імені Джучидів підтримував Курумиши [209, с. 73]. В. Трепавлов визначає, що Курумиши, «можливо, не Джучид» [441, с. 31]. У той же час Агусті Алемань називає його сином Орди-Ічена [70, с. 215]. П. Карпіні ставить Курумиши в ряд вищих обласних правителів Улусу Джучи. Причому з характеристики папського посла видно, що Курумиши був Чингізидом, інакше б П. Карпіні охарактеризував його, як Картана: «якийсь князь» [163, с. 48]. Повідомлення Рашид-ад-діна може

містити неточність. Наприклад, після опису нащадків рідного брата Курумиши Хулагу він додає: «А бог знає краще» [209, с. 47]. А в кінці родинного дерева Джучидів прямо пише, що інформацію надали «люди, які заслуговують на довіру» [209, с. 60]*. Слід наголосити, що Рашид-ад-Дін не був свідком подій, які описував. До того ж улус Курумиши лежав далеко від зони зацікавленості Іранського двору, що, звичайно, обумовлювало слабку обізнаність персидського історика із ситуацією в західній частині Улусу Джучи. Зокрема, це простежується в описі Ногаєвої війни: показавши причини невдоволення емірів після Кримського походу, Рашид-ад-Дін не називає ні земель цих емірів, ні їхніх імен [209, с. 71]. Відповідно, він зовсім не згадує синів Курумиши, про яких дослідники довідуються від єгипетського літописця Рукнеддіна Бейбарса. Бейбарс зазначив, що в Північних областях правили три сина Курумиши (у тексті Курмиши): Абаджи, Караджи і Янджи, які були старшими воєначальниками і керували туменами [211, с. 112].

Улус зазнав великих втрат під час громадянської війни 1299–1301 рр. Загинули два старші сини, тож після закінчення конфлікту хан Тохта віддав область молодшому нащадку Курумиши [211, с. 113, 117]. У першому 20-річчі XIV ст. на територію улусу свій вплив поширило Галицько-Волинське князівство. У 1352 р. місцевий правитель виступив проти хана Джанібека, за що був покараний. Є підстави вважати, що після цього улус втратив династію, і вже на початок 60-х рр. XIV ст. область управлялася емірами сусіднього улусу Ногая. У 1362 р. ВКЛ завдає успішного удару по ординцях. Литовці поширили свою владу на південь, захопивши цілий улус. Така ситуація тривала до початку 90-х рр. XIV ст. Внаслідок падіння влади Коріатовичів емірам з улусу Ногая вдається відновити владу

---

* Проте, як відомо: «Errare humanum est (людині природньо помилятися)».

південніше Синіх Вод. Тут у 1395 р. вже існує улус Хурмадая. Проте за Вітовта кордон ВКЛ знову спускається до Чорного моря. Ярликом Токтамиша землі колишнього улусу Курумиши остаточно передаються під владу ВКЛ. Де-факто ж південна частина області періодично зазнавала нападів, як з боку степовиків, так і з боку осілого населення, внаслідок чого на цій території зникає місцева людність, занепадають міста. Основним видом економічної діяльності тут стає уходництво.

Після створення улусу його західний кордон проходив по Дністру. Проте болохівці навряд чи входили до його складу. Це не відповідало устрою Монгольської імперії, в якій структура влади передбачала пряме підпорядкування осілих регіонів Каракоруму. З повідомлень літопису про війни Курумиши з Данилом складається враження, що ординці приходили з відносно віддалених земель. З іншого боку, і під час походу Данила на болохівців кочівники були відсутні. Галицько-волинським військам протистояли такі ж руси, лише під монгольською зверхністю. Згідно зі свідченнями П. Карпіні і Г. Рубрука, такий стан речей мав місце і на Київщині та у південному Криму. Проте у 1352 р. «король Прославії» вже виступає очільником як осілого, так і кочового регіону, пізніше відомого як Поділля [161, с. 32-65; 496, с. 13-25].

Хани Золотої Орди, відокремившись від метрополії, перейняли всю повноту влади, що обумовило підпорядкування їм осілих регіонів. Одним з елементів нового порядку була роздача цих територій у «кормління» представникам «Золотого роду», емірам чи навіть почесним полоненим. Яскравими прикладами служать надання Києва і Кафи Тука-Тимуру ханом Менгу-Тимуром [511, с. 212] чи Берке Судака султану Із-ед-діну [198, с. 55, 75, 92, 98]. Можливо, що і частина болохівців разом із землями Черкащини була безпосередньо

включена до улусу Курумиши, який був розширений на північ, що збільшило базу для створення улусу Ногая. Невипадково у Бейбарса ця область визначена як північна [211, с. 112].

Східний кордон улусу проходив по Дніпру. Стосовно кордону з Ногаєм ситуація виглядає менш однозначною. На перший погляд, логічно було б проводити кордон по Дністру. У джерелах сказано, що місце, де відбулася битва Тохти з Ногаєм, було старим юртом (областю кочувань) останнього [209, с. 71]. Дехто з дослідників локалізують це місце на р. Куяльник [409, с. 386; 412, с. 61; 523, с. 179]*. Характерно, що місцевий емір Хаджи-бей також відносився саме до улусу Ногая [409, с. 388]. Таким чином, виявляється, що лінією розмежування між областями мав бути Південний Буг. Однак О. Галенко вважає, що ця річка не могла служити кордоном з огляду на свої менші розміри по відношенню до того ж Дністра [119, с. 141]. Вважаємо, що цей фактор не може слугувати аргументом на користь тієї чи іншої версії при визначенні кордону. Яскравим прикладом є Волга. Могутня водна артерія проходила посередині домену Золотої Орди, але не відігравала ключової ролі при визначенні кордону. В 1502 р. на правобережжі Дніпра Біла і Синя Води згадуються як місце можливого кочування Заволзької (щоправда, вона туди так і не прийшла) і Перекопської орд [413, с. 418, 432]. Сині Води – сучасна Синюха. А ось з Білою Водою питання складніше. Річки з такою назвою на Поділлі не існує. З контексту видно, що вона відділяла кочів'я від заходу. Це не може бути Дністер, оскільки він під своєю назвою фігурує в тих же документах [413, с. 469]. До того ж, якби йшлося про нього, мала бути згадана принаймні р. Кодима. Не

---

* Щоправда, Сафаргалієв, виходячи з того, що Тарку – це Дністер, вважав, що Куканлик знаходився десь західніше від нього. Однак, тоді є незрозумілим, чому Ногаєвичі після поразки продовжували правити у своїх володіннях.

можуть Білою Водою бути й Інгул, Інгулець та Чичаклея. По-перше, це не логічно з точки зору географії назв, а по-друге, ці назви мають тюркське походження [234]. Так, Інгул і Інгулець в джерелі кримського походження названі «Енгел ве Онгул» [301, с. 193], а у «Книзі Великому Кресленню» – Ангулець [251, с. 112]. На нашу думку, Білою Водою міг називатися Південний Буг. Відомо, що в кольоровому визначенні сторін світу у тюркських народів білий означає західний. Отже, Південний Буг у кочовиків мав назву західної річки. Вочевидь, ця традиція заглиблена ще у часи існування тут улусу Курумиши, коли річка була кордоном із землями Ногая. Ще одним з фактів, що вказує саме на південнобузьку прив'язку кордону, є те, що і Курумиши, і Бурундай вторгалися до володінь Данила Романовича саме з територій, які лежать на лівому березі цієї річки [121, с. 117, 121-124; 274, с. 251-252; 381, с. 264-266]. Оскільки осіле населення належало саме до улусу Курумиши, кордон від Південного Бугу, вочевидь, йшов по Кодимі чи неподалік від неї до Дністра.

Р. Бейбарс писав, що діти Курумиши «командували туменами в північних областях. Вони були рівні Ногаю по могутності, значенню і чисельності війська» [211, с. 112]. Отже, улус складався з трьох туменів. Їх розташування з огляду на напрям річок мало бути витягнутим з півдня на північ, що пов'язано із напрямом сезонного кочування. П. Карпіні ставку Курумиши застав неподалік від Дніпра, але навряд чи нижче сучасного Запоріжжя, (інакше він проїхав би до Бату через стійбище Мауці). Власне, тижнева подорож з Канева по замерзлій річці на возах навряд привела б його до порогів, про які, до речі, він не згадує. До того ж, з огляду на пору року, це була південна ставка правителя улусу. Влітку він мав підніматися на північ і, очевидно, сягав Поросся з його багатими пасовиськами [247, с. 23]. Таким чином, принаймні одну тьму слід локалізувати на території від

сучасного Дніпропетровська або Запоріжжя вздовж Дніпра до Росі. Це деякою мірою підтверджується повідомленнями Бенедикта Поляка, згідно з якими папське посольство перед ставкою Курумиши зустріло очільника восьми тисяч вояків. Цей керівник вимагав дарів, а потім надав служника, який і супроводив послів до Курумиши [55, р. 224] (вочевидь, Б. Поляк мав на увазі темника). Для визначення розтушування другого тумену можна використати оповідь Кирими про втечу сина Мамає з ордою на правобережжя Дніпра, де зазначено, що їхнім пристанищем стали «Енгел ве Онгул» (тобто Інгул та Інгулець) [301, с. 193]. Отже, за оцінкою ординців XIV ст. це був окремий регіон, придатний для кочування. Вочевидь, друга тьма тягнулася вздовж цих річок і Південного Бугу на північ до Синіх Вод. До третьої тьми могли входити суміжні землі осілого населення та кочовиків північніше від Кодими і Синіх Вод, оскільки населення осілих теренів також служило у війську Золотої Орди. Врешті-решт, вояком саме з числа русів було вбито Ногая [211, с. 114].

Як бачимо, три тумени улусу Курумиши займали меншу за площею територію, ніж тьми на Лівобережжі*. Це пояснювалося як наявністю багатих пасовиськ, що давали можливість прогодувати відповідну кількість кочовиків, так і сусідством із потужним осілим регіоном, населеним болохівцями, які за літописом давали кочовикам «пшеницю і просо» [121, с. 104]. Саме велика частка осілого населення стала причиною того, що на середину XIV ст. улус уже фігурує в європейських джерелах під слов'янським іменем – Прославія [496, с. 13-25]. Причому ця частка зросла настільки, що після вокняжіння на осілих теренах Поділля Коріатовичів 1362 р. їм протистояли вже не місцеві татари, а чамбули з сусідніх областей.

---

* Про лівобережні улуси див. далі.

Під 1300 р. Радиш-ад-дін повідомляє: «Токтай з 60 туменами війська переправився через річку Узі і розташувався на березі річки Тарку, де знаходився старий юрт Ногая [209, с. 71]. Вочевидь, формування цього улусу було пов'язане із переходом Дніпра Курумиши з військом. Це засвідчує і той факт, що на нижньому Дністрі містяться поховання чорних клобуків [166, с. 69-72; 409, с. 384]. Останні, як потужна військова сила Русі, вочевидь, були розділені в рамках правого крила між Бату і Мувалом, зберігши таким чином свій «столичний» статус. При цьому виглядає сумнівним твердження про те, що Бату і Берке дозволили їм мешкати в Пороссі аж до переходу Ногая на Дунай.

Деякий час цей придністровський улус був провінцією на далекому західному кордоні. Нашадки Мувала, у тому числі і Ногай, мешкали головним чином при дворі Бату і Берке – брали участь в іранському поході Хулагу на чолі джучидських військ. Згодом, уже під час першої війни на Кавказі (середина 60-х рр. XIII ст.), Ногай переводить у район Дністра цілу низку народів – аланів, русів, готів, зікхів [108, с. 28], черкесів та «інших» [70, с. 287]. Наприклад, при характеристиці аланів сказано, що через них Ногай добився великого успіху [70, с. 288]. З ними він вторгається до Буджака і Північної Добруджі. Саме тут створюється його новий улус зі столицею в м. Ісакчі. Як пише М. Руссєв: «Можна стверджувати, що центр улусу Ногая – район дельти Дунаю, з прилеглими до неї територіями на обох берегах річки» [409, с. 385]. Саме з часу оселення Ногая на Дунаї починається масове будівництво поселень і міст в Дунайсько-Дністровському регіоні [409, с. 400], який, в свою чергу, перетворюється на другий центр влади після Поволжя. У часи своєї могутності Ногай проводить самостійну зовнішню політику, вступає в родинні зв'язки з болгарською і візантійською монархіями, карбує

власну монету, наявність на якій подвійної тамги Ногая і його старшого сина Джекі, змушує підозрювати, що ці володіння теж були поділені на крила. Якщо так, то Ногай володів правим, а Джекі лівим крилом. Це видно і з того, що саме Джекі фігурує в усобицях проти Курумишевичів на теренах між Дністром і Дніпром. Внаслідок поразки Ногая від Тохти улус переходить під владу Джекі. Проте останній не зміг утримати владу і змушений був тікати до Болгарії де і загинув. Тохта не став руйнувати улус, зберігши його цілісність. Уся ця область була віддана сину хана Тукулбузі [108. с. 23; 211, с. 117].

За правління Узбека і Джанібека улус Ногая вже управляється кількома емірами, але при цьому зберігає свою територіальну цілісність [210, с. 211]. Більше того, в середині XIV ст. він поширює свою фіскальну владу на сусідній улус Курумиши. З початком «Великої Замятні» еміри Ногая фактично відділяються від Золотої Орди. Але поразки у 60–70-х рр. XIV ст. поступово привели до занепаду улусу. На XV ст. татарське населення улусу вже позиціонується сучасниками як Білгородська чи Буджакська орда. Проте в окремих топонімах і назвах деяких джерел місцеві землі та населення продовжували пов'язуватися з Ногаєм [409, с. 386].

Територія першого улусу Ногая охоплювала р. Дністер, Чорне море, р. Південний Буг і, можливо, р. Кодиму. За максимального розширення влади Ногая територія улусу в західному напрямі займала рівнину між лівим берегом Дунаю і Карпатами, впираючись у гори біля Залізних Воріт [211, с. 117]. На південь володіння ординців вкраплювалися на правобережжя Дунаю, а в Добруджі кочівлі займали її північну частину. Північна межа, піднімаючись між Карпатами і Дністром, сягала сучасної Чернівецької області, що видно з декількох моментів. У верхів'ях Пруту археологами знайдено

ординське городище Костешти [168, с. 155; 171, с. 80; 229, с. 312]. На верхньому Дністрі розкопки виявили прикордонний замок «Городище» Галицького князівства. Під час походу на Польщу Тула-Буга, вступивши до Галицько-Волинських земель, дізнався, що Ногай з військом паралельним шляхом дістався Перемишля. При цьому їхні підрозділи не пересікалися. Отже, Ногай пройшов приблизно в межиріччі Серет-Прут-Дністер. Також у верхів'ях Серету і Пруту і в передгір'ї Східних Карпат збереглися топоніми, пов'язані з баскаками [409, с. 380-381].

У повідомленні Бейбарса про синів Ногая і Курумиши сказано, що їх сили були рівними. Отже, Ногаєвичі мали три тьми. Однак самого Ногая там не було, очевидно, під своєю владою він мав ще принаймні один тумен. Таким чином, маємо в улусі чотири тьми. Це підтверджується і тим фактом, що в середині XIV ст. після еміграції аланів в улусі було три тумени. Проте ще на початку століття Джекі сховався, як писав Р. Бейбарс, «в країні асів, де перебував начальник і 10 000 його війська [211, с. 116]. О. Бубенок в своєму дослідженні аргументовано довів, що мова йшла саме про придунайські терени [99, с. 231]. Визначення території аланів як окремої країни і чисельність її жителів вказує на те, що вони становили окремий тумен [211, с. 116]. Наявність же серед них свого керівника, визнання Джекі і відхід на Балкани після загибелі Ногаєвичів, свідчать про те, що вони належали безпосередньо до домену Ногая. Розташування туменів, на нашу думку, було таким. «Старий юрт» становив одну тьму зі столицею в Хаджибеї. «Країна асів» знаходилася у протилежному кінці улусу поблизу Залізних Воріт. М. Руссєв на території від Дністра, по р. Реуті до Серету і від них на північ вказує на татарське князівство Дмитрія (60-ті рр. XIV ст.). Враховуючи територіальні межі і статус князівства в політиці сусідніх країн, мова

йде саме про тумен. Столичним містом, вочевидь, було городище «Старий Орхей». Буджак становив окрему тьму. На його економічні можливості вказує той факт, що у пізніші часи Білгородська-Буджацька орда виставляла до 4–5 тисяч вояків [93, с. 49]. У XVIII ст. кочове населення Буджака рахували на сорок тисяч чоловік. У генуезьких документах Антоніо Понцо з Кілії, наведених М. Руссевим, згадано татар, з якими італійці ведуть справи – «тисячі» Конакобея, Менглібуги, Кою; «сотні» Рабека, Келоги, Когикаріюси та «десятки» Бору, Когімая, Токояра [409, с. 388]. На нашу думку, це не можуть бути еміри, які контролювали весь улус Ногая (їхні три тисячі не співмірні з територією улусу). Тут явно йшлося про князів-тисячників тумену, в якому і перебувала Кілія. Цей висновок ми робимо з того, що в кілійському переліку відсутня тьма. Якби ординці були з різних туманів, це було б вказано у наведеному списку.

Ногаєва війна завдала значні демографічні втрати області. Алани, чисельність яких визначалася від десяти [99, с. 231] до шістнадцяти тисяч пішли до Візантії, причому більше половини з них були вояки [70, с. 288; 159, с. 34] (цікаво, що пізніше Тохта вимагав їх повернення [70, с. 291]). Дещо пізніше мала місце також втеча трьох тисяч вояків з онуком Ногая Каракісеком до Польщі [211, с. 119]. Чималих втрат зазнало військо і населення від бойових дій. Як наслідок, у прибережних регіонах влада ординців була дещо обмежена. Кілія і сусідня Лікостома остаточно закріплюються за генуезцями. Білгород-Дністровський до початку 20-х рр. XIV ст. підпав під владу Болгарії [409, с. 386], а місцева православна церква – Русі (Галицько-Волинській) [421]. За Узбека 1322–1323 рр. Білгород-Дністровський було повернуто до Золотої Орди [159, с. 31], але генуезці зберегли свої позиції. Поразка на Синіх Водах і

повстання у Білгород-Дністровському 1362 р. розпочинає смугу невдач і територіальних втрат улусу. Спочатку литовці забирають улус Курумиши, через три роки молдаване розпочинають наступ на південь і витісняють татар з Кодр – центральної частини Молдавії. У 70-х рр. XIV ст. Подільське князівство захоплює Білгород-Дністровський [154]. Беручи до уваги, що спочатку державний кордон Монгольської імперії проходив по Дніпру, першим улусом на території України був «Лівобережний». Слід відзначити, що місце Мауці як правителя крила не заперечує і наявності під його владою окремого улусу. Те, що така територіально-адміністративна одиниця існувала, видно із повідомлення П. Карпіні. Останній, згадуючи Мауці, відзначає не лише його високий статус щодо інших Чингізидів, але й вказує на конкретні межі володіння: «а з іншого боку (Дніпра – *Б.Ч.*) по тих степах кочував Мауці» [163, с. 48]. Існування такої великої області цілком вписувалося у контекст тодішньої політики монголів. Слід було якнайшвидше взяти під контроль нові землі, населення яких ще не було в повній мірі підкорене, а сусіди становили небезпеку. Приклад улусів Курумиши і Ногая продемонстрував, що саме велика адміністративна одиниця була в змозі справитися з такими загрозами.

По мірі зміцнення позицій Курумиши, інкорпорації в політичну структуру імперії Київщини і Чернігово-Сіверських князівств (чому сприяло і знищення тамтешньої владної верхівки) і поступове відновлення їх військового потенціалу, достатнього для відбиття нападів литовців, улус Мауці перетворився з прикордонного на внутрішній. Вже у 50-х рр. XIII ст. під час війни з Данилом Галицьким згадується лише Курумиши [274, с. 251-252]. Причому це не свідчить про необізнаність літописця. Так, В. Рубрук 1253 р., подорожуючи з Криму до Каракоруму, також не бачив великого

улусу від Дніпра до Дона. Для нього уособленням монгольської влади був кримський темник Скатай [128, с. 81]. Таким чином, можна констатувати, що вже у 50-х рр. улус Мауці як окрема адміністративно-територіальна одиниця перестав існувати. На переломі XIII–XIV ст. нараховувалося декілька областей, які виникли на його місці. Принаймні, саме такий висновок напрашується з опису війни Ногая і Тохти, що міститься у Рукнеддіна Бейбарса [211, с. 113]. Згідно з цим джерелом, Маджи, Судун, Утрадж, Акбуга, Тайта, «керівники, що підпорядкувалися» Ногаю, перейшли на бік Тохти, що дозволило йому підійти до Дніпра. При цьому, коли вони були на боці Ногая, той атакував Тохту на Сіверському Дінці [211, с. 111, 113]. Отже, як бачимо, йдеться про емірів, чиї володіння розташовувалися між цими двома річками, тобто у минулому належали Мауці. Щодо кількості туменів, які вони представляли, важко сказати, чи всі вони були емірами-темниками. Адже східний автор міг називати прізвища з огляду на статус і впливовість цих осіб. Наприклад, військо, яке вони виставляли, нараховувало тридцять тисяч вояків. Зрозуміло, що насправді тумени не завжди мали постійний «уставний» склад. Проте, слід зауважити, що арабські автори також навряд чи визначали чисельність війська, виходячи з реєстру. Швидше за все, за основу вони брали кількість туменів. Наприклад, чисельність військ нащадків Ногая та Курумиші подавалася саме за такою ознакою.

Ібн Баттута 1334 р. супроводжував дружину (хатунь) Узбека Баялунь до її батька в Константинополь. Маршрут подорожі пролягав з Сарая на Увек, до Криму, а вже звідти вздовж узбережжя Чорного моря до Царгорода [218, с. 302-305]. Хоча Баттута і не дав опису земель, які тоді проїхав, проте зазначив, що «кожен емір в цьому краї супроводжував хатунь з військом своїм до останньої межі своєї

ділянки» [218, с. 303]. З цього напрошується висновок про чималу кількість областей, які проїхала хатунь. Більш точні відомості знаходимо вже за часів Мамаю. На Куликовську битву 1380 р. він прийшов «з усіма князями ординськими». Тут треба зазначити, що землі, у яких порядкував Мамай, лежали між Дніпром і Доном. Водночас, приволзькі терени вже з 1379 р. перебували під рукою Токтамиша [302, с. 59]. Під час самої битви з Мамаєм було «три темних (темників – *Б.Ч.*) князя». Отже, ці дані засвідчують існування принаймні трьох улусів між Дніпром і Доном. Вже за Токтамиша на тих же землях бачимо огланів Бек-Булата, Бек-Ярика, Таш-Тимура, князів Актау і сина Мамаю. У джерелах вони виступають окремими командирами і їхні імена пов'язуються з певними територіями. Але вже з опису плундрування крила Мувала Тимуром, видно, що тут було три тьми: Бек-Ярика, Таш-Тимура і князя Актау [205, с. 121; 206, 179]. Причому в османському джерелі зазначається, що Актау стояв на чолі тумену [335, с. 202-209]. Улуси, які наслідували область Мауці, не виникли після його розформування. Ймовірно, це були тумени, на які поділялася «лівобережна» область. Це видно на прикладі Солхатської тьми. З'ясувавши загальну картину з лівобережними улусами, слід більш детально, наскільки це дозволяє джерельна база, зупинитися на кожному з них.

Формування Кримського улусу відбулося ще під час Західного походу. Джерело XVI ст. повідомляє, що Бату за порадою беків дав Шибану сорокатисячне військо, складене з кількох родів і «призначив до вілайетів Криму та Кафи» [456, с. 96]. Зрозуміло, що тут має місце гіперболізація, спричинена тривалим часовим проміжком і заангажованістю джерела – і Бату (в джерелі Саїн-хан) не був ханом, і Кафа тоді ще не існувала [381]. Але в основі повідомлення були реальні факти. Щоправда, як свідчить Рашид-ад-

дін, військо очолював не лише Шибан, а ще й Бучек і Бурі [209, с. 37]. Д. Ісхаков наводить відомості з джерела XVIII ст. про те, що Шибана до півострова супроводжував місцевий аталик* Боралтай Таракли Кият. Причому вчений доводить, що один з родів, наданих Шибану Бату, «йуралдаї» є нічим іншим як спотвореним «бурулдаєм» [232]. У такому разі інформація про аталика є достовірною. З цього випливає, що монголи, завойовуючи Крим, мали у своєму війську вихідців з півострова. Ймовірно, це були люди, які приєдналися до Джучи і Субедея у 1222–1223 рр. Невипадково останній після повернення з походу 1224 р. подав Чингізхану прохання сформувати з нових підданих, що прийшли з ним, окреме військо [199, 228]. Таким чином, можемо припустити, що ідея створити у Криму окремий улус зародилася ще в 20-х рр. XIII ст.

Карпіні у 1245–1246 рр. не згадує Кримський улус і, відповідно, його керівника. Проте папський посол описував не все, що бачив, а передусім те, що було для нього важливим. Напевне, Карпіні назвав темників, що стояли нижче від Мауці, «вождями (яких є) дуже багато, але імен їхніх ми не знаємо» [163, с. 22]. Інший європейський посол В. Рубрук, який у 1253 р. їхав до Каракоруму через Крим, залишив свідчення про існування улусу. За його словами, область очолював якийсь Скатай – родич Бату [128, с. 81]. Ім'я Шибана тут не фігурує, але це могло бути пов'язано з тим, що саме Бату в ті часи уособлював вищу владу. Врешті-решт, нам не відомо, наскільки тісними були родинні зв'язки Скатая і Бату.

Через десятиріччя єгипетське джерело, описуючи подорож мамлюкських послів до Берке, характеризує Кримський улус як тумен або тьму [222, с. 63]. Таким чином, бачимо, що ця область була створена за військово-територіальною схемою. В такому стані вона

---

* Почесна, впливова людина.

існувала і у майбутньому. Так, Баттута під 1334 р. теж називає її правителя керівником десяти тисяч [218]. «Солхатська тьма» – офіційна назва цієї області в XIV ст. [147, с. 173]. Цьому тумену вдалося пережити негаразди, у які потрапляла Золота Орда, і вже у XV ст. він фігурує в ярликах Хаджи-Гірея I «судебним чинам і бекам, на чолі з Емінеком, який є правителем Кримським туменом» [529].

У ході «Великої Замятні» Кримський улус (разом із Подніпров'ям) набув значення однієї з центральних частин імперії. Своє значення він не загубив і за правління Тохтамиша. Бек Булат, виступивши проти хана, зробив своєю базою саме Крим. Від початку XV ст. саме Кримський улус залишався тим містком, з якого «литовські» хани намагалися захопити сарайський престол. Поступово Солхатська тьма перетворилася на державу – Кримський ханат [427].

Хоча Кримський улус і асоціюється передусім із півостровом, той становив лише частину його території. Вже з опису подорожі В. Рубрука видно, що прибережні осілі місцевості перебували безпосередньо в залежності від Бату (правильніше від каана). Татар він зустрів лише на третій день шляху від Судака. Як уже зазначалося, це було звичною справою для осілих регіонів. Баттута, який проїхав по узбережжю півострова від Керчі до Кафи, лише прибувши до Салхату відзначив, що він знаходиться в володіннях Узбека [218, с. 280]. Бейбарс поміщав Кафу між Стамбулом і Кримом [211, с. 111]. У грамоті Улуг-Мухаммеда було зазначено: «в Криму, чи в Кафі або Кипчаку» [144, с. 123]. Як бачимо, улус на півдні межував з італійськими колоніями, а на півночі – з іншими татарськими володіннями. Те, що тут кордон виходив на кілька улусів, видно з узагальнення «Кипчак». Наскільки північний кордон виходив за межі півострова, можна судити по записках В. Рубрука і

Баттути. Так, обидва вони дісталися до Дону виключно по території володінь одного темника. Інакше вони б занотували зустріч з іншим огланом чи еміром у своїх записках. Особливо це стосується В. Рубрука, оскільки прийом у темника передбачав цілу процедуру, включаючи витрати (про які слід було звітувати по поверненню). Обидва мандрівники дісталися Дону значно вище від гирла річки. В. Рубрук, переправившись поблизу руського поселення, повідомив, що південніше існує інше поселення, де кочівники переходять річку взимку, коли спускаються до моря [128, с. 87]. Баттута ж після переправи три дні їхав до Азова [218, с. 284]. Французький посол занотував, що улусна аристократія «має на півдні помістя» [128, с. 75]. Отже, землі тумена тягнулися від узбережжя Чорного і Азовського морів доволі далеко на північ. Те, що улус тягнувся до Дону, видно і з пожалування Токтамиша кримському еміру Бекхаджи Сюткбольського еля [144, с. 90] – феодального володіння поблизу Молочного лиману Азовського моря.

Опосередковано про велику територію улусу свідчать пізніші повідомлення. Так, з огляду на наявність потужних противників, у XV ст. Кримське ханство навряд чи могло виступати з півострова чи «Степу на острові Кафи», як називав ці володіння І. Барбаро [228]. При цьому кількість татарських військ у 1430–50-х рр. коливалась у межах кількох тисяч чоловік. Так, у 1434 р. у битві під Солхатом хан виставив п'ять тисяч, на зустріч з турецьким військом під Кафою у 1454 р. Хаджи-Гірей I рекрутував 6000 вояків [193, с. 82], згідно ж із повідомленням Барбаро, хан мав від трьох до чотирьох тисяч кінноти [228]. Таким чином, бачимо, що території самого півострова було недостатньо для нормальної життєдіяльності постійного кочового населення, особливо, якщо врахувати залежність кочового господарства від природних катаклізмів. Проте і степи за Перекопом

теж не вирізнялися такою родючістю як ті, що знаходились північніше Самари чи на Правобережжі. Тунман у XVIII ст. відзначав, що ці терени мають дуже мало води (до того ж поганої за своїми якостями). В. Рубрук скаржився (щоправда, не називаючи місцевість), що коні швидко забруднювали воду і її не можна було пити [70, с. 216]. Отже, водоймища, де зупинявся францисканець, були невеликими і змілілими. За таких умов улус природно являв собою доволі великий територіальний анклав. За відсутності джерел можемо лише припускати, де проходила північна межа області. Ф. Шабульдо, дослідивши історію складання ярликів кримських ханів на землі, віддані ВКЛ, дійшов висновку, що північний кордон Перекопської Орди проходив по р. Овеча Вода [513, с. 72]. Отже, кордон міг тягнутися від цієї річки до гирла Сіверського Дінця.

В описах Нізам-ад-діна Шамі і Шереф-ад-діна Йезді походу Тамерлана по території Золотої Орди згадується область Манкерман [205, с. 121; 206, с. 179]. Назва території і її розташування вказують саме на Київщину. Те, що тут йдеться про улус поблизу відповідного міста, видно і з того, що в такому ж контексті згадується і Увек (після погрому якого Тамерлан і рушив на Манкерман). Отже, саме на території Київської землі існував найпівнічніший улус на Лівобережній Україні. Це було закономірним з огляду на характер розташування улусів – їм надавалися території з достатніми пасовищами [352, с. 73-75]. Відповідно, на їхніх землях і розташовувалися нові господарі. На жаль, інформації щодо історії даної тьми дуже мало. Перші згадки про ординців як постійних мешканців містяться в літописній оповіді про поїздку Данила до Бату: «Прийшов до Переяслава і зустрів татар» [121, с. 109]. З контексту не зрозуміло, чи перебували монголи у самому місті, чи дислокувалися поряд. Це можна пояснити лише тим, що землі

колишніх торків отримали нових постійних мешканців. Під час війни Ногая і Тохти цей тумен був спочатку на боці Ногая, але потім разом з іншими лівобережними територіями переходить на бік Тохти. Під час «Великої Замятні» цей улус мав на правах кондомініума потрапити під вплив ВКЛ. Погром Тамерлана також обумовив значні руйнування області «Манкерман». За Вітовта землі улусу були остаточно інкорпоровані до складу Київського князівства і поступово перетворені на звичайні феодальні володіння як руської, так і татарської знаті [405]*. Останні згадки щодо наявності тут якоїсь адміністративної окремішності, згідно зі спостереженнями О. Русиної, стосуються 30–40 х рр. XV ст. [405, с. 100-113].

Пасовиська торків, як уже зазначалося, мали становити основу улусу. На думку С. Плетньової, вони знаходилися на правому березі Сули та у її середній течії. Подібні пасовиська були і в районі міст Всеволож, Уненеж (Унеж), Бахмач, Беловеж [352, с. 73-74]. Вони були настільки багатими, що у 1500 р. на них протягом літа й осені протрималася вся орда Ших-Ахмата. Те, що саме тут слід шукати основу улусу, видно і з нумізматичних знахідок. К. Хромов, дослідивши знахідки київських монет, які «наслідували» золотоординські дирхеми, окреслив територію їх знаходження: Дніпро, Псел, Верхня Ворскла, Остер, лівобережжя Сейму неподалік Путивля [476, с. 122-130]. Археологічні розкопки Ніжина [307, с. 38-39], селищ неподалік Батурина [418, с. 34-38], Ожерицького поселення показують, що вздовж річок Остер, Десна, Сейм залишалися осілі поселення. В той же час південніше мало місце зниження осілої активності. У цьому контексті досить цікавою є ідея

---

* Саме тут слід шукати дивний розмах кордонів князівства. Яскравим прикладом слугують Путивельське князівство і Єголтаєва тьма – дет. див. Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – Київ, 2005.

Е. Кульпіна щодо зникнення лісів на Лівобережжі. Вчений висловив припущення, що це могло статися внаслідок активного відгінного скотарства-вівчарства [286, с. 81]. Таким чином, мав місце кочовий анклав, окреслений на півночі межами рік Остер-Десна-Сейм. Вище вже відзначалася наявність на цих територіях улусу «Манкерман». З огляду на устрій Золотої Орди дуже сумнівно, що саме місто входило до складу улусу (адже до складу Київського князівства входила Путивльщина). Сам статус тьми мав на увазі доволі велику кількість населення. Відповідно, з огляду на те, що для кочового господарства потрібні великі площі, улус мав бути доволі великим. Враховуючи згадувані вже межі області, вона мала розташовуватися на сході. Оскільки цей улус належав до крила Мувала, то і його східні межі мали співпадати з кордонами крила. Відповідно, саме у верхній течії Сіверського Дінця і слід шукати межу області «Манкерман». На нашу думку, пунктом, який формував цю частину області, є тьма Яголтая. В ярликах згадано «Єгалтаеву тьму», а залишки городища під цим іменем існували ще в XVII ст. в районі «а от Ливен же до Оскола, до Еголдаева городища через Муравскую дорогу и через речку Опоньки ездю 2 дни. А от Еголдаева городища до Муравской дороги до верх Осколу ездю верст с 40, а верховье осокольское у Муравской дороги». Ф. Петрунь відносив цю частину тексту ярлика до протографа – першого варіанту [345]. Отже, вона мала існувати принаймні в 90-х рр. XIV ст. А якщо взяти до уваги теорію Ф. Шабульдо про ярлик Мамаю, то це датування можна перенести на початок 60-х рр. того ж століття. О. Русіна довела, що цей феодал, окрім Яголтаєва гордища, включав Оскіл, Миролоуб і Мужеч. Дослідниця зробила висновок про його існування ще в долітовську добу [405, с. 100-113].

Таким чином цей улус в цілому повторював кордони Переяславського князівства [267]. На нашу думку, перспективною є

думка про те, що фактично Чингізиди перетворили руське князівство на улус з прямим ординським управлінням. І тут ми маємо звернутися до подій 1239 р. У той час місто було завойоване військом Джучидів, тоді як того ж року на Чернігів вже ходив син каана Менгу. Отже, Джучиди завойовували ті землі, на яких мали розташуватися їхні кочів'я. Невипадковим є і перенесення Переяславської єпископії до столиці Улусу Джучи – фактично це сталося в рамках кочового світу. Врешті-решт, нічого незвичайного в факті перетворення князівства на улус не було. Подібне мало місце і в інших частинах держави Чингізхана. Адже монголи завойовували не пустинні терени, а заселені землі, які вже мали свої кордони. Тим більше, що і сусідній Київ, як згадувалося, був наданий безпосередньо сину Джучи Тука-Тимуру.

Опис походу Тамерлана на крило Мувала дає змогу уточнити кордони придніпровських улусів. Після зруйнування Увека Тимур спустився на південь. В області «Юлуклук-Вазуклук» з'єднався з частинами, що рухалися з Північного Кавказу [205, с. 121]. Дуже ймовірно, що тут йдеться про річку Бузулук (приток Хопра), яка якраз знаходиться південно-західніше Увека. Якщо наше припущення вірне, то подальший шлях мав пройти південніше Тихої Сосни, через Оскіл. Сіверський Донець правитель Мавераннахра міг перейти поблизу ординського міста біля сучасного Ізюму. Звідси він і потрапив в улус Манкерман, де правив Бек-Ярик (утік на схід). Події відбувалися влітку, коли кочовики піднімалися на північні пасовиська. Це означає, що Бек-Ярик мав перебувати біля витоків Ворскли, Псла чи Сейму. Наступними жертвами Тамерлана стали землі Таш-Тимура і Актау. Їх населення також рятувалося втечею. Причому його шлях проліг на захід, на правий берег Дніпра до володінь Хурмадая [205, с. 121; 206, с. 179]. В обох випадках

золотоординська аристократія не сховалася під захистом київських стін. Вочевидь, Тамерлану вдалося їх відрізати від міста. Те, що Таш-Тимур з Актау втекли на Правобережжя, де правив їхній ворог Хурмадай, пояснюється географічними особливостями регіону. Дніпро нижче Ворскли робить дугу. Вочевидь, вони перебували південніше цієї річкової дуги, тож були прижаті Тимуром до дніпровського берега. Невипадково в описі подій весь час фігурує Дніпро. В той же час Таш-Тимур і Актау не могли знаходитися вище Самари (у цьому випадку вони перейшли б річку в районі володінь Коріатовичів). Таким чином, кордон улусу Манкерман слід шукати від Дніпра по Ворсклі; далі між її верхньою течією і Сеймом, можливо, доходячи до Бистої Сосни.

З огляду на вже означені області в степовій і лісостеповій частинах Лівобережної України, третій улус слід шукати саме між Ворсклою і Овечою Водою. У 1478 р. кримський хан Менглі-Гірей писав до київського воєводи Ходкевича, що взимку «столичні улуси до Орелі і Самари прийти мають» [6]. Отже, пасовиська в цьому регіоні були достатньо багатими, щоб прогодувати кочовий домен Золотої Орди. Ф. Шабульдо, дослідивши так званих «Семенових людей» дійшов висновку, що саме регіон Орелі-Самари становив окрему область, яку періодично тримали в XV ст. Саїд-Ахмат, Хаджи-Гірей I, Семен Олелькович (Київський), і повернення якої категорично вимагав Менглі-Гірей I [513, с. 57-73]. Співставляючи повідомлення джерел про подорож Данила Романовича і П. Карпіні, можна зробити висновок, що Мауці кочував південніше їхнього маршруту. В той же час П. Карпіні нічого не пише про Крим під час відвідування його ставки на зворотньому шляху. Отже, напрошується висновок, що Мауці мешкав на території Самаро-Орельського улусу.

В іспанському джерелі першої половини XIV ст. зазначено, що на узбережжі Чорного моря між Дніпром і Кримом знаходиться місто Підеа. Причому, там сказано, що воно було «столицею королівства», яке в свою чергу знаходилося у васальній залежності від хана Узбека [14, р. 96]. На картах-портоланах справді є топонім Підеа. І. Фоменко, аналізуючи згадки Підеї на портоланах, дійшов висновку, що мова йде про «гарну гавань», а також засвідчив наявність тут будівельного лісу [462, с. 114]. Археологи локалізують в навколишніх теренах чимало курганів і могильників. Проте нам невідомі факти, які підтверджували б існування тут залишків міста. Вочевидь, за місто автором було прийнято кочову ставку татарського еміра чи оглана. Згадаймо, як В. Рубрук описує ставку Скатая: «здалося, що назустріч мені рухається велике місто» [128, с. 82]. Взнявши до уваги, що іспанське джерело називає Підеа королівством і ставить його на східку нижче від Узбека, вважаємо, що мова йде саме про тьму. Власне, слід мати на увазі і ту обставину, що для того, аби європеєць сприйняв Підеа за місто, там мав знаходитися двір місцевого можновладця і чимала кількість населення. При цьому мова не могла йти про Солхатську тьму, оскільки в джерелі далі описується Крим вже без прив'язки до Підеї. Таким чином, бачимо, що ставка правителя «самаро-орельської» тьми, чи одне з її місць перебування, знаходилася на узбережжі моря.

На середину XIV ст. цей улус був під контролем роду Киятів, з якого походив Мамай. Цей же князь, вочевидь, очолював улус. Саме тут у плавнях знаходилася його столиця, відома на XVII ст. як «городок Мамаев Сарай» [251, с. 111], а сучасним археологам як городище Великі Кучугури чи Кінські Води [178, с. 163], яке згідно з теорією А. Григор'єва мало назву «Орда» [145, с. 117-121]. З цього часу улус з провінційного починає набувати статусу столичного. Так,

протягом двадцяти років існування «Мамаєвої Орди» саме тут перебував її політичний центр. Характерно, що Токтамиш, взявши під контроль всю державу, періодично відкочовував у цей регіон. Напередодні битви на Ворсклі 1399 р. в «Самаро-Орельському» улусі перебувала орда Тимур-Кутлука. За часів протистояння ВКЛ і Золотої Орди (Едигея) на цих теренах надовго не міг закріпитися ніхто. У 20-х рр. улус контролювався Улуг-Мухаммедом, і він щорічно прикочовував сюди [193, с. 58]*. Пізніше цю область на двадцять років привласнив Саїд-Ахмат. Після його поразки 1455 р. вона відійшла до Київського князівства, але навряд чи могла уникати вторгнень тієї чи іншої орди. Тому і в попередженні Менглі-Гірея I згадка про переміщення улусів не є чимось незвичайним.

Розташування на торгових шляхах і внутрішнє розташування Самаро-Орельського улусу неабияк сприяли росту населення і збагаченню його еліти. Археологічні знахідки дають багатий матеріал [178, с. 162-166]. Сприятливо на рівні життя позначалися багаті пасовиська, особливо в зимову пору року. Це видно з листів Улуг-Мухаммеда [193, с. 58] і Менглі-Гірея I [6, р. 427]. В документах кінця XVII ст. періодично зазначається, що пасовиська вздовж Орелі, а також між цією річкою і Ворсклою, були поживними і придатними для випасу худоби цілий рік. Пасовиська на Самарі, особливо по її правому берегу, більшу частину року могли прогодувати велику кількість коней і овець. Що ж до питної води то нею ці терени були забезпечені достатньо протягом року. Питання впливу Ногаєвої війни 1299–1301 рр. і чуми 1352 р. залишається відкритим. Сумнівним є і вторгнення на територію улусу литовських військ, враховуючи

---

* «От вже на протязі одного-двох (останніх) років для зимування ми прикочовуємо до Озю»

загалом союзницькі чи нейтральні стосунки Мамає як з Ольгердом, так і з Ягайлом. Перші зафіксовані у джерелах демографічні потрясіння датовані 1380–1381 рр. Тоді, згідно з хронікою Абд ал-Гаффара Кирими частина місцевого населення з сином Мамає відкочувала на правий берег Дніпра [301, с. 193]. 1395 р. улус було понищено військом Тамерлана. Частина населення знову відійшла на Правобережжя, і на цей раз назавжди [193, с. 52; 205, с. 121; 206, с. 179]. Проте про повне запустіння регіону мова не йшла. Так, наприклад, на початку XV ст. генуезька родина Сенарга викупила у татар фортифіковане містечко Леріки-Локум Іліціс, стародавнє Олешня [45, р. 111]. З цього факту видно, що тут продовжують мешкати люди, функціонує господарське життя, розвиваються власницькі відносини, без яких не відбувся б сам факт купівлі-продажу. В ході протистояння Вітовта і Едигея край міг втратити більшість населення, але за часів Саїд-Ахмата, очевидно, відбувається зростання кількості людей. Невипадково Менглі-Гірей так вперто вимагав повернення «Семенових людей».

На заході кордон улусу проходив по Дніпру. У повідомленнях про відхід місцевого кочового населення на правий берег це подається як екстраординарна подія. Північним кордоном мала слугувати Ворскла, невинядково саме на ній відбулася зустріч військ Вітовта-Токтамиша і Тимур-Кутлука-Едигея. Південна ж межа, з огляду на вищезгадану Підею, можливо, йшла по узбережжю Чорного моря. Далі вона могла підніматися до Овечої Води чи навіть Кінських Вод. Східний кордон мав співпадати з кордоном крила Мувала, який проходив по Сіверському Дінцю.

Золота Орда мала чітку адміністративно-територіальну структуру. Первісна основа, закладена ще на початку утворення Улусу Джучи і його розширення за рахунок європейських територій,

виявилася настільки ефективною, що без суттєвих змін проіснувала майже до XV ст. Розмежування областей на території сучасної України настільки відповідало природно-географічним особливостям земель, що під час активного наступу ВКЛ у XIV–XV ст., ця держава «ковтала» улуси цілком і протягом тривалого часу зберігала їх первинні кордони. Однією з причин такого функціонального розподілу областей було те, що Чингізиди при їх створенні керувалися наявною ситуацією. Фактично, ординці перетворювали на тьми державні утворення завойованих народів. Особливістю ж територіальної структури Золотої Орди на теренах сучасної України було те, що ці землі були розділені на дві частини: степові райони відносилися до крила Мувала, а осілі – до «царського» домену.

5.2. Система влади

Створюючи нову державу, Чингізхан приділяв велику увагу владі і системі управління. Йому приписують такі слова: «Якщо справи державного управління знаходяться в порядку, якщо володар держави – мудрий та умілий, якщо керівні брати його володіють досконалістю, якщо батько і мати, які дали йому життя, живі і здорові, якщо у нього є чиновники, що знають справи державного управління, якщо він має військо, що здатне придушити ворога, який не принижується, якщо його дружини, діти і нащадки будуть здорові до кінця століть, якщо йому буде сприяти могутній вічний дух всесвіту, – то в цьому і буде полягати його незрівнянне велике блаженство» [219, с. 736]. Його син і наступник на престолі Угедей висловив думку, яка сподобалася батьку: «Я вважаю, що найкращою з насолод буде в такому разі, якщо забезпечити благоденство великій державі, створеній працею нашого батька-хана, покласти ноги на ґрунт, а руки на землю, дати своєму власному народові жити в ставці,

тримати в порядку справи державного управління, дати можливість насолоджуватися старійшинам і начальникам і забезпечити спокій молоді, яка зростає» [219, с. 736].

Формально і фактично Монгольська імперія була власністю одного роду – роду Чингізхана (у джерелах його називають «Золотим»). Представники цього роду знаходилися на верхівці владної піраміди. Навіть найкращі і заслужені полководці імперії, улюбленці каанів, все одно знаходилися на сходинці нижче. У процесі розширення кордонів держави ця позиція роду підтримувалася штучно. Якщо роди завойованих країн не визнавали Чингізидів, то вони підлягали знищенню. Причому нерідко у зв'язку з цим здійснювалися цілі військові експедиції. Яскравими прикладами можуть слугувати переслідування хорезмшаха Мухаммеда чи угорського короля Бели.

Більше того, якщо завойований рід був дуже впливовим і могутнім, його старша гілка підлягала знищенню навіть за умови визнання ним зверхності Чингізидів. Найяскравішим прикладом цього є чернігово-сіверські Ольговичі. Хоча Михайло Всеволодович і визнав себе васалом монголів, його під надуманим приводом було страчено. Незабаром було вбито і його наступника, також за намовою. Цікавим у цьому контексті стало намагання Бату і Берке захопити Данила Романовича (під час Західного походу таких спроб було дві). Пізніше він таки приїхав до Бату, але без брата Василька. А вже під час походу Бурундая знову втік. Отже, два брати ніколи разом не перебували в Орді. На нашу думку, це було невипадковим.

Виробленій політичній лінії не могло зашкодити навіть втручання інших Чингізидів, часто досить впливових. Так, у свій час Джучи заступився за сина одного зі степових ханів-ворогів. Але батько висловив своє невдоволення поведінкою сина, і ворога було

скарано на горло. П. Карпіні прямо писав, що монголи насамперед намагались вбити знать [163, с. 34].

Належність всієї імперії Золотому роду підкреслювалася ще кількома фактами. По-перше, каан чи хан, як писав Джувейні, не мав титулів [204, с. 765]. По-друге, існував такий орган управління, як курултай – велика нарада старших Чингізидів і нойонів. Новий правитель обирався і проголошувався на курултаї. Це зібрання приймало також й інші надважливі державні рішення.

По-третє, кожен з членів роду мав прибутки не лише зі своїх, але й з інших областей (вважалося, що все завойоване в Китаї, наприклад, чи Ірані є спільним) [199, с. 221]. Цей же принцип зберігався і в Улусі Джучи. В описі Судака єгипетським літописцем сказано, що прибуток надходить у скарбницю чотирьох царів [198, с. 94]. Тук-Тимур і Шибан, правлячи в Середній Азії, отримували прибутки з Києва і Криму [231, с. 25; 511, с. 212]. Ногай мав володіння як на Дунаї, так і поблизу Яїка [224, с. 161-162]. Значення роду в політичній структурі держави було настільки великим, що коли у 1362 р. на захід від Волги не залишається жодного Чингізида, це спричинило розпад держави. Відповідно, якщо Мамай і хотів отримати владу, то самостійно без представника Золотого роду він не міг цього здійснити. Пізніше, під час походу Токтамиша на Москву літопис так характеризує позицію тамошніх Рюриковичів відносно нього: «Цар іде».

Наступною за кааном ланкою влади виступали хани – керівники найбільших улусів Монгольської імперії. Цікаво, що сусіди їх сприймали як повноцінних правителів ще до розпаду Монгольської імперії. Наприклад, Бату в Познанських анналах зветься «королем» [3]. Хани мали всю повноту влади у своїх улусах. Щоправда, наступники Угедея Гуюк і Менгу намагалися різними шляхами дещо

обмежити владу ханів. Але за першої ж можливості улусні правителі прагнули до самостійності. Цікаво, що в Галицько-Волинському літописі вперше слово «цар» щодо ординців застосовується саме до Менгу-Тимура [121, с. 131]. В Улусі Джучи внаслідок поділу на крила формально існувало чотири хани. Проте влада трьох з них багато в чому залежала від політичної ситуації і особистих якостей ханів. Лише Ногай виступав фактично самостійним правителем. Проте в цілому сарайські правителі боролися із самостійницькими настроями. Тим більше, що вони мали вагому перевагу в ресурсах, оскільки після відділення від імперії всі осілі регіони потрапили безпосередньо під сарайську владу. Наприклад, під час війни з Ногаєм війська з руських князівств, вочевидь, дали Токті перевагу в силах (це видно навіть з того, що Ногай був вбитий саме руським вояком [211, с. 114]).

У межах Монгольської імперії Улус Джучи належав нащадкам його засновника. Характерно, що після Західного походу це фактично був конгломерат уділів Джучидів (більшість областей належало саме їм). Бату спробував максимально применшити владу родичів (Муваловичів, Берке, Шибана та інших), але не змінив обличчя держави в цілому. За часів Берке і Менгу-Тимура бачимо черговий розподіл територій між Джучидами, що не випадково. Обидва правителі, виступаючи самостійними господарями, потребували підтримки: каан, роздаючи землі, був уособленням влади, тепер цю функцію перебирають на себе хани. Токта, перемігши Ногая, не знайшов нічого кращого, як роздати володіння переможеного родичам. І лише Узбек наважився на рішуче скасування джучидської удільності [208, с. 141]. До воцаріння Токтамиша Джучидів на управлінських посадах ми майже не бачимо. Токтамиш був змушений повернутися до «доузбекової» традиції – крила і тумени він роздав

родичам. Крило Мувала представляла ціла низка Чингізидів: Бек-Булат [215, с. 392; 302, с. 77-81, 111]*, Таш-Тимур, Бек-Ярик і, можливо, Актау [206, с. 168]. Ці улусні правителі часто сприймалися сусідами як напівзалежні правителі. Наприклад, у хроніці Віллани правитель Подільського улусу названий королем [161, с. 42]. Тож немає нічого дивного у тому, що хани при першій можливості намагалися прибрати собі владу родичів.

Наступною ланкою влади в державі були князі-еміри – представники завойованих чи підкорених мирним шляхом знатних родів різних народів. Д. Ісхаков у своєму дослідженні нарахував двадцять таких родів, але зазначимо, що дослідник вів мову лише про кочову аристократію. Однак, володарі осілих народів (ті ж Рюриковичі) також були в очах ханів емірами. Хоча протягом XIII ст. еміри, по суті, не фігурують у владній верхівці. Так П. Карпіні звернув увагу, що на Дону кочує князь, але додав пояснення, що це родич Бату [163, с. 48]. Проте в умовах ослаблення центральної влади і посилення боротьби Джучидів за престол влада емірів зростає. У повній мірі це проявилось під час «Ногаєвої війни». Фактично, саме позиція впливових князів – керівників улусів Лівобережної України, вирішила її долю. Цікаво, що за повідомленнями єгипетських літописів територію з трьох туменів Лівобережної України, представляли п'ять емірів [211, с. 113]. Це вказує на те, що сама по собі посада темника не завжди відігравала головну роль, а основними були такі фактори як: впливовість, заможність тощо. В цілому даний приклад яскраво свідчить про процеси феодалізації влади в Золотій Орді. Реформи Узбека остаточно вивели емірів на верхівку владної

---

* «Токтамиш виступив йому (Тимуру – *Б. Ч.*) назустріч і з ним був оглан Булат (один) з родичів його».

піраміди. В очах сучасників це принижувало Чингізидів, на що прямо вказують дії Узбека, описані Утемиш-хаджи: «На знак вдячності за вірність Узбек-хан віддав „в кошун чорній людині“ Кийату Ісатаю всіх нащадків 17 синів Джучи... Ісатай забрав усіх відданих йому Джучидів, зробивши виключення лише для Шайбанідів. Останніх він звільнив і залишив сам на сам у себе в юрті, у свій час визначеній Саїн (Бату)-ханом для Шайбана біля озера Ак-Куль. Одночасно Ісатай надав їм двоскладовий ель, до якого входили племена карлик і буйрак» [456, с. 96]. Реформи Узбека торкнулися і осілих регіонів, де до нього правили Джучиди. Так, Київська земля була забрана у Тука-Тимуридів і повернута Рюриковичам. Ці політичні повороти в повній мірі проявився під час «Великої Замятні». Після поразки Кельдибека, величезні простори держави від Волги до Дунаю і Дніпра перетворилися на калейдоскоп князівств. Найпотужнішими з них стали володіння Киятів і Рюриковичів. Проте для сучасників це було ознакою нелегітимності ординської влади. Невипадково відразу почалися напади сусідів. Литовці наступають на Володимиро-Суздальське, Чернігово-Сіверське, Київське князівства і Подільську землю. Молдавани захоплюють більшу частину улусу Ногая. Тож Мамай цілком закономірно прагнув мати при собі «законного» хана Чингізида. Характерно, що така сакральність влади Чингізидів зберігалася і в наступні століття. Так, у ВКЛ і Московській державі Чингізиди, не маючи особливих статків, продовжували користатися високим статусом і не рідко мешкали при дворі правителів. Як сказав останній хан Золотої Орди Ших-Ахмат австрійському послу, «всі правителі є братами [126]».

Характеризуючи інститут емірів, слід зауважити, що під цією назвою приховується ціла владна піраміда. На її вершині знаходилися князі – родичі ханів, так звані гургени. Вони часто виступали

старшими емірами: очолювали двір, військо. Саме з них обиралися темники. Якщо поглянути на ординську владу з цієї позиції, то протистояння між Мамаєм і Дмитром Донським є нічим іншим, як ворожнечею двох старших емірів. Їхні роди перебували в родинних зв'язках з Чингізидами, причому не простими, а саме ханами. Вони, маючи власні уділи (Мамай у пониззі Дніпра, а Дмитро – Московське князівство), отримали ярлики ханів на управління великими областями: Крилом Мувала і Великим князівством Володимирським відповідно.

Що стосується нижньої ланки нобілітету, то джерела засвідчують, що вона залишилася незмінною. Наприклад, з грамоти Володимира Ольгердовича київському землевласнику Юрію Івантичу Половцю-Рожиновському від 1381 р. дізнаємося, що той тримав свої володіння у різних частинах князівства ще з часів до ординських [307, с. 35-43; 514, с. 84]. О. Русина порівнюючи посади старців і отаманів зробила висновок, що другі були звичайним наслідуванням перших [404, с. 82-84]. Пізніше (кінець XIV–XV ст.) вже ординські еміри ставали частиною нобілітету нових володарів. Яскравими прикладами можуть слугувати родини Глинських і Єголтаєвичів [520]. Врешті-решт у легенді про прихід Коріатовичів на Поділля сказано, що за Орди місцеві отамани віддавали данину приїжджим баскакам, а за допомогою Коріатовичів перестали це робити [372, с. 66, 74]. Отже, бачимо, що ці «отамани» продовжували залишатися і при нових правителях.

Поряд з владною ієрархією, заснованою на родовому походженні, в Монгольській імперії, а слідом за нею і в Золотій Орді почав створюватися досить розгалужений чиновницький апарат. Спочатку він копіював китайську систему. Його творцем став міністр – виходець із китайського середовища Юлай Чуцай [512, с. 75]. Проте

по мірі завоювання західних земель, передусім Хорезму і Волзької Булгарії, чиновницький апарат Джучидів все більше мусульманізувався (йшлося про зразки мусульманських країн). Оскільки чиновники становили безпосередньо каанський державний апарат, то в перші десятиріччя, ці зміни не були особливо помітними. Проте відокремлення Золотої Орди у 1260-х рр. і перенесення монгольської столиці до Ханбалика спонукали Джучидів набрати велику кількість власних бюрократів. Головним резервом кадрів якраз і стали чиновники завойованих мусульманських країн. Можна сказати, що чиновницький апарат становив своєрідний кістяк, формуючи комунікативні зв'язки держави. Отже, поки існував інститут чиновництва, існувала і повноцінна держава. За відсутності чиновництва Золота Орда швидко перетворилася на кочову орду.

Першими чиновниками були писарі – бітекчі. Саме вони виконували найрізноманітніші функції – від намісників до збирачів податків. Але у процесі розширення меж держави та ускладнення управління територіями почалося виокремлення різних функціональних посад, з яких найбільш відомою, і в якійсь мірі узагальненою, була посада баскака. О. Насонов у своїй монографії досить ґрунтовно проаналізував функції баскаків. Ця посада в цілому відносилася до намісників правителя у всіх землях держави. До їх повноважень входили збір податків, слідкування за збором податків можновладцями підкореного населення; військовий контроль, здійснення ефективної передачі наказів ханів і контроль за їх виконанням. На перший погляд такий широкий спектр повноважень виглядає занадто обтяжливим для одного чиновника. Проте, як показують дослідження, під однією назвою приховувалася ціла низка даруг-баскаків різного рівня. Наприклад, у Володимиро-Суздальських землях бачимо великого баскака, відповідального за

все князівство, і менших, розкидних по окремих його областях [327]. У Вірменії був баскак-візир, своєрідний аналог великого баскака. Досить правдоподібно, що баскак, який супроводжував київського князя Федора 1331 р. також був саме великим баскаком Київського князівства [333, с. 344]. Те, що кожне князівство мало свого баскака, видно на прикладі Ахмата – «баскака Курського» [191, с. 206-216].

Баскакам було підпорядковано цілу команду дрібніших чиновників, які спеціалізувалися на окремих обов'язках. Тут бачимо і писарів-бітекчі, перекладачів-толмачів [121, с. 124], прикордонних урядників – каральників [74, с. 791], чиновників, що відповідали за мобілізацію війська – танмачіїв, митників тощо.

Як уже зазначалося, чиновники набиралися з підкореного населення (причому нерідко з колишніх місцевих чиновників). Яскравим прикладом є біографія Ісмаїла, який прославився тим, що після Калки доставив Мстислава Київського до двору Джучи. Спершу він був баскаком у огузького правителя, згодом перейшов до монголів і став чиновником на посадах. Потім його було підвищено до бітекчі. На цій посаді Ісмаїл завідував ауругами – військовими структурами в округах (туменах і тисячах). У 1232–1233 рр. він стає даругачи-баскаком Хуайменчжоу і отримує золоту пацзу. Дещо пізніше додатково стає яргучи-суддею. А у 1240–1241 рр. Ісмаїла підвищено до старшого даругачи Хуайменчжоу та інших 28 міст Хенані. Він провів додатковий перепис у тих місцевостях, де існували суперечності у переписних документах. Його двом синам віддано старі посади дарагучи і бітекчі [199, с. 222-225].

Такий строкатий і потужний державний апарат, діяльність якого охоплювала до того ж великий масив земель, віддалених на тисячі кілометрів, вимагав вирішення питання оперативної передачі інформації, без якої управління імперією було б неможливим. Для

цього ще Чингізханом було створено спеціальну поштову службу – ями. Саме наявність зв'язку давала можливість Тимучину розділяти військо при потребі на кілька частин і координувати їх дії на великих територіях. Наскільки важливою справою став поштовий зв'язок видно з того, що про нього сказано у ясі Чингізхана: «Він наказав заснувати постійні пошти, аби швидко дізнаватися про всі події в державі». Характерним прикладом ефективної дії поштової служби служить похід Субедея-Джебе у 1221–1224 рр., коли, згідно з даними Рашид-ад-діна, обмін інформацією між експедиційним корпусом і ставкою по суті не припинявся. Безперервно в обидва кінці їздили гінці. Особливістю була лише велика кількість «почту» у 300–400 чоловік з огляду на небезпеку з боку ще непідкорених народів [209, с. 31]. Зрозуміло, що тут мало місце нечітке розташування на маршруті гінців спеціальних станцій. Швидше за все, роль станцій відігравали поселення вірних монголам правителів. Саме за допомогою такого зв'язку було, наприклад, доправлено до Джучи полоненого Мстислава Київського [199, с. 223].

Більш чітку і стабільну систему ямів було створено вже наступником Чингізхана – Угедеєм. Рашид-ад-дін повідомляє, що після курултаю 1236 року, коли остаточно почався «Західний похід», каан наказав: «Задля безперервного прибуття гінців як від царевичів, так і його величності каана в інтересах важливих справ, в усіх країнах поставили ями і назвали це „таян ям“. Для встановлення цих ямів призначили гінців від царевичів і визначили від каана – бітекчи Куридай, від Чагатая – Імколчин Тайчутай, від Бату – Суку-Мулчитай, від Толуй-хана за наказом Соркуктані-бегі відправився Ілджидай. Згадані еміри відправилися і у всіх областях і країнах по довготі і широті земного поясу встановили ями» [395, с. 88].

Проте згідно з «Монгул-ун ниуча тобчан» тут мав місце факт реформування всієї поштової служби: «Усюди від тисяч виділяються наглядачі поштових станцій – ямчини і верхові поштарі – улаачини; у визначених місцях встановлюються станції – ями, і послы на майбутнє мають, за виключенням надзвичайних ситуацій, слідувати обов’язково по станціях, а не роз’їжджати по улусу». Причому мова йшла про територію всієї імперії. Відповідальність за створення і управління службою було покладено на спеціально визначених посадовців [124, с. 27; 429]*. В одному з указів тих років було сказано: «Вісники направляються по всіх місцях кочування народу, справи уповільнюються, а народ не в змозі терпіти це. Тепер нехай від всіх тисяч кибиток кожна [тисяча] виділить людей і коней і встановить поштові станції-ями. Хто не має надзвичайної швидкої справи, зобов’язаний користуватися ямськими конями і [їм] не дозволяється проїжджати по місцях кочування народу* Крім того, наказуємо Алацяню і Тохучару, їм обом, привести в порядок ті ями, які розставлені: на кожен ям завести по 20 конюхів, розставити коней із запасами для вісників – забезпечити вівцями [для годування], конями, повозками і скотом в кількості, яка визначена згідно правил. Якщо знайдеться нестача хоча б в самому малому, то конфіскувати в скарбницю половину [їх] майна» [199, с. 49-50]** В «Хей-да шилуе»

---

* У тексті зазначено відповідь Чагатая на цей наказ: «Так саме і зробіть. Я теж попідкуюсь про створення ямів, поведу їх звідси на зустріч вашим. Крім того, попрошу Бату провести ями від нього на зустріч моїм. З донесених мені заходів (каана) я вважаю найправильнішим створення ямів».

* Цінне зауваження, багато в чому пояснює ту «пустоту», яку перші послы до монголів бачили в степу.

** «Юань ши» за листопад-грудень 1229 р. подає наказ по китайських землях: «Для всіх поштових станцій-ямів з конями і [тягловим] скотом влаштувати [надання] з

зафіксовано, що термін служби на поштових станціях визначалася кожним місцевим начальником індивідуально [199, с. 47]. Китайський дипломат Сюй Тін, що їхав до Каракоруму саме на перекладних конях, відзначив, що кожен мешканець степу незалежно від рангу і звання сплачує необхідний збір на утримання поштових станцій, що знаходяться у володіннях, де вони мешкають [199, с. 47-48]*. Ця служба вже під час «Західного походу» показала свою ефективність**.

На початку 1250-х рр. каан Менгу запровадив у діяльність ямів нововведення: «Під час їзди чжуванів на перекладних конях – дозволити користуватися 3 конями [на одній станції за раз], а у випадку далекої поїздки – не більше ніж 4 конями» [199, с. 187]. За часів правління Юанської династії (1271–1368 рр.) лише в Монголії нараховувалося 119 станцій-ямів [509, с. 114].

Марко Поло залишив описи функціонування ямської системи в імперії. Його батько та дядько по ямах поверталися до Європи. На всіх пунктах їх «приймали з почестями (подорожували з каанського двору)», вони отримували все необхідне. Причому подорожі не зашкодила навіть смерть провозжатою [252, с. 196]. Іншим разом вже особисто Поло користувався цими станціями, на яких отримував кожних 100 дворів десяти штук китайських возів. На всіх ямах влаштувати зернові склади, [куди] двори, що приписані до яму, щорічно [зобов'язані] вносити 1 дань зерна з кожного десятку дворів. Наказується управляти ними [складами] сотнику». Далі розписується, яке забезпечення давати послам і вісникам.

* «У Китаї з кожного береться фураж, продукти, начиння і амуніція для проїжджаючих послів і сановників, а також для передислокованих військ і кінноти (Золотая Орда в источниках.)»

** Яскравими прикладами оперативності поштарів є скарга Бату і відповідь каана з приводу поведінки Гуюка, або прохання того ж Бату до каана прислати йому на допомогу Субедея під час «київської кампанії» тощо.

«коней, їжу і провозатих». Причому на це італієць мав кілька спеціальних грамот [252, с. 202]. Важливість ямської системи була настільки високою, що вона запроваджувалася і в регіонах з важкими умовами життя, навіть на півночі. Марко Поло описав її функціонування в умовах Сибіру у східних володіннях Джучидів. Там пересування від стоянки до стоянки здійснювалося собачими упряжками: «На іншій стоянці, як приїдуть, собаки і сані вже готові, і їдуть далі; а ті собаки, що привезли, повертаються назад» [252, с. 369]. Що ж до швидкості передачі інформації по ямах, то Поло відмічав, що «коли потрібно скоріше доповісти великому ханові про яку країну, що обурилася, або про якого князя, або про що важливе для великого хана, гінці скачуть по двісті миль в день, а інший і по двісті п'ятдесят миль, і скажу вам, як це робиться: коли гінцеві потрібно їхати скоро стільки-то миль, як я розповідав, для цього дається йому дощечка [пайцза] з кречетом. Якщо гінців двоє, обидва пускаються з місця на добрих, сильних скакунах; перев'язують собі животи, обв'язують голови і пускаються скільки стане сили ускач, мчаться доти, поки не проїдуть двадцять п'ять миль на станцію, тут для них готові інші коні, свіжі скакуни. Сідають вони на них не забарившись, негайно ж, і, як сядуть, пускаються ускач, скільки у коня є сили; скачуть до наступної станції; тут їм готові нові коні, на них вони сідають і їдуть далі, і так до вечора. Ось так-то, як я розповідав, гінці проїжджають двісті п'ятдесят миль і доставляють великому ханові звістки, а коли потрібно і звістка важлива, так і по триста миль проїжджають» [252, с. 268-269].

Окрім пошти, саме ямським шляхом до столиці імперії доставлялися податки, а також спеціальна документація з

найвіддаленіших її частин [199, с. 47]*. Наприклад, взимку 1253 р. бітекчи Берке додав до загальнодержавного реєстру податних дворів відповідний список з руських земель [199, с. 190]. Фактично, ямська служба була одним з уособлень єдності держави. У листі іранського правителя до французького короля від 1305 р., де повідомлялося про примирення ханів колишньої Монгольської імперії, було сказано: «...Об'єднали нашу державу (улус) від сходу сонця до моря Талу і наказали з'єднати наші поштові сполучення» [242, с. 649]. Через два десятки років правителі улусів колишньої Монгольської імперії Узбек (Золота Орда), Хубілай (Китай) поновили відносини. І однією з умов договору було «з'єднання власних ямів». Згідно з біографічними даними «Юань-ши», 1336 р. Узбек прислав у Китай посла для отримання щорічних виплат зі своїх уділів на утримання військ і ямів [199, с. 221]. Отже, бачимо, що всередині кожна з держав – уламків Монгольської імперії чітко трималася цієї однієї з перших державних установ.

На території сучасної України, як і в інших землях імперії, ями були засновані одразу після завоювання. З опису поїздки Данила Галицького видно, як він спочатку приїжджав до Києва, потім до Переяслава і там вже зустрічав татар, від яких направився до Курумиши [121, с. 109]. Опис подорожі П. Карпіні дає більше деталей. Спершу папський посол прибув до Києва, маючи охоронну грамоту Василька Романовича. У столиці Русі П. Карпіні отримав коней, вози і провозатих до Канева. Причому, поки посол ще був у Києві, про нього вже дізналися у містах, через які він мав проїхати, і звідти прибув гонець з правилами подальшого руху. В Каневі

---

* Одного срібла за Угедея привозилося в Каракорум 20 тисяч дін щороку (1 дін – 50 лян, 1 лян – 37 грамів)

місцевий чиновник дав нових коней і супровід (або швидше за все відбулася заміна того та іншого) до наступного поселення. Там процедура повторилася, хоча і з деяким свавіллям з боку місцевого чиновника. Потім цей «старший» супроводив посольство до застави кочовиків, яку П. Карпіні називає «першою». Тут знову подорожники отримують коней і провозатих далі. По приїзду ж до ставки оглана посольство зупиняється за її межами [163, с. 45-47]. Хоча П. Карпіні і змушений був на всіх етапах давати подарунки старшим, забезпечення його пересування, вочевидь, було їхнім обов'язком. Швидше за все вимагання подарунків стосувалося лише гостей ззовні. Місцеві ж чиновники їздили «безкоштовно» і, відповідно, швидше. Той же П. Карпіні звернув увагу на те, що київський сотник з товаришами, «які проводжали нас деяку частину шляху, а до Бату вони прибули раніше за нас» [163, с. 61]. В. Рубрук теж спочатку прибув до Судака, на той момент прикордонного міста, а потім потрапив до кочової ставки сусіднього улусу [128, с. 81]. Щодо подальшого шляху, то купці розповіли йому про існування спеціальних місць, де замінювали коней [128, с. 68]. Цінність цих описів полягає у тому, що ці подорожники здійснювали візит до Монгольської імперії у різних статусах. П. Карпіні, як відомо, був офіційним послом Папи Римського, а В. Рубрук подорожував у статусі місіонера. До того ж це були перші роки функціонування нової монгольської влади на українських землях. Отже, з записок П. Карпіні і В. Рубрука видно, як налагоджувалася робота владних інститутів. Загалом же можемо зробити деякі висновки.

Зберігався чітко визначений маршрут подорожей. Спочатку посол потрапляв до прикордонного міста – столиці осілої області. Звідси він направлявся до сусіднього улусу кочовиків, а точніше до ставки правителя. Від нього шлях йшов прямо до хана на Волгу. А

вже від останнього – далі до Каракоруму. В Улусі Джучи на 1250-ті рр. було визначено принаймні західний і південний шляхи. Відповідно і послы, які слідували цими маршрутами, приїжджаючи до Сарая, мешкали лише в тому ямі, який належав до цих напрямів [128, с. 123]. Така сувора регламентація могла бути викликана не лише бажанням зберегти таємниці дипломатичної політики монголів, але й намаганням уникнути плутанини, негараздів і зайвих матеріальних витрат. Наприклад, однією з причин реформування старої ямської системи було, за словами Угедея, те, що: «послы їдуть повільно і народ несе чималі збитки» [124, с. 27; 429]. Проте хани з часом вносили деякі зміни в традиційну систему. Так, за свідченням В. Рубрука, при ньому всі послы з заходу мали перед Бату потрапляти до його сина Сартака. А з повідомлення про Берке випливає, що така ж ситуація була з південним маршрутом, тільки в ставці Берке. Та згодом Бату вивів цей напрям безпосередньо на себе [128, с. 95]. Відзначаючи ефективність ямської пошти, Чхао Чху-чанг зазначав, що відстань між Улусом Джучи і Китаєм долалася за 3–5 місяців [510, с. 189].

Що ж собою представляли ями? Документи свідчать, що першими станціями були поселення осілих і стійбища того чи іншого еміра – тисячника чи сотника. У віддалених місцях виставлялися застави – група людей з невеликим табуном коней. Беручи до уваги, що П. Карпіні визначає звання деяких «заставних», як десятник і сотник, можна зробити висновок, що кількісний склад персоналу ямів міг відповідати цим посадам. Також, у місцях, де існували природні перепони (на українських землях – річки), з числа полонених створювалися спеціальні поселення. Їхні мешканці відповідали за

перевезення човнами [128, с. 87]*. Можливо, що зустріч П. Карпіні і Данила Романовича неподалік ставки Картана, була визначена саме розташуванням переправи на Доні, де кочував ординський князь [163, с. 61]. Цікаво, що безкоштовно користуватися цими ямами могли лише визначені особи чи «делегації». У той же час інші мали платити чи давати подарунки. В. Рубрук писав: «Коли ми почали вимагати тварин (коней чи волів) у мешканців поселення, ті відповіли, що мають пільгу Бату, а саме: вони не зобов'язані ні до чого, лише перевозити подорожуючих в обидва боки. Навіть від купців вони отримують велику данину» [128, с. 87]. Подібні права поселян пізніше зафіксовані на Київщині, але вже у складі ВКЛ [501, с. 48-49]. Також з опису Рубрука видно, що ямська повинність була лише однією зі складових зайнятості населення. Наприклад, мешканці річкових ямів ловили рибу, займалися сільським господарством і, можливо, ремісництвом та промислами. Станція поблизу Сиваша була частиною великого промислу по заготівлі солі.

Хоча накази каана і вимагали, аби проїзд по ямській лінії не зачіпав кочівель, проте тут швидше за все йшлося про те, щоб станції перебували не в стійбищах. Однак, навряд чи їх розташування було сталим (адже тоді б у випадках, коли степовики віддалялися під час сезонних кочувань, контактування з тим чи іншим улусом могло бути ускладнене). Вочевидь, мало місце корегування ямської лінії відповідно до сезонів кочування. В. Костюков звернув увагу на повідомлення Рубрука про зміну шляху подорожі в залежності від сезону [268, с. 98]. Це було передбачено і в місцях, де ями одразу були сталими – на бродах. Наприклад, на Доні той же Рубрук згадує

---

* Вильгельм де Рубрук такі поселення бачив на великих річках, які переїжджав, прямуючи до Бату – Волга і Дон. Подібні, напевне, були і на інших річках – Дніпрі, Дністрі, Дунаї тощо.

два поселення-ями – одним користувалися влітку, а іншим – взимку [128, с. 87].

Отже, владна піраміда Золотої Орди за часів її «класичного» існування (до поразки Токтамиша), пережила три етапи. Перший – це існування удільної влади Чингізидів, фіналом якого стала «Ногаєва війна». Другий етап характеризувався намаганнями Узбека і двох його прямих нащадків (Джанібека і Бердібека) скасувати удільну систему і централізувати владу. Основними нововведеннями стало відсторонення Джучидів від влади (і їх часткове знищення) та введення центральної державної релігії (ісламу). При цьому позиції інших церков в осілих регіонах не постраждали, а влада Рюриковичів, попри репресії проти окремих представників роду, в цілому зросла. Важливим результатом цих реформ стало відновлення в Київській землі прямого правління Рюриковичів і появи у Києві в 1350-х рр. свого митрополита Феодорита. Третій етап відноситься до епохи Токтамиша. Цей хан спромігся припинити довгу громадянську війну і об'єднати більшу частину Золотої Орди. Проте він був змушений повернутися до традицій управління доузбекових часів. На чолі улусів знову стають Джучиди, але на цей раз вихідці з Кок Орди.

Управлінський апарат Золота Орда повністю запозичила від Монгольської імперії. Характерною його особливістю було те, що як повністю нова система він візуалізувався лише в степових регіонах. Осілі ж області, в цілому, зберегли стару систему, яку Джучиди лише модернізували під нові умови. Через систему ямської пошти Чингізидам вдалося досить ефективно вирішити головну проблему управління – необхідність оперативної передачі інформації. Ця структура певною мірою стала уособленням Золотої Орди.

Саме поєднання двох начал: держави як власності одного роду і розгалуженого управлінського чиновницько-бюрократичного апарату, – і стало секретом досить довго існування степової імперії.

5.3. Особливості економічного життя

В основі держави Золота Орда бачимо поєднання двох цивілізацій: кочової і осілої. Саме кочовики були тією силою, що створила імперію, і вони ж складала її соціальну основу протягом усієї історії існування держави. Відповідно, кочовий тип господарства і служив первинним базисом економіки країни. Людина завжди залежала від природи, а відтак від неї залежали і мешканці степів за часів середньовіччя, що пояснюється передусім специфікою умов кочового життя [202, 306].

В основі кочового господарства лежало відгінне тваринництво. Раціоном харчування для худоби слугував підніжний корм. Аби задовольнити цією їжею тварин, кочовики були змушені переганяти худобу з одного пасовиська на інше. Таким чином, якщо при стійловому тваринництві корм привозився до тварини, то при відгінному навпаки – тварина виганялася у степ. За такої ситуації кочівник був змушений постійно рухатися, аби з виснаженого пасовиська дістатися до нового. Відповідно, для забезпечення худоби достатньою кількістю корму потрібні були доволі великі за площею території. Щоправда, і степ не всюди був однаково «родючим» – іноді менші території давали стільки ж корму, скільки й великі. Сам маршрут пересування стада не був довільним. Кочівник намагався пересуватися по землях з достатнім трав'яним покривом та кількістю водних ресурсів – річок, озер, джерел, криниць. Організація скотарства залежала і від пори року – табуни худоби влітку переганяли на північ, а взимку – на південь (особливо небезпечними

були якраз літні посухи і потужні зимові морози і снігопади). І лише у період весни-осені ординці перебували у відкритому степу. Таким чином, зазвичай кочовики мандрували протягом року з півдня на північ і у зворотному напрямі. Якщо ж місцевість мала свою специфічну природу і ландшафт – гори, які закривали від холодних чи сухих вітрів, густу систему річок, каскад озер тощо, – то і рух кочовиків тут міг відбуватися по колу або по лінії захід-схід. Крило Мувала в цьому плані було якраз неоднорідним за умовами кочування. На теренах від Дунаю до Дніпра головним напрямом руху був північ-південь. Саме такий тип кочівництва побачили в Золотій Орді перші відвідувачі з Європи – П. Карпіні («Всі вони взимку спускаються до моря, а літом по березі цих річок піднімаються ввєрх» [163, с. 48]) і Г. Рубрук («З тих пір, як ми потрапили до Менгу, він рухався на возах лише на південь, а з цього часу почав повертатися в північному напрямку» [128, с. 133]). У Марко Поло записано, що Берке мешкав і в Булгарі, і у Сараї – тобто у північній і південній ставках [252, с. 194]. Щоправда, на Лівобережжі України, як довела С. Плетньова, кочування здійснювалося з заходу на схід [352]. Такий тип господарчого життя зберігався і в XIV ст. за часів, наприклад, Узбека.

Постійне переміщення позначалося і на природному відборі тварин, які могли пристосуватися до такого життя. Перше місце в степовому господарстві посідали коні і вівці. Рідше зустрічалися воли і верблюди; свиня ж, відповідно, не була поширена. В. Рубрук так описав своє перше враження від худоби кочовиків: «Я був здивований кількістю стад биків і коней і отар овець» [128, с. 82]. Дещо раніше китайський посол занотував, що татари вирощують корів, собак, коней, овець і верблюдів [199, с. 32].

Кінь був не просто твариною, він був для кочовика сакральною істотою. По-перше, кінь став найпершим засобом пересування (без коня не могло бути і кочовика), по-друге, верхи можна було здійснювати полювання в степу, по-третє, кінь став невід'ємною складовою військового спорядження кочовика (невипадково до появи і розвитку вогнепальної зброї у степу володарювала саме кіннота). По-четверте, кінь забезпечував кочовика поживною їжею – м'ясом і кумисом. І по-п'яте, саме коні стали важливою статтею експорту. У розведенні коней була ще одна перевага – це єдина домашня тварина, яка самостійно може харчуватися підніжним кормом. Проблема полягає в тому, що дістатися до нього у степу не так просто. Добре, якщо трави густі і поживні. Проте нерідко трав'яний покрив внаслідок посух доволі слабкий, і тоді потрібно було розбивати копитами степову «шкіру» – повсть, щоб дістатися паростків. Взимку ж степ взагалі покривався товстим шаром снігу, який знову ж потрібно було пробити, щоб дістатися до трави. Кінь міг це робити, а вівці – ні, тож у важких умовах посухи чи глибокого снігу, дістатися до кормів самостійно не могли. Тому, щоб дати можливість прохарчуватися овечим отарам, кочовики спочатку проганяли табуни коней, які пробивали копитами верхній шар снігу. Коні виїдали не всю траву, а лише її верхню частину, ніби «підстригаючи». І вже вівці, які йшли слідом, подібно до сарани, виїдали все. Відповідно, без овець, але з кіньми кочівник міг прожити в степу, навпаки ж – ні. Невипадково серед кочівників існувала цікава закономірність – чим більше пасовиськ було доступно, тим більше було коней, а вже чим більше коней, тим більше населення. Таким чином, збільшення поголів'я кінських табунів обумовлювало демографічне зростання і навпаки [286].

Як бачимо, господарство кочовика мало яскраво виражений екстенсивний характер. Кочовик в повній мірі залежав від кількості пасовиськ, їх якості і відповідних природних умов. Достатньо було Орді пережити кілька років безперервних посух чи важких зим, як чисельність її населення і сила істотно підупадали. До речі, на початку XVI ст. такі умови призвели до загибелі Золотої Орди (на той момент вже виключно кочової держави) під Києвом [441, с. 91]. Зростання кількості тварин, особливо овець, що перевищувало можливості певної території, обумовлювало різке і доволі швидке (протягом кількох років) виснаження ґрунтів. Як наслідок, починався масовий падіж худоби, який міг бути викликаний також і вимушеним відходом на інші території, наприклад, під час війни.

Виникає питання: для чого була потрібна така велика кількість худоби? На перший погляд здається, що для споживання в їжу. Проте це не так. Насправді, як влучно підмітив Е. Кульпін, якби кочівник годувався лише м'ясом своїх тварин, то він би з'їдав усю худобу за один сезон [286]. Китайський посол до двору каана ніде не бачив, щоб татари вбивали велику рогату худобу для власного споживання [199, с. 36]. Не слід забувати, що м'ясо хоча і є висококалорійним продуктом, проте воно і енергозатратне для організму. В основі раціону кочовика лежали передусім продукти рослинництва, адже вони не могли жити без вуглеводів – зернових і хлібних культур [512, с. 61].

Хоча деякі з зернових культур і вирощувалися мешканцями степу, врожаї не задовольняли їх потреби повною мірою. Відповідно, тварини і сировина, яку з них отримували (передусім шкіра (овчина), вовна, молоко (сир) і жир), і були тим товаром, який кочовик продавав чи обмінював на продукти землеробства тощо. Наприклад,

В. Рубрук писав, що бідні татари вимінюють зерно на баранів і шкіру [128, с. 75].

Вирощування зернових і городніх культур було підпорядковане кочовому стилю життя. Степовики засівали частину площі і рухалися далі, а вже по поверненню збирали врожай. Годі й казати, що такий спосіб вирощування зернових і городніх культур навряд чи міг принести значний урожай, надто, якщо за полями ніхто не слідкував. Самі тільки птахи і гризуни могли наносити полям непоправну шкоду. Тому при стабільному володарюванні на якійсь конкретній території ординці могли залишати тут поселення зі збіднілих кочовиків чи полонених. Саме такі поселення бачив В. Рубрук [128, с. 87]. Проте навряд чи і вони могли задовольнити потреби кочовика. Невипадково В. Рубрук занотував, що взимку лише заможні еміри зі своїх поселень на півдні отримують просо і збіжжя [128, с. 75]. До того ж у степу росли інші злакові – жито і просо (врожайність пшениці і гречки була низькою). Це ж стосується і городніх культур, передусім бобових, огірків, часнику, цибулі тощо. Арабські джерела XIV ст. фіксують відсутність вирощування льону та садівництва [220, с. 231]. Крім продуктів землеробства, кочовики імпортували рибу і продукти бджільництва (щоправда, у незначних розмірах вони розвивали ці галузі самостійно). Загалом, характер харчування та набір харчових продуктів у перші роки після завоювання території сучасної України досить докладно описав П. Карпіні: «Кобиляче молоко, якщо вони його мають, вони п'ють у великій кількості, п'ють також молоко овець, корів і верблюдів. Вина, пива і меду у них немає, якщо їм це не пришлють і не подарують інші народи. Взимку у них навіть немає і кобилячого молока, якщо вони незаможні. Вони також варять просо з водою, подрібнюючи його настільки, що можуть не їсти, а пити. Кожен з них п'є зранку чашу чи дві, і вдень вони

більше нічого не їдять, а ввечері кожному дістається трохи м'яса, і вони п'ють м'ясну юшку. Влітку ж, маючи тоді кобилячого молока, вони рідко їдять м'ясо, якщо їм випадково не подарують його, чи вони не спіймають на полюванні яку-небудь тварину чи птицю» [163, с. 15].

Що стосується одягу, знарядь праці, зброї, то степовики виготовляли їх власними силами [128, с. 78]. Отже, кочовики могли задовольнити свої потреби у предметах повсякденного вжитку, але інші товари вони змушені були вже завозити (особливо сильно від імпорту залежало заможне населення).

Кочовики були основою держави і складала більшість населення її центральних областей. Але осілі регіони були тим фундаментом, який робив Орду імперією. Вони розташовувались по контуру держави. Найкращу характеристику господарству осілих народів у складі Золотої Орди дають арабські літописці. Згідно з їхніми повідомленнями, руси, череси, алани та інші осілі народи мають багато їжі, меду, вирощують сади тощо. Причому протиставляють їх в цьому більш бідним татарам [220, с. 231]. В умовах єдиної держави чимала кількість цих товарів попадала до кочовиків у формі повинностей і податків. Вже Галицько-Волинський літопис занотував цю важливу складову в історії підпорядкування болохівців татарами [121, с. 104]. В. Рубрук через десять років також зафіксував існування податку зерном і залізом, отже, сировиною і продуктами [128, с. 67]. Очевидно, що згадувані нами поставки проса і збіжжя емірам також були складовою частиною цієї системи. Розкопки Комарівського поселення на Дніпрі та Ожерицького на Сеймі, проведені С. Біляєвою, а також дослідження інших менш відомих пунктів під Києвом, зафіксували чималу кількість знахідок, що дають підстави говорити про розвиток таких галузей

господарства, як землеробство, рибальство, свинарство тощо [88]. Можна припустити і наявність тут чималої кількості домашньої птиці. По мірі розвитку Золотої Орди її правителі і місцеві еміри намагалися створити центри землеробства і ремісництва у відкритому степу шляхом осадження поселень чи навіть міст. Цей процес започаткував ще каан Угедей, який видав наказ щодо розширення площ для вирощування зернових культур [509, с. 94].

Розкопки золотоординських міст на Волзі вказують на досить потужну іригаційну систему, споруджену не лише для забезпечення населення питною водою, але й для зрошення ґрунтів. Беручи до уваги, що більшість степових міст повторювали в загальних рисах столичні міста, не виключено, що аналогічні системи існували і навколо них. Щоправда, ведення сільського господарства навколо цих поселень все ж було направлене саме на задоволення потреб їхніх мешканців.

Велике значення для осілих регіонів мала поставка сировини: руди, заліза, солі, воску, льону і лісу. Руда мала болотне походження. Від початку завоювання татари забирали у завойованих народів залізні вироби. По мірі того, як степ почав покриватися мережею поселень і міст з їх ремісничою складовою, об'єми ввезення заліза, зрозуміло, мали значно зрости. Дуже важливими були поставки лісу. Зимувати у степу було надзвичайно важко, до того ж на початку XIV ст. прийшов період значного похолодання. Для обігріву була потрібне паливо. При традиційному кочуванні, як правило, вистачало і своїх ресурсів – передусім жиру і кіз'яків, а також степових рослин, лісових «оазисів» тощо. Але значне збільшення кількості населення та поява нових стаціонарних поселень обумовили появу дефіциту цих ресурсів. У XVIII ст. Тунман звернув увагу на залежність Буджацької орди від Молдавської держави саме в цьому питанні. Тоді татари

заключали договори з мешканцями Молдавської держави на поставку лісу з Кодр саме для обігріву. І коли молдавани з якихось причин не виконували ці умови, татари взимку дуже потерпали від холоду. Слід зазначити, що за часів Золотої Орди XIII–XIV ст. Кодри перебували в центрі улусу Ногая, тож значною мірою завдяки цьому область мала кілька великих міст, передусім Ісакчу і «Старий Орхей».

Якщо кочовики XVIII ст. так потребували лісу, то за часів Золотої Орди цей момент мав бути ще гострішим. У першу чергу це стосувалося міського населення. Адже міста були збудовані з опаленої цегли, у них діяла система обігріву – кани. Причому обігрівалися не лише прості хати, але й палаци, мечеті, караван-сараї, бані, майстерні. Також у містах було розвинене ремісниче виробництво, залежне, по суті, від вогню: ковальство, складувне ремесло, зброярство. На все це потрібна величезна кількість деревини. Слід також врахувати затребуваність лісу як будівельного матеріалу. Е. Кульпін у своїй роботі приводить дані біологічних досліджень, згідно з якими на XIV ст. більшість лісів на Лівобережній Україні зникає, а рівнина поширюється до Десни і Сейму. Цей факт він пов'язує з поширенням вівчарства. Вівці виїдали не лише траву, але й кору і листя з нижніх гілок [286, с. 81]. Іншою причиною цього, на наш погляд, є масова вирубка лісу.

Цікавим є питання масштабу вирощування зернових на території сучасної України. Про це ми можемо судити лише з непрямих джерел. По перше, воно мало покривати потреби населення, що його вирощувало, – мешканців Поділля, Київщини, Сіверщини, Південного Криму. По-друге, цим зерном забезпечувалось населення степових улусів. По-третє, як довів С. Карпов [246], Мала Азія, особливо її причорноморські території, передусім Трапезундська імперія і Константинополь, масово

закупували зерно. І по-четверте, великі закупівлі зернових здійснювали Венеціанська і Генуезька метрополії. Петрарка писав з цього приводу: «Раніше звичним ділом було прибуття (з Золотої Орди – *Б.Ч.*) щорічно в це місто [Венецію] на судах величезного врожаю хліба» [280, с. 123]. Зрозуміло, що за море потрапляло і зерно з Північного Кавказу. Але все ж більша його частина надходила саме з крила Мувала. Звідки походило кафинське зерно, дуже добре було продемонстровано у 1344–1347 рр. Тоді хан, ворогуючи з італійцями, спалив Тану на Дону і взяв в облогу Кафу і навколишні міста. На півдні за морем почався голод [159, с. 33; 291, с. 524]. Зростають поставки зерна через Білгород на Дністрі – а воно могло походити лише з українських улусів. А. Єманов у своєму дослідженні наводить приклади чималих обсягів експорту зерна у 1370–80 ті рр. саме з України (коли на Дону, Волзі і Північному Кавказі йшла жорстока боротьба за столичні улуси) [173, с. 81].

Дослідити внутрішній ринок правого крила Золотої Орди майже неможливо, оскільки документи внутрішнього діловодства як державної, так і регіональних канцелярій імперії не знайдені (за виключенням кількох областей). Тому ми спробуємо лише в загальних рисах окреслити загальні тенденції внутрішньої торгівлі Золотої Орди на території сучасної України.

У перші роки після завоювання мав відбутися спад торгової активності. Це було викликано кількома чинниками. Кочівники, які прийшли в українські степи, економічно були досить слабкими, тож споживання ними товарів через торгівлю було обмеженим. Перші описи татар європейцями вказують на те, що статки звичайного населення могутньої держави були невисокими. Лише шкури та барани, що їх татари, за словами В. Рубрука, вимінюють на просо і збіжжя, були тим основним товаром, який йшов від кочовиків до

осілого населення або ж інших кочовиків, які мали зернові в надлишку (щоправда, мандрівники відзначають, що в степу серед населення хліб знайти важко). Більш заможною була місцева знать. Але джерела вказують, що більшість важливих товарів еміри отримували не через систему торгівлі, а завдяки данництву. Не слід також забувати, що у степових улусах від самого початку завоювання з'являються поселення з числа полонених. З одного боку вони продавали-обмінювали продукти землеробства, рибальства, бортництва, з іншого – самі закуповували необхідні їм товари, у тому числі і зернові, які в степу не вирощували. В. Рубрук звернув увагу, що одяг русинів, яких він зустрів на Дону, був зроблений з хутра і тканини [128, с. 87]. Отже, ці товари були ними куплені чи обміняні на інші. До товарів внутрішньої торгівлі можна віднести і сіль, яку добували в Сиваші. Вона розходилася по всій державі, вивозили її і за межі держави. В. Рубрук відзначає, що для Бату і Сартака це було великим джерелом доходів [128, с. 68-69].

Те саме стосувалося і знарядь праці, принаймні на початковому етапі життя на нових землях. По мірі розвитку ремісництва мали зрости і закупки сировини, а підвищення добробуту стимулювало потяг до товарів розкоші, релігійного культу тощо.

Більшу динаміку ринок мав в осілих частинах крила на півночі і в Криму. Зрозуміло, що сам момент завоювання мав негативно позначитися на стані внутрішньої торгівлі. Адже постраждали саме ті міста і частини населення, які були основними споживачами продукції (Київ, Переяслав, Чернігів, Судак, Херсонес та ін.). Під удар потрапили передусім місцеві еліти, заможні верстви населення і ремісники. Причому для останніх існувала реальна небезпека бути вивезеними до інших областей імперії. Наприклад, руський майстер золотих справ жив при дворі каана Гуюка в Каракорумі [163, с. 57].

Проте життя не припинилося, і поступово торгівля та інші сфери господарської діяльності почали відновитися. Слід зазначити, що на формування внутрішнього ринку держави значний вплив мав характер її заселення. У центрі жили кочовики, які своєю силою утримували і об'єднували під однією владою цілий ряд територій з розвиненим господарством та чисельним населенням. Якщо раніше для встановлення контактів між землями треба було подолати великий степ із численними ордами, кожна з яких мала власну фіскальну систему, то тепер мова йшла про загальнодержавну територію. У свою чергу, це мало позитивно позначитися на торговельних контактах між Руссю і Кримом. Невипадково Тук-Тимур отримав одразу кілька міст на різних територіях [511, с. 212]. У цьому контексті цінним є дослідження С. Резанова щодо виготовлення чавуну в Золотій Орді. Проаналізувавши технологію виготовлення виробів з металу, передусім ножів, дослідник дійшов висновку, що вони ідентичні тим, які виготовлялись на територіях на захід від Дону. На сході ж, у тому числі й у центральних улусах, подібні вироби є доволі рідкими [410, с. 159-168]. Отже, це демонструє процес формування внутрішнього ринку саме в крилі Мувала (фактично, цей процес був поверненням реалій, які існували до монгольського завоювання).

Більше значення для економіки Золотої Орди мала зовнішня торгівля. Причому тут йдеться як про імпорт та експорт товарів, так і про транзитну торгівлю. Завоювання Чингізхана і його нащадків йшли по трансконтинентальному Великому Шовковому шляху – торговій магістралі, що сполучала Китай і Європу. Існувало два головних напрями. Один йшов від Китаю через Індію і далі в Іран чи Єгипет. Другий проходив північніше – через Хорезм до Ірану. Як бачимо, саме Іран багато в чому був ключовою територією на цьому

шляху. Містами-агентами виступали Багдад і Тебріз. З першого товари йшли на Дамаск і Акру, з другого – через Кавказ чи Трапезунд на північ до Центрально-Східної Європи. Протягом першої половини XIII ст. Чингізиди захопили північну ланку Великого Шовкового шляху. Проте доволі швидкий розпад імперії призвів до нерівномірного розподілу його складових частин. Так, Іран дістався Хулагуїдам. Відповідно, Джучиди були відсторонені від цього ласого шматка. Тому вони вдалися до двох дій. По-перше, було створено шлях від Європи через степи північніше Каспійського моря і далі на Хорезм. Цей шлях досить ефективно функціонував у XIII–XIV ст.ст. Подорож ним займала приблизно два місяці і була досить безпечною. Недоліком шляху було те, що він підходив лише для безперервного перевезення товарів, призначених для Середньої Азії та Китаю чи, навпаки, для Європи. Система торгівлі безпосередньо на ньому була відсутня. Тому Джучиди вдалися до іншого, більш радикального кроку. Вони спробували захопити Тебріз. Війна за нього тягнулася з 1260-х рр. до кінця XIV ст.

Українські терени були вагомою частиною цих шляхів. Тут можна виділити декілька напрямів. Пунктами, з яких європейські товари доставлялися до Середньої Азії, були спочатку Київ і Судак. У першому П. Карпіні зустрів чималу групу купців: «Бреславські купці... та багато інших купців як з Польщі так і Австрії, які прибули в Київ... купці з Константинополя, які приїхали в Русію через землі татар, їх імена: Михайло Генуезький, а також Варфоломій, Мануїл Венеціанський, Яков Реверій з Акри, Микола Пізанський, це головні. Інші менш знатні: Генріх, Іоанн Вазій, інший Генріх Бонадієс, Петро Пасхамі, було ще багато інших, але імена їх нам невідомі» [163, с. 62]. Через Судак на Волгу і далі на схід добиралися В. Рубрук, єгипетські послы, родина Поло [252, с. 194].

Але досить швидко головним торговим містом на території України стає Кафа. І вже з кінця XIII ст. саме вона є уособленням торгових воріт, через які відбувався основний рух торгівлі (наприклад, саме через Кафу їхали Батутта (1334) і каанські послы у супроводі Маріньолі (1339) [379, с. 122-123]). Причини цього слід шукати в загальній політичній ситуації у Причорномор'ї і Близній Азії.

Вже з XII ст. італійські республіки, передусім Венеція, Генуя і Піза, перетворилися на головних торгових агентів, через руки яких товари з Великого Шовкового шляху потрапляли до Європи і назад на схід. Політика італійських республік базувалася на оволодінні портами, через які товари з Ірану, Середньої Азії, Китаю і Індії по Великому Шовковому шляху потрапляли до Європи. Такими торговими «брамами» споконвік були міста на східних берегах Середземного моря. Чорноморський регіон відігравав у цьому процесі другорядну роль, але це не означає, що італійців не цікавила торгівля з північними країнами (саме до них вів шлях «із варяг у греки»). У 1190 р. візантійці у договорі з венеціанцями висунули умову про заборону останнім входити в Азовське море і торгувати з Руссю. Такий пункт у документі міг виникнути на основі вже існуючих прецедентів. Але за умов домінування Візантійської імперії про існування сталих колоній на Чорному морі не могло йти мови.

У 1204 р. учасники четвертого хрестового походу досягли стін Константинополя. Після тижневих боїв місто впало. На уламках Візантії виникла Латинська, зі столицею у Константинополі, Нікейська і Трапезундська імперії. Ця подія неабияк вплинула на появу італійських колоній у Північному Причорномор'ї. У попередні століття греки міцно тримали контроль над протоками Босфор і Дарданелли в своїх руках. Відповідно, Чорне море перебувало у

цілковитій владі візантійського купецтва. Перемога хрестоносців ліквідувала цю монополію. Першим, хто зміг скористатися з нових обставин, стала Венеція. Адже саме ця республіка організувала четвертий хрестовий похід на Константинополь, а її флот дав змогу лицарям дістатися міста і відіграв ключову роль у його захопленні. Відповідно, право на торгівлю і мореплавство в Чорному морі, фактично, було законною здобиччю республіки св. Марка.

Венеціанці не стали одразу захоплювати міста в Причорномор'ї. По-перше, цей регіон на початку XIII ст. становив периферію Великого Шовкового шляху, який тоді йшов на Європу через Багдад і Палестину до середземноморського узбережжя. По-друге, у Венеції не вистачало сил для утвердження на півночі, адже республіка кинула всі ресурси на захоплення Егейських островів, узбережжя Балкан і східних берегів Середземного моря. Крім того, у Фракію вторглося об'єднане військо болгар і половців, успіхам якого сприяли повстання серед балканського населення. Під Адріаноподем хрестоносці були розгромлені (загинув перший латинський імператор Болдін). Лише могутні укріплення Константинополя і смерть 1207 р. болгарського царя врятували латинян від цілковитої поразки. Венеціанці за час цієї війни були змушені залишити не лише материкові, але й частину прибережних міст на Балканах.

Ще більшу небезпеку для Венеції становили її головні конкуренти за володіння східними морськими маршрутами – Генуя і Піза. З 1210 по 1218 р. на середземноморських просторах то в одному, то в іншому місцях спалахували бої між венеціанськими, генуезькими і пізанськими флотами. Проте 1206 р. у річковій навігації Венеції вперше місцем призначення став Судак. Незабаром у місті виникає і факторія венеціанців. Судячи з усього, це був лише невеличкий неукріплений квартал, де мешкали і складали товар

купці. Вже незабаром венеціанцям довелося взяти участь у першому військовому конфлікті в їхній колоніальній історії в Північному Причорномор'ї. У Малій Азії, у тому числі і на берегах Чорного моря, знаходилась турецька (сельджуцька) держава Іконійський султанат. На початку 20-х рр. XIII ст. відносини цієї держави з її новими сусідами загострилися. Однією з причин було намагання венеціанців і латинян монополізувати торгівлю. Як наслідок, почастишали напади на турецьких купців, у тому числі і в Чорному морі. Союзницькі відносини султана Ала-ад-дин Кейкобада з Трапезундською імперією дали йому можливість скористатися її флотом і відправити до Криму у 1220–1221 рр. військо під командою Хусам-ад-дин Чупана. Метою експедиції було захоплення Судака. Джерела висвітлюють хід війни доволі скупо і не виокремлюють судакців та венеціанців. Події розвивалися таким чином: кримська половецька орда, яка контролювала Судак, покликала на допомогу русів (вочевидь, з Наддніпрянщини) і саксинців (населення пониззя Волги). До оборони почали готуватися і мешканці Судака. Можливо, вони сподівалися на допомогу венеціанського флоту. Але з невідомих причин половці не стали очікувати на підхід союзників і самостійно атакували турків. Та битва закінчилася для них поразкою. Дізнавшись про це, руські князі не стали ризикувати і уклали з сельджуками мирну угоду. Не прийшли і саксинці. Це дало змогу туркам розпочати облогу Судака. Спочатку гарнізон рішуче відбивав всі приступи. Проте сельджукам вдаваною втечею вдалося виманити з міста кінноту, оточити її і полонити чи знищити. З огляду на низку поразок гарнізон Судака капітулював [77, 79, 162, 297, 394, 522].

Не встигли завершитися ці події, як у 1222 р. до Криму увірвалося монгольське військо, очолюване Джебе і Субедеєм. Вони швидко оволоділи Судаком. Під час цих військово-політичних подій

місцева венеціанська факторія, звичайно, постраждала. Проте політика Чингізидів, направлена на підтримку торгівлі, сприяла швидкому відновленню діяльності італійців. Яскравим доказом цього є згадка папського посла П. Карпіні, який бачив у Києві у 1247 р. купців з Венеції, Генуї, Пізи і Акри.

Поступово боротьба між італійськими республіками за торговельні маршрути призвела до великої війни, відомої як війна святого Савви (1256–1270 рр.). Саме внаслідок цього конфлікту роль Чорноморського басейну в міжнародній торгівлі значно зростає, а у Північному Причорномор'ї починають формуватися повноцінні колонії італійців.

Війна негативно вплинула на функціонування торгових шляхів. Середземноморська ділянка Шовкового шляху почала занепадати. До спустошень європейців додався наступ зі сходу, внаслідок якого у 1258 р. монгольські війська захопили і зруйнували Багдад. Італійці почали шукати нові виходи на східні ринки. Так, венеціанці спробували заснувати свої факторії на Червоному морі. Більш успішно в пошуку нових шляхів діяли генуезці. У 1261 р. вони допомогли Нікейській імперії повернути Константинополь, що призвело до відновлення Візантійської імперії. За це генуезці отримали великі преференції у Чорному морі. Проте Палеологи, не бажаючи мати під боком лише одного потужного сусіда, у 1265 р. підписують аналогічну угоду з Візантією. Отже, Чорне море стає відкритим для Італії.

На цей момент Причорномор'я з починає відігравати провідну роль у міжнародній торгівлі. Адже, торгові маршрути нагадують водний потік: якщо він не може пробитися в одному місці, проривається в іншому. Неможливість знайти шлях до Середземного моря на пряму спонукала східних купців до пошуків інших

маршрутів. Ним, зокрема, став згадуваний вже шлях до Чорного моря в обхід Каспію. Північний маршрут йшов через річки Яік, Волга і Дон. Південний тягнувся через Закавказзя до Трапезунда. Основним чинником, що сприяв цьому, стала поява трансконтинентальної імперії монголів. Чингізхан і його наступники сприяли розвитку транзитної торгівлі. Крім того, сама Монгольська імперія, а з 1260-х рр. Золота Орда і сусідній Хулагуїдський Іран, були величезними ринками збуту товарів. Наприклад, вже у 1268 р. під час голоду в Італії венеціанці і генуезці вивозили з Північного Причорномор'я величезну кількість зерна. І надалі ціни на хліб в Європі продовжували зростати, що сприяло торгівлі. За таких умов у Північному Причорномор'ї швидко виникають і розвиваються поселення італійців. Крім Судака, вони виникають в Кілії, Лакостомо (Дунай), Білгороді (Дністер), Ілліче-Олешші (Дніпро) [264, с. 214], Балаклаві (Крим). Але найбільш потужним і відомим містом-колонією стає Кафа (суч. Феодосія). Дещо пізніше до них додалися менші міста, поселення і звичайні пристані-факторії.

Для ефективного використання різних галузей господарства влада створила потужний чиновницький апарат, який займався, зокрема, збором податків. Для цього Чингізиди провели переписи населення (перші з них були здійснені одразу після завершення походів). У 1250–70-х рр. було проведено два загальнодержавні переписи. Перший – у Монгольській імперії, другий – по всій території Золотої Орди. У подальшому вони періодично доповнювалися. Те, наскільки важливими у житті мешканця країни були ці переписи, видно зі старої татарської притчі: «Переписувач питає у пастуха: „А скільки в тебе баранів?“ – А той перепитує: „Де?“ – „Так у приказних списках“. – На що пастух відповів: „Тому я і питаю, бо в отарі їх немає“» [334]. Стягнення податків чиновницьким

апаратом на основі переписів було настільки вагомим, що навіть увійшло в історичну пам'ять підвладних народів вже після ліквідації влади ординців. Яскравим прикладом цього є «Повість про Поділля», яка у заслугу литовцям ставить звільнення українців від сплати податків татарським баскакам [417, с. 160-161]. Самі податки були як натуральними (худоба, продукти землеробства і ремісництва тощо), так і грошовими. Так, ввізне мито для генуезців становило три відсотки від ціни товару. Проте Джанібек підняв ставки до п'яти відсотків [147; 382, с. 116]. Але за «Великої Замятні» відсотки в крилі Мувала були зменшені до чотирьох [424, с. 145, 146].

У Золотій Орді існувала досить потужна грошово-монетна система. Перші гроші почали карбуватися ще під час Західного походу. Власне ж золотоординські дирхеми вводяться в обіг Менгу-Тимуром [85]. За Ногая карбуються монети Крила Мувала [104, с. 512-513]. Токта, зміцнивши свою владу, провів грошову реформу, суть якої полягала в уніфікації ваги динара, крім того, було визначено міста, де карбувалася монета [382, с. 86]. Наприклад, до перемоги над Ногаєм один з дворів, де виготовлялися монети, перебував в Увеці. Але пізніше хан його скасував. Відтоді гроші карбувалися в Сараї, Салхаті, Гюлістані, Хорезмі, що географічно співпадало з основним напрямком Шовкового шляху через Золоту Орду. Салхат і Хорезм виступали кінцевими пунктами, а Сарай і Гюлістан – центральними регіонами, через які проходив шлях.

За Джанібека у різних областях держави почали карбуватися місцеві монети – наслідування ханських дирхемів. Не оминула ця доля й українські улуси. Так, монети карбували в Київському князівстві [476].

Остаточно єдину монетарну систему держави зруйнувала громадянська війна 1359–1380 рр. На території України спочатку

ходили монети Кельдибека [302, с. 32], а згодом Мамаю [103, с. 279]. За Токтамиша була здійснена спроба повернути попередню уніфікацію монетної справи. Але дії хана закінчилися невдачею. Його дирхем так і не зміг стати єдиним зразком для всієї імперії. Згідно зі спостереженнями О. Федорова-Давидова, «у Криму, Азаці, в деяких інших містах дирхем нової ваги був насаджений штучно і не відповідав затвердженим тут місцевим грошовим одиницям. Вже у 90-х роках XIV ст. деякі місцеві монетні двори переходять на чекан по старих місцевих вагових нормах». Дослідник визначає такі місцевості як «нумізматичні провінції», що склалися ще в 1360-х рр. [459, с. 154]. Однією з причин цього явища було те, що місцеві ринки вже не орієнтувалися на центр, а місцеві «господарі» мали не менше срібла, ніж владна верхівка у столиці. Слід мати на увазі і той факт, що карбування власної монети зі своєю тамгою чи іменем було уособленням влади в Орді (як відомо, там де гроші, там і влада).

Дуже цікавим, проте маловідомим фактом є намагання Джучидів боротися із впливом природних явищ на господарство. Була здійснена спроба передбачувати катаклізми за допомогою спостережень за небесними тілами. Для цього в столиці була створена обсерваторія (принаймні вона існувала при Токтамиші) [302, с. 72-73].

Для перевезення вантажів використовувалися як сухопутний, так і водний транспорт. Щодо сухопутного В. Рубрук наводить цікаву характеристику. Так, якщо купець мав великий вантаж, то він віз його на закритих возах, запряжених волами. Якщо ж мандрівник не був переобтяжений багажем, то їхав кіньми [128, с. 67-68]. На річках для перевезення товарів використовувалися човни [222, с. 63]. На морі діяли потужні італійські військові і торгові флоти.

Завоювання Чингізхана і його наступників мали чітку направленість – оволодіння Євразійським степом та сусідніми осілими регіонами і встановлення контролю над основними ланками Великого Шовкового шляху. Фактично, було створено степову імперію, основним джерелом наповнення бюджету якої стало оподаткування транзитної торгівлі. Практично вся зовнішня політика Золотої Орди була направлена на збереження такого стану речей. І зрештою, вона призвела до втрати сил і поразки у війнах з Іраном (улуc Хулагу) і Мавераннахром (улуc Чагатая).

Всередині держави існували два різних господарчих світи: осілий і кочовий. Перший виступав економічним базисом імперії, без якого вона швидко перетворювалася на звичайну степову орду. А кочовий світ став, по суті, тим вузлом, що з'єднав осілі регіони Євразії. Завдяки цьому Великий Шовковий шлях вийшов на нові маршрути і значно пожвавився. Експлуатування торгових маршрутів давало кочовій аристократії великі прибутки, що стало причиною припинення епохи завоювань, а також призвело до появи окремих економічних зон. Однією з таких зон, на якій активно формувалася власний ринок, стало крило Мувала.

5.4. Урбанізаційні процеси

Однією з унікальних і до цього часу багато в чому загадкових сторінок є історія міст Золотої Орди. Зазначимо, що мова йде швидше про стаціонарні поселення ординців. Адже більшість їхніх населених пунктів нам відомі з археологічних досліджень, а, отже, визначити, де мова йде про «місто», а де про «село», досить складно. Хронологічно золотоординські населені пункти можна поділити на дві групи: ті, які існували до монгольського завоювання і були включені до складу імперії, і ті, що з'явилися вже при новій владі.

Завойовуючи нові території, монгольська влада проводила чітку політику щодо приєднання величезного масиву земель з осілим населенням. Руйнуючи осередки оборони та столиці як символи влади, Чингізиди не ставили собі за мету знищити все і всіх, адже у цьому разі було б втрачено цінне джерело надходження податків та вбито людей, які можуть займатися промисловим виробництвом, торгівлею тощо. Чху-чанг приводить цікаві приклади ставлення монголів до вже підкорених міст. Так, коли в Бухарі розпочалися виступи проти нових володарів, Угедей не став руйнувати місто, аби не завдати шкоди торгівлі. Аналогічна політика проводилася щодо частини китайських, передусім північних, міст [512, с. 69-70]. Взагалі, дослідження того ж Хорезму показують, що села (швидше) і міста поступово почали відновлюватися. На XIV ст., як доводить А. Бурханов, «в улусі Хорезм розвивалась щільна сітка населених пунктів» [102, с. 253]. Оскільки йдеться про єдину державу-імперію, то, відповідно, такі ж процеси мали відбуватися і на території «українських» улусів. Ознайомлення з джерелами доводить, що частина міст залишилися неушкодженими. Так, літопис нічого не каже про знищення Глухова, а лише зазначає, що туди було відведено полоненого в Чернігові єпископа [121, с. 100]. Не залишилася без міст і територія Наддніпрянщини. Київ хоча і був розорений, проте фігурує в списку міст «Сокровенного сказання монголів», у яких завойовники призначили своїх чиновників [199, с. 310], згадується як місто заселене і діюче [55, р. 221; 121, с. 109; 163, с. 45]. П. Карпіні також проїжджав через Канів та інше поселення чи місто [163, с. 45-46]. У літописі згадуються Вишгород і Переяслав [121, с. 109]. О. Супруненко наводить дані археологічних досліджень в Полтаві, згідно з якими «життя на майданчику городища продовжувалося й у XIII–XIV століттях» [431]. Головні сили Бату пройшли на захід

південніше Звягеля. Це місто у 1250-х рр. також фігурує в літописі як досить велике і потужне [121, с. 120]. Уникнули погрому та розорення болохівські міста. Літописець називає сім міст: Дядьків, Деревич, Губін, Кобут, Кудин, Городець, Божський [121, с. 104]. Через десять років на Болохівщині Данило Романович захопив десяток (!) міст, які «сидяша за татари» [121, с. 120]. На півдні після завоювання дуже швидко відновлюються Кілія і Білгород, з'являється Лікостомо [173, с. 81]. За Золотої Орди існує і Дащів (сучасний Очаків) [87, с. 66-67; 91, с. 96-100]. У пониззі Дніпра після лихоліть завоювань відновлюється Олешня (Ілліче, Лерікі, Локус Іліціс). Так, в італійській лоції від 1290 р. було написано: «Від Лікостомо до Елексе 100 миль на схід – північний схід; це гирло згаданої річки. Від Елексе до Понта де Брако і до Саліне де Кірсона 110 миль на схід – південний схід» [436, с. 174-175].

На другу половину XIV – початок XV ст. місто відіграє важливу роль у міжнародній торгівлі [45, р. 111; 173, с. 81; 447, с. 53]. З кримських міст, які пережили завоювання, в першу чергу слід згадати Судак і Кір-кер [145, с. 131-142].

Щодо особливостей степу, який увійшов до Улусу Джучи, то В. Єгоров досить влучно порівняв його з кочівницьким островом, «оточеним з усіх боків осілими цивілізаціями Русі, Волзької Болгарії, Хорезму, Північного Кавказу і Криму» [171, с. 75-76]. Відповідно, після завоювання цього масиву земель, молода імперія стала непропорційною у заселенні її території та виникненні поселень міського типу (можна говорити про цивілізаційний дисбаланс). Важкі умови життя в степу не сприяли будівництву міст. До приходу монголів в половецьких ордах зустрічаються поодинокі міста: Донець, Шарукань, Сугров, Балін тощо [127, с. 19; 352, с. 60-61, 149; 355, с. 8], які були розташовані поряд з великими річками, передусім

Сіверським Дінцем, і заселені переважно слов'янським і аланським населенням. Невеличкі поселення могли існувати і у відкритому степу поблизу криниць та біля полів, на яких кочовики сіяли зернові. Уся ця система поселень перейшла у спадок до Джучидів.

Очевидно, першим елементом стаціонарних населених пунктів у степу стала ямська служба – система перекладних станцій. Наявність на шляху місць, де можна відпочити, поміняти коней, поновити запаси води і їжі, зрештою, довідатися про останні новини, вже вказує на їх стаціонарне розташування. Спершу ями у відкритому степу навряд чи були власне населеними пунктами, швидше – невеличкими заставами кочовиків з найближчих улусів. Саме такими їх бачив Данило Романович на Лівобережжі і П. Карпіні на правому березі Дніпра. В обох випадках джерела не згадують жодних будівель. Станції фактично були тимчасовими розташуваннями загонів вояків, «цивільних» мешканців, які б займалися господарською діяльністю, поруч із ними не було. Така ситуація пояснювалася тим, що і ставки керівників областей не були сталими, а переміщувалися протягом року. Отже, ями станом на 1245 р. були населеними пунктами сезонного характеру. Та з часом вони мали облаштовуватися хоча б елементарним житлом, бо в степу, як зазначалося, умови життя були важкими – літо було дуже спекотним, а зима – морозною.

На відміну від стійбищ, які мігрували по улусу у пошуках місць, де можна було прогодувати худобу, ями, в силу покладених на них завдань, цього робити не могли. З часом до станцій додається й реміснича складова, що пов'язано із розвитком торгівлі. Торговець у подорожі намагається обрати найбільш зручний і безпечний шлях. Очевидно, що ямські стоянки якраз і були тим пунктиром, що позначав дорогу торговим людям. А там, де був торговець, там

з'являвся і ремісник, щоб його обслужити, корчма, місце відпочинку, релігійна споруда тощо. Але для того, щоб існували стаціонарні ями, мають виконуватися дві умови. Перша стосується джерела питної води, якої в степу завжди бракує, попри наявність численних річок. Не з усіх них можна було пити воду, а деякі влітку взагалі повністю пересихали. Тож люди, які мешкали в степу, намагалися компенсувати дефіцит води, зокрема, будуючи колодязі. Вочевидь, перші ями якраз і знаходилися поряд з уже існуючими на момент завоювання криницями. Другою умовою мала стати поява своєрідних столиць – міст улусних емірів.

На відміну від степових, ями, побудовані на річках, відразу стали стаціонарними поселеннями (адже вони розташовувалися на природних переправах, які неможливо було перенести). Дуже цікаву інформацію щодо таких поселень і їх появи дає В. Рубрук під 1253 роком. На р. Дон, тобто на першій великій водній перепоні, після переходу в татарські володіння він зустрів селище, яке було засноване Бату і заселене русинами. Їхньою єдиною повинністю було перевозити гінців і представників влади. З подорожуючих вони брали за послуги гроші. Також русини займалися ремісництвом, ловили рибу, сіяли зерно. У тому ж поселенні французький дипломат дізнався, що південніше по річці розташоване ще одне подібне селище. Їм частіше користуються для переправи взимку, коли улуси переміщуються до берегів моря [128, с. 87]. Такі ж поселення зосереджувалися на р. Волга та на р. Урал. Гадаємо, що подібні поселення на переправах мали бути і на інших річках західніше від Дону, принаймні на Сіверському Дінці, Дніпрі, Південному Бузі, Дністрі, Дунаї. Хоча з огляду на те, яке важливе значення ординська влада надавала шляхам і поштової службі, зокрема, можна з великою долею вірогідності стверджувати, що поселення біля переправ могли

розташовуватися і на менших річках України. Наприклад, той же Кременчук, де за часів Золотої Орди знаходились поселення на обох берегах Дніпра, був переправою [110, с. 60]. Характерно, що і в інших місцях переправ через Дніпро археологи знаходять ординські поселення. Так, ординський населений пункт поблизу Ізюму, залишки якого були виявлені дослідниками, обслуговував переправу через Сіверський Донець [284, с. 38-45]. На Південному Бузі неподалік гирла Синюхи з давнини існувала переправа Вітовтів Брод (золотоординське «Безіменне городище» [171, с. 83]).

М. Боневський, який у другій половині XVI ст. бачив на Південному Бузі залишки кам'яного мосту, датував його добою Вітовта [96, с. 332]. Проте не виключено, що ця споруда брала свій початок саме з часів Золотої Орди (ординці, згідно з даними письмових джерел, будували мости). Наприклад, Ібн Баттута бачив міст на річці Урал [218, с. 307]. Мітіреві Кішини на Дністрі, які бачив Зосима у 1419 р., М. Руссєв датував добою золотоординського панування. Ісакча на Дунаї і Білгород, «городище Маяки» і Бендери на Дністрі також здавна були місцями переправ [1112, с. 82]. Цей список є далеко не повним, проте дає досить рельєфну картину ефективності функціонування ямних поселень. Цікавим прикладом є замальовки з мандрів Ібн Баттути. Він протягом 1334 р. спокійно проїхав з Криму до м. Маджара на Північному Кавказі, звідти до Волзької Болгарії і повернувся до Сарая. Потім у складі каравану дружини хана Узбека вздовж Чорного моря (сушею) до Константинополя і назад на Волгу. І при цьому він не скаржився на важкість шляху.

Другим фактором, що сприяв появі поселень в степу, був етнічний. Вже перші подорожі до монголів виявляють наявність серед ординських вояків чималої кількості вихідців з осілих народів,

передусім русів і аланів [223, с. 192]. Незважаючи на те, що представники цих народів перебували при нових господарях у кочів'ях, їхня система господарювання істотно відрізнялася від господарства кочовиків. Аналізуючи військову справу далеких попередників монголів хазар, О. Комар і О. Сухобоков звернули увагу, що коли каган переселив з Кавказу в степи вздовж Сіверського Дінця аланів, вони не стали класичними кочовиками, а навпаки заснували велику кількість населених пунктів вздовж ріки [263]. О. Бубенок в своєму дослідженні по середньовічній історії аланів зібрав велику кількість топонімів, що стосуються цього народу в українському степу, якому вдалося пережити Золоту Орду [99, с. 142, 172, 194]. Отже, не виключаємо, що алани, яких бачили мандрівники, могли заснувати (чи відновити) свої селища. Це ж стосується і русинів. Невипадково вони склали основну частину населення придонських поселень, які бачив В. Рубрук, і частково подібних населених пунктів на Волзі. Стосовно кінця XIII ст. Еддзехебі повідомляє, що від Криму до Дону «чимало пасовиськ і сіл» [217, с. 206]. Характерно, що його попередники, описуючи даний шлях, у 50-х рр. XIII ст. згадували лише кочові стоянки [222, с. 60].

Поява поселень на основі ямів і звичаєвого господарювання окремих етносів у поєднанні з розвитком торгівлі логічно мала б завершитися спорудженням міст. Проте їх поява має іншу природу. Ми вже звертали увагу на обставини життя в степу. Споконвіку кочовики напрацьовували навички, за допомогою яких можна було протистояти примхам природи. В степу завжди відчувалася нестача будівельних матеріалів, передусім лісу, ресурсів для ремісничої діяльності, не кажучи вже про дефіцит води та їжі. Якщо невеликі поселення цілком могли забезпечити себе всім необхідним, то великі міста вимагали значно більших ресурсів. Для того, щоб забезпечити

місто будматеріалом, була потрібна велика кількість цегли. Отже, повинні були працювати майстерні, де б виготовлялися матеріали для будівництва жител, ремісничих майстерень та інших суспільних споруд. У достатній кількості необхідна була їжа (яку в степу здобути важко). Для XVIII ст. ці сторони степового життя дуже добре описав І. Тунман [447, с. 53].

Усі ці ресурси завозилися з районів, де мав місце їх надлишок. Проте, щоб контролювати і сприяти цим процесам (надходженню ресурсів, консолідація міського населення в новозбудованих містах тощо) потрібна була сильна влада і держава. Щодо «торгового фактору» то для появи міст в степу він відігравав другорядну роль. Справа в тому, що торгівля відбувалася передусім між регіонами з осілим населенням, а кочівники переймалися лише забезпечуванням безпеки шляхів [464, с. 329]. Самі по собі вони не могли створити для торгівців достатньо стабільних умов для накопичення товарів та їх збуту. В той же час збагачення татарської знаті, причому не лише представників «Золотого роду», але й численних емірів, перетворювало улусні центри на достатньо перспективні пункти де здійснювалися торгівельні операції. Крім того, мало місце і штучне створення так званих складських міст. Отже, торгівля не могла бути причиною і каталізатором виникнення міст, проте вона стала лише одним із вагомих факторів їх розвитку та існування. Всі ці об'єктивні умови були присутні як у Монгольській імперії, так і в Золотій Орді, де спорудженням міст у степу займалися центральні та регіональні органи влади.

Відомо, що творець Монгольської імперії Чингізхан керувався китайським принципом: «Можна завоювати імперію на коні, проте не можна управляти нею з коня». Відповідно, каан 1220 р. розпочинає будівництво столиці Каракорума [509, с. 40]. Чху-чанг, навпаки,

вважав, що Чингізхан в 1219 р. збудував місто Чингкай-Баласагун. Перша частина назви походить від імені Чингкая, людини, що будувала місто. Що ж до Каракорума, то його, на думку китайського історика, 1235 р. збудував наступник Тимучина – Угедей. Цей же каан збудував ще два міста Саулин (1237) і Тус-уху (1238) [512, с. 69]. І хоча, як відзначає Чху-чанг, у правлячих колах Монгольської імперії були консерватори, які виступали за старий, виключно кочовий уклад життя, навіть вони не могли обійтися без функціонування міст. Так, у 1269 р. на курултаї Хайду виступив проти міського укладу життя кочовиків. Але при цьому, дещо пізніше, він виступив ініціатором заснування м. Андіжан у Фергані [512, с. 70]. Брат каана Менгу Хубілай, який правив китайським улусом, щоб посилити контроль над Китаєм, у південній Монголії у 1256–1259 рр. будує велике місто Шанду [509, с. 42]. Відповідно й інші родичі каанів за їхнім прикладом почали зводити міста. В одному з китайських джерел, з цього приводу сказано: «Всі чжувани (діти і онуки Чингізхана), родичі і близькі (імператора), крупні сановники разом з усіма племенами ходять в походи і захоплюють військовополонених, яких привласнюють собі як рабів. Кожен з них збирає їх (у власному уділі) і організовує округи і повіти з їх **поселень** (виділено *Б. Ч.*)» [199, с. 74].

В Улусі Джучи вже його засновник мав столицю в Отрарі. Бату після завершення Західного походу столицею зробив місто Болгар, яке знаходилося в осілому регіоні*. Але вже за його життя розпочалося будівництво столиці на нижній Волзі, відомої під назвою

---

* Виходячи з того, що під час монгольського завоювання саме на Києві і Булгарі постійно робився наголос: як у наказі Чингізхана нойонам, так і у повідомленні Бату, – можна припустити, що Київ цілком міг бути обраним столицею Джучидів, якби Угорщина 1242 р. залишилася у складі імперії.

Сарай. За Берке місто було значно реконструйоване і розширене, що дало підстави сучасникам вважати, що по суті було збудовано нове місто. Це місто в історіографії згадувалося пізніше під назвою Сарай-Бату і Сарай-Берке. Проте останні дослідження довели, що це був один населений пункт, який, щоправда, за часів Берке, набув типових для великого міста рис.

Доволі швидко в центральних улусах країни виникають ще кілька міст: Хазтарахан (суч. Астрахань), Гюлістан [145, с. 153-165], Увек або Укек (суч. Саратов) [318, с. 6-14]. Поява на Дунаї нового політичного центру призвела до виникнення міста Ісакча, яке стало столицею як улусу Ногая, так і крила Мувала в цілому. Динаміку появи ординських міст демонструє м. Солхат, столиця однойменної тьми на Кримському півострові. Так, В. Рубрук у 1253 р., потрапивши до Криму, містом, з якого розпочинається подорож в степ, називає Судака. Далі вже простяглися кочовиська. Через десять років єгипетські послы, також розпочавши подорож з Судака, вже зустрічають поселення Солхат чи Крим, у якому діяв місцевий урядник [222, с. 63]. На XIV ст. Солхат вже є повноцінним містом, яке Ібн Баттута характеризує як «велике і красиве» [218, с. 280]. За часів Мамаю воно було укріплене кам'яними стінами [141, с. 107-118; 145, с. 142-152].

Наслідуючи центральну владу, обласні еміри також вдаються до містобудування. Проте цей процес очевидно розпочався набагато пізніше будівничої діяльності ханів. Адже для того, щоб зводити нові міста, особливо у незаселених регіонах, потрібна була стабільність у системі земельної власності. Також мало бути достатньо ресурсів в руках емірів. Третім вагомим фактором, була, на нашу думку, поступова переорієнтація аристократії в отриманні прибутків від військової здобичі до такого джерела, як експлуатація завойованого

населення. Такі умови створилися за часів правління Менгу-Тимура, після проголошення незалежності Золотої Орди від Монгольської імперії. М. Руссев, відзначає, що на землях західніше Дністра, з 1289 р., починають виникати ординські міста [409, с. 400]. Отже, можна зробити висновок, що на теренах між Дністром і Доном, процес створення міст почався дещо раніше, (наприклад Солдат). Так, в пониззі Дніпра рід Киятів будує місто, пізніше відоме як Мамай-городок [171, с. 84; 251, с. 111]. О. Григор'єв висунув гіпотезу, що за Мамає місто називалося Орда [145, с. 117-131]. Це в деякій мірі підтверджується фактом друку в Орді монет Токтамиша і правителя крила Мувала Бек-Булата [302, с. 111]. З ім'ям еміра Хаджибея, пов'язана поява однойменного міста на березі Чорного моря, предтечі сучасної Одеси. У верхній течії Сіверського Дінця існувало місто еміра Яголтая [405, с. 100-113]. Досить ймовірно, що Трахтемирів також веде свій початок (чи друге народження після завоювання) від якогось Тимура (назва міста означає «ставка Тимура»). Припускаємо, що мова йшла про Тук-Тимура або його нащадків. Невипадково саме їм належав Київ з 1260-х рр. [511, с. 212]

Спробуємо дати загальний опис відомих на сьогодні золотоординських міст чи місць, де вони з високою вірогідністю існували. Відзначимо, що в свій час такий реєстр дав В. Єгоров. Але з часу появи монографії вченого, джерельна і археологічна база збагатилася новими даними. Крім того, на сьогодні вже відомо, що на XVIII ст., тобто напередодні входження Дністрово-Бузького степу до складу Росії, на цих землях існувало більше ніж півсотні великих сіл і містечок [416, карта-схема № 2.1.1]. Відповідно, деякі висновки

В. Єгорова потребують додаткового підтвердження знахідками археологів, про що говорить сам автор [171, с. 82-83]*.

Західніше Дністра, на території сучасної Молдови, відомо два міста: «Старий Орхей» і «Костешти». Згідно з результатами археологічних досліджень, перше місто було великим і розвинутим міським центром. Що стосується другого, то воно виникло у XIV ст. і було невеликим, проіснувавши лише кілька десятиріч. На іншому березі Дністра розташоване місто Ямпіль. Раніше воно носило назву Кременчук (Мала фортеця) і існувало ще в середньовіччі [110, с. 60]. Вважаємо, що це відгомін існування тут татарського форпосту, подібного до дніпровського чи камського Кременчуків [110, с. 60; 171, с. 96], та кримського Керменчика в селі Високе [237]. На середньому Бузі поблизу села Велика Мечетня розташоване однойменне городище [171, с. 82-83]. Дещо південніше, неподалік від впадіння у Південний Буг річок Кодими і Синіх Вод, на старій переправі, відомій в давнину як Вітовтів брід, розташоване «Безіменне городище» [171, с. 83]. Можливо, саме тут розташовувався міст Вітовта, який бачив М. Броневський [96, с.332]. На південний схід від цього городища, в напрямку стародавньої Тавані, В. Єгоров локалізує чотири ординських міста: «городище Солоне», на р. Солона (приток Гнилого Єльця, лівобережжя Бугу) [171, с. 83]; «городище Аргамакли-Сарай» на р. Громоклей (права притока Інгула [171, с. 83]); городище Ак-Мечеть у селі Ак-Мечеть (правобережжя Буга [171, с. 83]); «городище Баликлей» в гирлі бузької притоки р. Чичаклей [171, с. 83]. Ці міста були розташовані вздовж старого шляху. Крайнім південним пунктом цього «гостинця» було городище Тавань, на правому березі Дніпра, в районі переправи

---

* У тексті монографії часто повторюється фраза: «археологічні дослідження не проводилися».

[171, с. 86]. Французський мандрівник Жильбер де Ланнуа у 1421 р. бачив тут татарське поселення (щоправда, він зазначив, що ординці «не мали будинків, жили на голій землі»)*.

На узбережжі Чорного моря існувало кілька міст. «Городище Маяки» в гирлі Дністра, навпроти Білгорода, відоме з ярликів ханів як Маяк і Хаджибей (сучасна Одеса). Причому ці міста і в ярликах розташовані поряд [171, с. 82; 345, с. 160]. Справа від Дніпра знаходилась Підеа [14, р. 96]. Також в одному із іспанських джерел згадано порт в гирлі Дніпра [14, р. 96] (не виключено, що це могло бути місце періодичної зупинки кораблів). В ярликах також згадується про існування на Поділлі ряду міст. Але важко сказати, чи це були населені пункти, що згадані вище, чи інші міста.

Східніше «Безіменного городища» на р. Сині Води біля сучасного села Торговиця розташовувалося ординське місто. Згідно з результатами археологічних досліджень, це місто було досить великим і припинило своє існування на початку 1360-х рр. [92; 295, с. 84-92]. На Подніпров'ї розташовано м. Трахтемирів. Південніше, навпроти Кременчука, ще в XVI ст. існували залишки мечеті [171, с. 87]. Павло Алепський згадував у 1654 р, що в Суботові бачив «кам'яну церков св. Іллі-пророка. Ми помітили в її будівлі декілька великих каменів, величина яких збудила в нас подив. На питання наші нам повідомили, що каміння ці привезені з міста, що належало татарам, в п'яти милях звідси, де татари мали велику мечеть. Гетьман зруйнував її і перевіз каміння для будівництва з них цієї церкви» [388,

---

* Жильбер де Ланнуа: [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Lannoa/text3.phtml?id=6761>. Але тут треба відмітити, що за кілька років перед цим дані терени увійшли до зони великого нападу золотоординських військ під командою Едигея на ВКЛ. Тоді було спалено багато міст, в тому числі Брацлав, Вінницю, Київ (замок вистояв).

с. 195]. Якщо взяти найбільшу милю в 7 км, то ординське місто слід шукати в радіусі 30–40 км навколо Суботова.

Вздовж лівого берега Дніпра тягнулася ціла низка золотоординських міст. Навпроти правобережної Тавані розташовувалася інше місто [171, с. 85]. Вище по течії, південніше, за тридцять кілометрів від сучасного Запоріжжя, знаходиться Кучугурське городище. Трохи далі було городище Кінські Води. Одне з них, на думку дослідників, це столиця Мамаєва [171, с. 84; 178, с. 162-166; 180, с. 128-130; 251, с. 111]. Вище по р. Конка, приблизно в 70 км від Дніпра, існувало ще одне місто, від якого навіть у XVII ст. залишалася сім мечетей [171, с. 86; 251, с. 110]. Також поселення ординців могло бути розташованим між річками Бик і Вовчі Води [171, с. 87]. Ймовірно, що в гирлі Самари існувало місто [171, с. 87]. Ще вище, на місті сучасного Кременчука, існувало ординське місто, від якого і залишилася назва [110, с. 60].

Загалом можна допустити, що на всіх дніпровських переправах, враховуючи кочовий характер життя і розвиток транзитної торгівлі, за часів Золотої Орди могли функціонувати якщо не міста, то принаймні поселення. На Хортиці, наприклад, археологи фіксують місто другої половини XIV – початку XV ст. [180, с. 127] За Олелька Володимировича у районі Переяслава існувало Бусурманське городище [514, с. 83]. Назва говорить про татарський характер колишнього міста. П. Клепатський розташовував його, щоправда з застереженнями, між Трубежом і Супоем [249, с. 267, 308]. Якщо дана версія вірна, то можна припустити, що поселення виникло на місці татарської застави, яку Данило Романович зустрів за Переяславом у 1245 р. [121, с. 109]. У верхів'ях Сіверського Дінця розташовувалося Яголтаєве городище: «а от Ливен же до Оскола, до Еголдаева городища через Муравскую дорогу и через речку Опоньки

езду 2 дни. А от Еголдаева городища до Муравской дороги до верх Осколу ездю верст с 40, а верховье осокольское у Муравской дороги» [251, с. 111; 405, с. 100-113]. На південь по Сіверському Дінцю в районі сучасного Ізюма також існувало місто [284, с. 38-45]. В нижній течії річки розташовані Райгородське і Царине городища [277, с. 75-100]. У Криму найвідомішим містом, збудованим ординцями, був Солхат. Зрозуміло, що даний перелік є досить умовним і далеко не повним. І в пониззі Дніпра і на Сіверському Дінці зафіксовано чимало залишків матеріальної культури XIII–XIV ст., що вказує на доволі щільне заселення краю. Відповідно і поселень та міст було значно більше ніж відомо на сьогодні [172, с. 126-165; 178, с. 162-166; 277, с. 75-100].

Особливістю Золотої Орди, на відміну від попередніх степових державних утворень, стало саме містобудівна політика. Фактично, вперше в історії Джучидам вдалося принести міську цивілізацію саме в відкритий степ. Секретом успіху ординської влади було те, що їй вдалося взяти необхідні ресурси у осілих народів і перекинути їх до кочовиків. При цьому, саму кочову аристократії центральна влада спромоглася «заразити» бажанням будувати міста. Багато в чому це стало наслідком припинення степових війн і сприятливої економічної ситуації та збагачення нобілітету. Проте, правителям Золотої Орди так і не вдалося зняти з порядку денного дотаційний характер міст, їх залежність від поставок необхідних ресурсів з осілих регіонів. Як наслідок, на території України всі степові міста після захоплення ВКЛ Поділля, Київщини і Чернігівщини починають занепадати. Погром же Золотої Орди військами Тамерлана, лише прискорив цей процес.

ВИСНОВКИ

У висновках сформульовані загальні результати дослідження, що виносяться на захист.

- Завоювання України монголами протягом 1222-1242 рр. відбувалося у кілька етапів. Військовими акціями 1222–1223 рр. переслідувалися насамперед розвідувальні цілі. У 1236–1242 рр., під час Західного (Кипчацького) походу, монголи провели п'ять кампаній, спрямованих на підкорення нових територій. Навесні 1239 р. було розгромлено половців поблизу Сіверського Дінця, водночас зазнало втрат Переяславське князівство. Восени відбувся погром Чернігівщини, а згодом монголи оволоділи Кримським півостровом. Упродовж літа – осені 1240 р. захоплено Поросся та Київське князівство, узимку 1240–1241 рр. – Волинь і Галичину, а вже у 1242 р., під час повернення з Угорщини, монголи розгромили половців у пониззі Дністра. Перший кордон Монгольської імперії на теренах України проходив по Дніпру. Факторами, що обумовили успіхи монгольського війська були як більш прогресивна військова організація, так і потужна та ефективна дипломатія.

- Завоювання в Європі, здійснені силами Улусу Джучи в 1245–1265 рр. становили частину єдиного плану – «Другого Західного походу». Войовничі настрої в середовищі степовиків, посилені матеріальними факторами, дали змогу Берке посісти престол в Улусі Джучи, змусили його планувати та організовувати нові походи на захід. Призначенням Бурундая Берке урівнював у правах усіх Джучидів, а похід став результатом об'єднання сил Улусу Джучи. Реконструйовано хід бойових дій під час походів на Литву, Польщу, Угорщину, Візантію. На відміну від попередніх часів, ці воєнні операції ординці планували як своєрідну допомогу тим чи

іншим правителям. Так, похід на Литву й Польщу сучасники сприймали як агресію галицько-волинських князів, котрі заручилися допомогою татар. Аналогічна ситуація повторилася на Балканах. Проте там своєрідними «замовниками» татарської допомоги виступали вже болгари. Поступове зменшення активності монголів було пов'язане з початком війни на Кавказі між Джучидами й Хулагуїдами. Улус Джучи мав достатньо сил, щоб у відкритому бою перемогти будь-якого європейського сусіда. Проте характер облог міст Холм, Сандомир та інших показав, що Золота Орда вже не мала того інженерного ресурсу, який би дозволив здійснювати операції, як у часи Західного (Кипчацького) походу.

- Внаслідок процесів децентралізації владної вертикалі Улусу Джучи після його відокремлення від імперії в 1260-х рр. Менгу-Тимур був змушений передати частину осілих регіонів в управління братів. Зокрема, під зверхністю Тука-Тимура опинилися Київ і Кафа. Водночас було створено додатковий центр влади в Ісакчі, щоб укріпити західні кордони та продовжити завоювання на Балканах.

- Ногай, будучи сином Мувала й очільником однойменного крила, він в династичній ієрархії мав статус, що дорівнював статусу Шибана на сході. Водночас специфіка однієї з найважливіших контактних зон Європи – Нижнього Подунав'я забезпечила Ногаєві значні додаткові військові й економічні можливості, що істотно зміцнило його політичні позиції. Війна, розв'язана між Ногаєм і Токтою, стала першим внутрішнім конфліктом в Улусі Джучи. При цьому останній здобув перемогу лише завдяки підтримці суспільної верхівки Крила Мувала. Це засвідчило, що нобілітет західних володінь Улусу Джучи мав уже достатньо ресурсів для позиціонування себе як самостійної сили. Водночас він сприймав

свою «малу» батьківщину як невід'ємну складову частину всієї держави.

- Головною метою проведених Токтою й Узбеком реформ було подолання удільності Чингізидів. Для цього останніх відсторонили від влади, а їх місця зайняли представники князівських родин, що сформувалися поза межами «золотого роду». Крім того, мало місце фізичне знищення Джучидів (передусім за часів правління Узбека). Додатковим нововведенням із метою зміцнення вертикалі влади в кочовому суспільстві стало запровадження єдиної релігії – ісламу. Втім, попри успіхи у придушенні будь-яких проявів опору, Узбекові та Джанібекові не вдалося остаточно загасити міжусобні настрої у середовищі правлячої еліти, однією з причин чого стала несприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура, оскільки господарський розвиток Улусу Джучи залежав в першу чергу від стану світової торгівлі. Чимало збитків цій державі, крім іншого, завдавали голод і чума, які час від часу спалахували в Європі. На обсяги надходження прибутків вплинули й війни між Генуєю та Венецією, унаслідок яких рівень торговельних операцій помітно знижувався. За таких умов посилювалася боротьба за перерозподіл внутрішніх ресурсів. Це яскраво проявилось у виступі улусу Курумиши (Прослав'я) проти центральної влади. Зміцнення таких сусідів Золотої Орди, як Литва, Польща й Угорщина, з одного боку, а також занепад галицького-волинських Рюриковичів – з іншого, посилили рівень загрози західним володінням Улусу Джучи.

- Політичні зміни часів «Великої зам'ятні» призвели до територіальних втрат Золотої Орди на заході. Черговий внутрішній конфлікт спершу мав форму палацового перевороту, однак невдовзі переріс у збройне протистояння, в основі якого виявилися політичні відмінності між патріархальною східною частиною Улусу Джучи, яка

мала можливість мобілізувати значну кількість вояків. Це, а також наявність чималої кількості Джучидів, перетворило кокординську еліту на головну силу в боротьбі за владу. При цьому важливим фактором стала слабка родова представленість Джучидів, що після поразки призвело до розпаду Кок Орди. Виокремлено роль Мамаєва як правителя, що вніс основний вклад у відновлення та зміцнення центральної влади у країні (не останню роль у цьому контексті мали його походи).

- У результаті литовського наступу на українські землі, які перебували у складі Улусу Джучи, Ольгерд завойовував Чернігово-Сіверщину, Київське князівство, Поділля (улус Курумиши). У битві на р. Сині Води литовський правитель розгромив військо емірів саме Ногаєвого улусу. Дії Ольгерда були вигідними Мамаєві, оскільки прикривали його тил із боку володінь Ногая та забезпечували війська надійними поставками сировини з півночі по Дніпру. У свою чергу, це було запорукою масштабної будівничої політики правителя.

- Під час вторгнення 1380 р. військ Токтамиша на терени Великого князівства Литовського не йшлося про захоплення нових територій. Основною метою цієї воєнно-політичної акції було переслідування сина Мамаєва, а також перевірка реакції на ці події Гедиміновичів, прагнення заявити сусідам про те, що Токтамиш припинив внутрішню війну та об'єднав країну.

- У результаті проведених ханом Токтамишем у західних областях держави реформ Крило Мувала та його улуси знову були передані в управління Джучидам. Тут було здійснено заходи з уніфікації грошової системи, реформування війська, створення сприятливих умов для розвитку торгівлі й підтримки кочового господарства. Проте призначення Чингізидів посилювало відцентрові процеси у середовищі нобілітету, що особливо яскраво проявилось у

Крилі Мувала, знать якого мала тісні зв'язки з європейським торговельним світом. В той же час війна Улусу Джучи з Маверанахром відкривала можливість отримати вихід на азійські ринки через Закавказзя. Водночас поразки, яких зазнавало військо, провокували представників роду Джучидів до виступів проти хана. Спершу Токтамишу вдавалося придушувати ці виступи – як за допомогою сили, так і шляхом компромісних домовленостей. Але розгром, якого він зазнав від Тамерлана, фактично підірвав його військову спроможність. Не маючи змоги самостійно протистояти внутрішній загрозі, Токтамиш був змушений відступити спочатку на Кримський півострів, а згодом на територію Великого князівства Литовського (Київщина). Підписанням союзної угоди з Вітовтом він фактично легалізував передачу Литві частини західних володінь Улусу Джучи. Попри перші успіхи (Вітовт намагався закріпити території будівництвом фортець на Південному Бузі та Дніпрі) головний похід у бік центральних регіонів Улусу Джучи завершився розгромом на р. Ворскла. Наголошено, що ця поразка Токтамиша як останнього легітимного хана Золотої Орди відкрила шлях для постійних усобиць у державі.

- Держава Джучидів складалася з двох великих крил, які, у свою чергу, поділялися на два менших. Найзахіднішим було Крило Мувала. У міру пересування кордону на захід відбувалося поступове перенесення центру даного крила з Нижнього Дніпра на Нижній Дунай. При цьому західні межі Крила Мувала, як і Улусу Джучи у цілому, сягали Добруджі й Залізних Воріт на Дунаї. У свою чергу, це крило поділялося на улуси-тумени (тьми). Такий обласний устрій мав свою специфіку. Так, тумени західніше Дніпра було зібрано у два улуси – Ногая і Курумиши, що пов'язувалося з їх прикордонним

розташуванням. Крім зовнішніх, крило мало й внутрішні (міжулусні) кордони.

- Економіка Улусу Джучи складалася з двох сегментів – осілого й кочового. При цьому основні надходження до ханської скарбниці забезпечували осілі регіони та транзитна торгівля. Проте кліматичні зміни початку XIV ст. завдали чималих втрат кочовому господарству, чим прив'язали степове населення, передусім нобілітет, до осілих регіонів.

- Виникнення феномена кочового міста насамперед пов'язане з природними умовами життя в степу та появою серед кочового населення стаціонарних поселень. Подальшому розвитку урбанізаційних процесів сприяла політика держави. Характерно, що більшість степових міст могла існувати винятково під захистом кочовиків і завдяки поставкам необхідних для їх життєзабезпечення матеріальних та продовольчих ресурсів з осілих регіонів. Відповідно утвердження литовської влади поклало край існуванню більшості ординських міст.

- Загалом, як засвідчують результати дисертаційної роботи, на означеному етапі золотоординської історії було започатковано цілий ряд тенденцій і процесів, які знайшли своє продовження у наступні періоди. Пов'язані з економікою і торгівлею, містобудуванням і демографією, соціальними відносинами, політикою та культурою, вони переломлені через цивілізаційний контекст середньовіччя, епоху нового часу та новітньої доби, рельєфно проявляються у різних сферах життєдіяльності суспільства і сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Aalto Pentti. Swells of the mongol-storm around the Baltic / Pentti Aalto // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* – Т. 36(1-3), 1982. – S. 5-15.
2. *Acta historica universitatis Klaipedensis XXII. 1260 metų Durbės mūšis: šaltiniai ir istoriniai tyrimai.* - Т. 22. – Klaipėda, 2011. – 196 p.
3. *Annales Posnaniensis I // Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski / Opr. przez Lwowskie grono członków komisji historycznej Akademii umiejętności w Krakowie.* Lwow, 1893.-Т.V.-P. 874 - 881.
4. Baronas D. Miškų lietuvių ir stepių totorių susidūrimas Mindaugo laikais // *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis.* - Т. 30. - Vilnius, 2007. – S. 27-42.
5. Bert G. Fragner. Die Mongolen und ihr Imperium / G. Bert. – Б.м., б.д. – S. 103-121.
6. Biblioteka Narodowa. - Biblioteka Czartoryskich. - Teki Naruszewicza – zbiór 38 270 kopii dokumentów, zebranych w 230 tomach, powstały w II połowie XVIII wieku. (6475) - № 102. – S. 427.
7. Charles J. Halperin. Russia and the Golden Horde. The mongol impact on medieval Russian history / Halperin Charles J. - Bloomington, 1985. – 180 p.
8. Charles J. Halperin. The tatar yoke. The image of the Mongols in Medieval Russia / Halperin Charles J. – Bloomington, 2009. - 239 p.
9. Chrzanowski W. Wojna Tatarska. Najazd Mongolski na Polskę 1241 / W.Chrzanowski. – Kraków: Libron, 2006. – 260 p.
10. Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów papieżkich: cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy. Rusi litewskiej i ościennych im krajów. – Wilno, 1860. – Т. I. – 499 p.
11. *Kronika Jana z Czarnkowa / Oprac. tekstu i przyp. M. Kowalski.* – Kraków, 2006.

12. Długosz J., *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście* / Przekład K.Mecherzyńskiego. – T. 4. – Ks. XI, XII — Kraków: W drukarni «Czasu» W. Kirchmayera, 1869.
13. Dubonis A. *Traidenis. Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje (1268–1282)* / A. Dubonis. - Vilnius, 2009. – 242 p.
14. *El libro del conocimiento de todos los reinos = The book of knowledge of all kingdoms* /by Marino Nancy F. – Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies Marino, 1999. – 228 p.
15. Finch R. *Cristianity among of the Cumans.* – Б.М., б.д. – S. 78–79.
16. Gudavičius E. *1219 metų sutarties dalyviai ir jų vaidmuo suvienijant Lietuvą* / E. Gudavičius // *Istorija.* - T. 22. - Vilnius, 1982. - P. 33-46.
17. Gudavičius E. *Kas kovėsi Durbės mūšyje* / E. Gudavičius // *LTSR Aukštųjų mokyklų darbai, Istorija* 27. – 1987. – S. 3-21
18. Hammer-Purgstall J. von. *Geschichte der goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland* / J. von. Hammer-Purgstall. – Pesth: C.A.Hartleben's Verlag, 1840. – 868 p.
19. Hautala R. *Early latin reports about the mongol (1221): reasons for distortion of reality* / R. Hautala // *Golden horde review.* № 1. 2015. – P. 50-66.
20. Heer F. *The medieval word: Europe 1100-1350* / Transl.from the Germby J. Sondheimer. – Cleveland; N.Y.: World publcompany, 1962. – 365 p.
21. Inalcik H. *The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I* / H.Inalcik // *Harward Ukrainian Studies.* - Vol. III-IV. - 1979-1980. P. 451-452.
22. Inalcik H. *Power Relationships Between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature, in Passe turco-tatat; present sovietique. Etudes offertes a Alexandre Bennigsen* / H. Inalcik. □ Paris, 1986. – P. 178□180.
23. Ivinskis Z. *Durbės kautynės 1260 m. ir jų politinis vaidmuo. Žemaičių karai su vokiečiais 1256–1270 m. Laikotarpyje* / Z. Ivinskis // *Karo archyvas.* – № 8. – 1937. – S. 5–40; № 9. – 1938. – S. 5–74.

24. Jakson P. *The Mongols and the West (1221-1410)* / P. Jakson. – Pearson Education, 2005. – 414 p.
25. Jana Długosza kanonika Krakowskiego *Dziejov Polski Ksiag Dwanascie*. T. 3. Ks. IX–X/ Przekład Karola Mecherzynskiego. Krakow: W drukarni «Czaszu» W. Kirchmayera, 1868.
<http://www.polona.pl/dlibra/doccontent2?id=894&dirids=15>
26. Johannes Lindenblatts oder Chronik Johannes von Pusilie, Offizials zu Riesenburg, hrsg. v. J. Voigt, F. W. Schubert, Königsberg, 1823.
27. Kafali M. *Altin orda hanliğinin kuruluc ve uьkseliє devirleri* / M. Kafali. – Istanbul, 1976. – 169 s.
28. Kolankowski L. *Dzieje w. ks. Litewskiego za Jagiełłonów* / L. Kolankowski. – T. 1. 1377-1499. - Warszawa, 1930.
29. Kołodziejczyk D. *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents* / D. Kołodziejczyk. - Leiden - Boston: Brill, 2011. – 1135 p.
30. Kosmova letopisu ceskeho pokračovatele (*Letopisy Ceske od roku 1196 do roku 1278*). *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dejin ceskych* vydavane z nadani F. Palackego. Praha. 1874, t. II. — S. 282–303.
31. *Kronika Marcina Bielskiego*. – Zbior pisarzów polskich (Warszawa), 1829, t. 11; 1830, t. 12; 1830, t. 13 - 234 s.; 1830, t. 14 - 252 s.; 1830, t. 15; 1830, t. 16; 1832, t. 18 - 232 s.
32. *Kronika polska, litewska, zmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego*. Wyd. nowe, bedace dokadném powtórzeniem wydania pierwotnego królewieckiego z roku 1582, poprzedzone wiadomoscia o zyciu i pismach Strykowskiego przez Mikoaja Malinowskiego, oraz 96zprawa o latopiscach ruskich przez Daniowicza, pomnozone przedrukiem dzie pomniejszych Strykowskiego wedug pierwotnych wydan. – Warszawa, 1846. – 385 p.

33. Kurtyka J. Odrodzone Królestwo. Monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowych badań / J. Kurtyka. - Kraków, 2001.
34. Kurtyka J. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. / J. Kurtyka // Rocznik Przemyski. — T. XL. — Z. 4. Historia. — Przemyśl. 2004. — S. 127–274.
35. Kurtyka J. Wierność i zdrada na pograniczu. Walki o Braclaw w latach 1430–1437 // Historia vero testis temporum: Księga jubileuszowa poświęcona profesorowi Krzysztofowi Baczkowskiemu w 70 rocznicę urodzin / Pod red. J.Smołuchy etc. – Kraków, 2008.
36. Kuśnierz Jerzy. Militaria z Czeremna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów nagród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych / Jerzy Kuśnierz // Acta Militaria Mediaevalia I
37. Labuda G. Wojna z Tatarami w roku 1241 / G. Labuda // Przegląd Historyczny. — Warszawa, 1959. — T. L, z. 2. - s. 189-224.
38. Lietuvos istorija. — T. 3 (XIII a. — 1385 m.) Valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų. D. Baronas, A. Dubonis, R. Petrauskas. — Vilnius, 2011. — 615 s.
39. M. Zdan, Stosunki litewsko-tatarskie za czasow Witolda, w. ks. Litwy, "Ateneum Wileriskie" / M. Zdan. - T. VII, nr. 3-4. – 1930. - S. 539-541.
40. Martyniuk A. Die Mongolen im Bild. Orientalische, westeuropäische und russische Bildquellen zur Geschichte des Mongolischen Weltreiches und seiner Nachfolgestaaten im 13. – 16. Jahrhundert / A. Martyniuk. - Verlag Dr. Kovai, 2002. - 217 s. + 40 miniatur.
41. Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego / H. Paszkiewicz . — Kraków, 2002. — 285 s. - це сучасне перевидання: Warszawa, 1925.
42. Paszkiewicz H. Wzrost potegi Moskwy / H. Paszkiewicz. – Kraków, 2000. – 420 p.
43. Petrauskas R. Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: Sudėtis — struktūra — valdžia / R. Petrauskas. - Vilnius, 2003. - P. 103–117.

44. Preiser-Kapeller J. Complex historical dynamics of crisis: the case of Byzantium / J. Preiser-Kapeller // Working Paper "Historical Dynamics of Byzantium" 4 (Version November 2010). — S. 1–81.
45. Quirini-Popławska D. Włoski handel Czarnomorskimi niewolnikami w późnym średniowieczu / D. Quirini-Popławska . — Kraków, 2002. — 321 s.
46. Rowell S. C. Gediminaičių dinastinė politika Žemaitijoje 1350–1430 m. / S. C. Rowell // Žemaičių praeitis. - T. 3. - Vilnius, 1994. - P. 125–136.
47. Ryszard Grzesik. Polska plastow i wegry arpadow we wzajemnej opinii (do 1320 roku) / Fundacja slawistyczna. – Warsz.: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2003. – 240s., 8l.il.
48. Schamiloglu U. Tribal politics and social organization in the Golden Horde / U. Schamiloglu. - Ph. D. Columbia University, 1986.
49. Scriptorum rerum Prussicarum / Herausgegeben von dr. Theodor Hirsch, dr. Max Töppen, dr. Ernst Strehlke. — Leipzig, 1861. — T. I. — 818 s.
50. Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. Zebrał i treści opisał Ignacy Daniłowicz. — Wilno, 1860. — T. I. — VII+390 s.
51. Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century / V. Spinei. – Cluj-Napoca, 2003.
52. Spuler B. Die Goldene Horde. — Leipzig, 1943; Ibid. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502 / 2 erweiterte Aufl / B. Spuler. – Wiesbaden, 1965. – 638 p.
53. Stadnicki K. Synowie Gedymina / K. Stadnicki // Bibl. Nauk. Zakładu im. Ossol. - 1847. - T. 1, z. 2, 6. T. 2, z. 2-4.
54. Stadnicki K. Synowie Gedymina. T. I. Monwid-Narymunt-Jawnuta-Koryat. (Na karcie tyt.: Wyd. 2, przerob. i popr.) / K. Stadnicki. - Lwów, 1849. 111, [1], LXVIII s.

55. Stadnicki K. Synowie Gedymina. T. II. Lubart Xiążę Wołyński / K. Stadnicki. - Lwów, 1853. [4], 269, [3], XXXI s., 4 k. tabl. *Stolica Apostolska a świat mongolski w poiowie XIII wieku.* – Poznac, 1993.
56. *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu* Kraków – Sanok 2005, s. 115-132.
57. Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminów / J. Tęgowski. – Poznań-Wrocław, 1999.
58. Tęgowski J. Powiązania genealogiczne wojewodów mołdawskich Bogdanowiczów z domem Giedyminowiczów w XIV–XV wieku / J. Tęgowski // *Genealogia.* – Poznań; Wrocław, 1993. – T.3. – S.45–66.
59. Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku / J. Tęgowski // *Teki Krakowskie.* – T.V. – Kraków, 1997. – S.171.
60. Ürekli M. *Kirim hanlığınin kuruluşu ve Osmanlı himâyesinde yükselişi (1441–1569)* / M. Ürekli. — Ankara, 1989. — XXV+117.
61. Vaitkuskienė L. *Dėl žemaičių kilmės* / L. Vaitkuskienė // *Žemaičių praeitis.* - T. 1. - Vilnius, 1990. - P. 26–41.
62. Vasary I. *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365* / I. Vasary. – Cambridge University Press, 2005. – 247 p.
63. Veronika Maria Seber. *Chinabilder in Europa und Nahost 1200-1400 (angestrebter akademischer Grad Magistra der Philosophie)* / Seber Maria Veronika. – Wien, 2011. – 126 p.
64. Wyrozumski J. *Sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej i Podola w stosunkach polsko-węgierskich wczesnej epoki jagellońskiej* / J. Wyrozumski. – «*Węgry – Polska w Europie środkowej*». - Kraków, 1997.
65. Wyrozumski J. *Kazimier Wielki* / J. Wyrozumski. – Wrocław, 1982.
66. Wyrozumski J. *Kazimierz Wielki* / J. Wyrozumski. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 2004. – 290 s.
67. Wyrozumski J. *Polska, Węgry i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego* / J. Wyrozumski. – «*Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów*», Toruń, 1997. - S. 111 – 119.

68. Wyrozumski J. Zwischen Osten und Westen: Lemberg im Mittelalter / J. Wyrozumski // Nationale, ethnische Minderheiten und regionale Identitäten in Mittelalter und Neuzeit. □ Toruń, 1994. □ S. 7□16.
69. Абзалов Л.Ф. Ханские писцы. Из истории становления и развития канцелярской службы ханов Золотой Орды / Л.Ф. Абзалов. – Казань: Изд-во «ЯЗ», 2011. – 252 с. + 4 с.вкл.
70. Агусти Алемань. Аланы в древних и средневековых письменных источниках / Алемань Агусти. – М.: Менеджер, 2003. – 614 с.
71. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 5 т. – СПб., 1846. □ Т. I.: 1340 по 1506 гг.
72. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 5 т. – СПб., 1847. □ Т. II.: 1506 по 1544 гг.
73. Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII□XIV вв. о татарах и Восточной Европе / С. А. Аннинский // Исторический архив. □ М.-Л., 1940. – № 3. □ С. 71□112.
74. Анонимный грузинский «Хронограф» XIV в // История татар. □ Казань: Институт истории АН РТ, 2009. □ Том III: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. – С. 788-792.
75. Антонович В. Археологическая карта Киевской губернии / В. Б. Антонович. – М., 1895. – 20 с.
76. Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия: Выпуск I / В. Б. Антонович. □ Оттиск из «Университетских Известий» 1878 г. – К.: В Университетской типографии, 1878. □ 156, II с.
77. Бабенко Р. В. Загадковий руський князь у війні половців з сельджуками 1221–1222 рр. / Р. В. Бабенко // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К., 2001. – Вип. XL. – С. 31–34.
78. Бабенко Р. В. Взаємовідносини Золотої Орди і Південно-Західної Русі в XIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Роман Вікторович

- Бабенко; НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. □ К., 2004. □ 20 с. □ укр.
79. Бабенко Р. В. Чернігівське князівство в боротьбі між половцями і турками-сельджуками за контроль над Судаком (1221–1222 рр.) / Р. В. Бабенко // Література та культура Полісся. Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті. – Ніжин, 2002. – Вип. 17. – С. 57–61.
80. Баженов А. Л. Древнерусское Понизье середины XII – середины XIII вв.: социально-экономический, военно-политический и культурно-духовный аспекты: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Александр Львович Баженов; МОН Украины. Каменец-Подольский государственный университет. – Каменец-Подольский, 2004. – 24 с. – рус.
81. Базилевич К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства: 2 п. 15 в. / К. В. Базилевич. – М.: Изд-во МГУ, 1952 г. – 544 с.
82. Барбашев А. И. Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы 1410 г. / А. И. Барбашев. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2012. – 130 с.
83. Бартольд В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / В. В. Бартольд; подг. к изд. С. Г. Кляшторный; отв. ред. А. Н. Кононов; [перепеч. с изд. 1968 г.]. □ Москва: Вост. лит., 2002. – 757 с. □ (КОВ: Классики отечеств. востоковедения: Осн. в 2001 г.).
84. Бахтин А. Г. Образование Казанского и Касимовского ханств: Монография / Мар. гос. ун-т; А. Г. Бахтин. – Йошкар-Ола, 2008. – 252 с.; ил.
85. Бегалин К. Золотая Орда и хан Менгу-Темир. – Электронный доступ: <http://www.proza.ru/2007/09/26/05>.
86. Белорыбкин Г. Улус Мокши / Г. Белорыбкин // История татар. □ Казань: Институт истории АН РТ, 2009. – Том III: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. □ С. 208-210.
87. Беляева С. А. Об результатах изучения средневековых городских центров Северного Причерноморья (На примере Очакова и Белгорода) / С. А. Беляева, Е. Е. Фиалко // Проблемы истории и археологии Украины:

- Материалы VII Международной научной конференции (28–29 октября 2010 г.). – Харьков: ООО «НМТ», 2010. – 96 с.
88. Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в.: По материалам археологических исследований / С. А. Беляева. – К.: Наукова думка, 1982. – 118 с.
89. Білецька О. В. Поділля в другій половині XIV – першій половині XV ст.: політичний та соціально-економічний аспекти: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ольга Валеріївна Білецька; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. □ О., 2004. □ 20 с. □ укр.
90. Блок М. Апология истории или ремесло историка / М. Блок; пер. с фр. – М.: Наука, 1986. – 174 с.
91. Богуславский Г. С. Северо-западный квартал (новые данные о городской застройке золотоордынского Акчакермана по материалам раскопок 1999–2004 гг.) / Г. С. Богуславский // Культура народов Причерноморья. □ 2005. □ № 63. □ С. 96–102. □ Бібліогр.: 2 назв. □ рос.
92. Бокій Н. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) / Н. Бокій, І. Козир // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 41–83.
93. Боплан де Г. Л. Описание Украины / Гийом Левасер де Боплан; пер. з фр. Я. І. Кравця. □ Львів, 1990. – 575 с.
94. Борзаковский В. История Тверского княжества / В. Борзаковский. – СПб.: Издание книгопродавца И. Г. Мартынова, 1876. – 434 с.
95. Бочаров С. Г. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII – вторая половина XV вв.) / С. Г. Бочаров // Причерноморье в средние века. □ 1998. – № 3. □ С. 86–90.
96. Броневский М. Описание Крыма / М. Броневский // Из записок Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1867. – Т. 6. – С. 332–341.

97. Брун Ф. К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России: В 2 ч. / Ф. К. Брун. □ Одесса: Типография Г. Ульриха, 1879□1880. □ Ч. I. – 277 с.; Ч. II. – 412 с.
98. Бубенок О. Б. Алани-асы у складі середньовічних етнополітичних об'єднань Євразійського степу: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Олег Борисович Бубенок; Інститут сходознавства ім. Агатангела Кримського НАН України. – К., 2006. – 32 с.
99. Бубенок О. Б. Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII–XV вв) / О. Б. Бубенок. – К.: Наук. думка, 2004. – 324 с.
100. Бубенок О. Б. Від Аттіли до Чингіз-хана: Алани і тюркомовні номади Євразії / О. Б. Бубенок; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського. □ Біла Церква: Олександр Пшонківський [вид.], 2012. □ 506 с.: рис. □ Бібліогр.: с. 425□467.
101. Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI □ начало XIII вв.) / О. Б. Бубенок; отв. ред. О. Й. Прицак; НАН Украины, Ин-т востоковедения им. А. Е. Крымского. □ К.: Логос, 1997. □ 224 с.
102. Бурханов А. Поселения Хорезма / А. Бурханов // История татар. □ Казань: Институт истории АН РТ, 2009. – Том III: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. □ С. 250-258.
103. Варваровский Ю. Е. «Мамаева Орда»: По данным письменных источников и нумизматики / Ю. Е. Варваровский // Stratum plus. – 11/1999. – № 6. – С. 276□287.
104. Вашари И. Военно-политические контакты с Византией и балканскими странами / И. Вашари // История татар. □ Казань: Институт истории АН РТ, 2009. – Том III: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. □ С. 508-518.
105. Вашари И. Татарские походы венгерского короля Ладоса Великого / И. Вашари // Золотоордынская цивилизация. □ Вып. 3. □ Казань: «Фэн» АН РТ, 2010. – С. 22□31.

106. Верменич Я. В. «Історія міст і сіл Української РСР» / Я. В. Верменич // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е – Й. – С. 602.
107. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в системі «просторової історії»: диференціації предметних полів / Я. В. Верменич // Регіональна історія України: Збірник наукових статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2013. – Вип. 7. □ С. 9□38.
108. Веселовский Н. И. Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время / Н. И. Веселовский. – Петроград: Российская государственная типография, 1922. – 64 с.
109. Виллани Д. Новая хроника, или история Флоренции / Д. Виллани; пер. с ит., статья и примеч. М. А. Юсима. – М.: Наука, 1997. – 579 с.
110. Вирський Д. С. «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. / Д. С. Вирський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 436 с.
111. Владимирцов Б. Я. Работы по истории и этнографии монгольских народов / Б. Я. Владимирцов. – М.: Восточная литература РАН, 2002. □ 557 с. □ (Классики отечественного востоковедения: КОВ / Рос. акад. наук. Отд-ние ист.-филол. наук).
112. Войтович Л.В. Князь Лев Данилович / Л.В. Войтович. - Львів: НАН України. Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012. – 184 с. (Серія "Славетні постаті середньовіччя").
113. Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII□XVI ст. / Л. В. Войтович . – Львів : Б. в., 1996. – 256 с.
114. Волынская краткая летопись // Полное собрание русских летописей: В 43 т. □ Т. 35: Летописи белорусско-литовские / Сост. и автор предисл. Н. Н. Улащик. □ М., Наука, 1980. □ 306 с.
115. Выдержки из «Истории о Михаиле и Андронике Палеологах» Георгия Пахимера // Образование Золотой Орды. Улус Джучи Великой Монгольской империи (1207□1266). Источники по истории Золотой Орды: от выделения

- удела Джучи до начала правления первого суверенного хана. – Казань, 2000. – С. 226-234.
116. Варваровский Ю.Е. Улус Джучи в 60-70-е годы XIV века / Ю.Е. Варваровский. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2008. – 128 с.
117. Гаев А. Г. Генеалогия и хронология Джучидов: К выяснению родословия нумизматически зафиксированных правителей Улуса Джучи / А. Г. Гаев // Древности Поволжья и других регионов. – Нижний Новгород, 2002. – Вып. IV. □ С. 20□21.
118. Гайковський М. І. Галицька митрополія / М. І. Гайковський // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. □ К.: Наук. думка, 2004. □ Т. 2: Г □ Д. – С. 29.
119. Галенко О. І. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. / О. І. Галенко // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 129□159.
120. Галицко-Волынская летопись. Текст. Комментарий. Исследование / Сост. Н. Ф. Котляр, В. Ю. Франчук, А. Г. Плахонин; под ред. Н. Ф. Котляра. □ СПб.: Алетейя, 2005. □ 424 с.
121. Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. [За ред. чл.-кор. НАН України Котляра М. Ф.]. – К.: Наук. думка, 2002. – 400 с.
122. Гальперин Ч. Дж. Переписывая историю: Никоновская летопись о взаимоотношениях Руси с Ордой / Ч. Дж. Гальперин // *Rossica antiqua*. □ 2010. □ № 2 (2). □ С. 149□170.
123. Гатин М. Проблемы истории Улуса Джучи и постордынских тюрко-татарских государств Восточной Европы в немецкой историографии XIX□XX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Гатин Марат Салаватович; [Казанский государственный университет им. В. И. Ульянова-Ленина]. □ Казань, 2006. – 28 с.

124. Гатин М. С. Образование Золотой Орды. Улус Джучи Великой Монгольской империи (1207–1266). Источники по истории Золотой Орды: от выделения удела Джучи до начала правления первого суверенного хана / М. С. Гатин, Л. Ф. Абзалов, А. Г. Юрченко. – Казань: Татарское книжное изд-во, 2008. – 480 с.
125. Георгий Пахимер. История о Михаиле и Андронике Палеологах / Пахимер Георгий // Византийские историки, переведённые с греческого при Санкт-Петербургской духовной академии. – СПб.: Типография Департамента уделов, 1862. – 546 с.
126. Герберштейн С. Записки о Московии / С. Герберштейн. – М.: МГУ, 1988. – 158 с.
127. Гетманец М. Ф. Тайна реки Каялы («Слово о полку Игореве») / М. Ф. Гетманец. – Харків: Вища школа, Издательство при ХГУ, 1982. – 144 с.: ил. – Библиогр.: с.125–127 (72 назв.).
128. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Плано Карпини Иоанн де, Вильгельм де Рубрук. – СПб.: Издание А. С. Суворина, 1911. – 232 с.
129. Головка О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда (40–50-ті рр. XIII ст.) / О. Б. Головка // Укр. іст. журн. – 2004. – № 6. – С. 3–16.
130. Головка О. Б. Князь Роман Мстиславович та його доба: нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII ст. / О. Б. Головка. – К.: Стилос, 2001. – 249 с.
131. Головка О. Б. Константинополь і Галич: проблема оцінки політичних взаємин наприкінці XII – та початку XIII ст. / О. Б. Головка // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – Т. 22: На пошану професора П. Ф. Лаптіна. – С. 430–445.
132. Головка О. Б. Коронація князя Данила Романовича в контексті ідеологічного життя і міжнародних відносин слов'янства Східної Європи / О. Б. Головка // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного

- університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2013. – Т. 23: На пошану професора С. А. Копилова. □ С. 213□230.
133. Головка О. Б. Північне Причорномор'я та Приазов'я в політичному й економічному розвитку Русі (IX – середина XIII ст.) / О. Б. Головка // Укр. іст. журн. □ 2014. □ № 1. – С. 21□40.
134. Головка О. Б. Степове і лісостепове населення у минулому України доби середньовіччя / О. Б. Головка // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. – Вип. 4. □ С. 46□62.
135. Город Болгар: культура, искусство, торговля: [сборник статей] / РАН. Институт археологии; АН Татарстана. Институт истории им. Ш. Марджани; авт. и рук. проекта П. Н. Старостин; отв. ред. П. Н. Старостин; сост. М. Д. Полубояринова. – М.: Наука, 2008. – 276 с., [8] л. цв. фот.: фот., ил. □ Библиогр. в конце ст.
136. Городенко А. Галицко-волошские связи в XIII–XIV вв. (Контекст формирования Молдавського княжества) / А. Городенко // Русин. – 2005. – № 2(2). – С. 88□97.
137. Горский А. А. Москва и Орда / А. А. Горский. – М.: Наука, 2000. – 214 с.
138. Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV – XV вв.) / И. Б. Греков. – М.: Наука, 1975. – 521 с.
139. Греков Б. Д. Золотая Орда и ее падение / Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. – М.: Богородский печатник, 1998. – 368 с.
140. Греков Б. Д. Золотая Орда и ее падение / Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. □ М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 505 с.
141. Григорьев А. П. Загадка крепостных стен Старого Крыма / А. П. Григорьев // Мамай. Опыт историографической антологии: Сборник научных трудов / Под ред. В. В. Трепавлова, И. М. Миргалеева. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2010. – С. 107-118.

142. Григорьев А. П. Золотоордынские ханы 60–70-х гг. XIV в.: хронология правлений / А. П. Григорьев // *Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки.* □ Ленинград, 1983. – Вып. 7. – С. 9–54.
143. Григорьев А.П. Надпись Тимура 1391 г. / А.П. Григорьев, Н.Н. Телицин, О.Б. Фролова // *Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки.* Вып. 21. СПб., 2004. – С. 3–24.
144. Григорьев А. П. Золотоордынские ярлыки: поиск и интерпретация / А. П. Григорьев // *Тюркологический сборник*, 2005. – М.: Восточная литература, 2006. – С. 97–100.
145. Григорьев А. П. Историческая география Золотой Орды: местоположение городов, их наименования / А. П. Григорьев // *Тюркологический сборник*. 2006. – М: “Восточная литература” РАН, 2007. – С. 117-168.
146. Григорьев А. П. Историческая география Золотой Орды: местоположение городов, их наименования / А. П. Григорьев // *Тюркологический сборник*, 2007. – М.: Восточная литература, 2007. – С. 74–142.
147. Григорьев А. П. Коллекция золотоордынских документов XIV в. из Венеции / А. П. Григорьев, В. П. Григорьев. – СПб., 2002. □ 232 с.
148. Григорьев А. П. Обращение в золотоордынских ярлыках XIII–XIV вв. / А. П. Григорьев // *Востоковедение.* □ 1980. □ Вып. 7. □ С. 155–180.
149. Григорьев А. П. Сборник ханских ярлыков русским митрополитам: Источниковедческий анализ золотоордынских документов / А. П. Григорьев. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. – 276 с.
150. Григорьев А. П. Шибаниды на золотоордынском престоле / А. П. Григорьев // *Востоковедение.* □ 1985. □ Вып. 11. □ С. 160–182.
151. Григорьев А. П. Второй ярлык Джанибека венецианским купцам Азова/ А. П. Григорьев, В. П. Григорьев // *Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции.* – СПб., 2002.

152. Григорьев В. Монеты Джучидов, Генуэзцов и Гиреев, битые на Таврическом полуострове и принадлежащие Одесскому Обществу Истории и Древностей / В. Григорьев // Из записок Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1844. – Т. 1. □ С. 301–314.
153. Григорьев В. Ярлыки Тохтамыша и Саадет-Гирея / В. Григорьев // Из записок Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1844. □ Т. 1. □ С. 337–346.
154. Груша А. Невядомая грамота Фёдора Карыятовіча за 1391 г. / А. Груша // Беларускі гістарычны агляд. – 2001. – Т. 8. – Сшытак 1/2. – С. 133–134.
155. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. III: До року 1340. □ 592 с.
156. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1993. □ Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. – 538 с.
157. Грюнвальдська битва – битва народів: середньовічна історія України, Білорусі, Литви / [Алфредас Бумблаускас, Ігор Марзалюк, Борис Черкас; фотогр.: М. Бумблаускаса та ін.]. – К.: Балтія-Друк, 2011. – 272 с.: фотогр.
158. Гуржій О.І. Славетні битви на теренах України / О.І. Гуржій, О.П. Реєнт. – К.: Арій, 2012. – 336 с.: іл.
159. Гюзелев В. Очерци върху историята на българския Североизток и черноморието: края на XII □ началото на XV век / В. Гюзелев . – София, 1995. – 102 р.
160. Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. / Я. Дашкевич // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. □ 2006. □ Вип. 10. □ С. 112–121.
161. Дашкевич Я. Р. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х □ 50-х рр. XIV ст. / Я. Р. Дашкевич // Україна в минулому / НАН України. Інститут української археографії, Львівське відділення; редкол.:

- Я. Р. Дашкевич, М. Капраль, І. Скочилас, Я. Федорук. – К. □ Львів, 1994. – Вип. 5. □ С. 33□66.
162. Джанов А. В. Политический статус и администрация Сугдеи в XIII – первой половине XIV вв. / А. В. Джанов // Сугдея, Сурож, Солдайя в истории и культуре Руси-Украины. Материалы науч. конф. – К., 2002. – С. 90–95.
163. Джованни дель Плано Карпини. История Монголов. Путешествие в восточные страны / Плано Карпини Иоанн де, Вильгельм де Рубрук. – СПб.: Издание А. С. Суворина, 1911. – 232 с.
164. Джувейни // История татар с древнейших времен: В 7 т. – Казань: Институт истории АН РТ, 2009. – Т. III. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. □ С. 765-776.
165. Джувейни, Ала ад-Дин Ата-Мелик Джувейни. Тарих-и джихангушай. □ Джувейни. История покорителя Вселенной // Родина. □ 1997. □ № 3-4. – С. 45□47.
166. Добролюбський А. О. Кочовики південно-західної України в X□XVII ст.: монографія / А. О. Добролюбський, І. О. Смирнов; НАН України. Ін-т археології. □ К. □ Миколаїв: Іліон, 2011. □ 171 с. □ Бібліогр.: с. 134□143.
167. Древние акты константинопольского патриархата, относящиеся к новороссийскому краю. – № CLXII. – 6864–1356: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/XIV/Akty_Novoross/text.htm
168. Древняя культура Молдавии / АН Молдавской ССР; Отд. этнографии и искусствоведения; отв. ред. В. С. Зеленчук. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 231 с.: рис.
169. Дубонис А. Борьба за литовский престол после смерти короля Миндаугаса (1264□1268 гг) / А. Дубонис // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2004. □ № 4. – С. 133□143.

170. Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 г. / Ж. Дюби // Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. – М., 1991. – С. 48–59.
171. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. / В. Л. Егоров. □ Москва: Либроком, 2009. – 248 с.
172. Ельников М. Памятники периода Золотой Орды Нижнего Поднепровья: история изучения, итоги и перспективы / М. Ельников // Татарская археология. – Казань, 2001. – № 1-2 (8-9). □ С. 126–165.
173. Еманов А. Г. Итальянская торговля на Черном море в XIII–XV вв. / А. Г. Еманов, А. И. Попов // Итальянская торговля на Черном море в XIII–XV вв. □ Ростов-на-Дону, 1988 г. □ [Режим доступа:] http://annals.xlegio.ru/blacksea/small/emanov_88.htm
174. Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. □ К.: Наук. думка.
175. Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. □ К.: Наук. думка.
176. Енциклопедія українознавства: В 2 т. / Під голов. ред. проф., д-ра В. Кубійовича і проф., д-ра З. Кузелі. – Мюнхен □ Нью-Йорк.
177. Енциклопедія українознавства: Загальна частина. Перевидання в Україні / Ін-т укр. археографії АН України; НТШ у Сарселі (Франція); Фондація Енциклопедії України в Торонто (Канада). – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1994.
178. Єльников М.В. Золотоординські міста на території Запорізького краю / М. В. Єльников. □ Б. м., б. д. – С. 162–166.
179. Єльников М. В. До проблеми вивчення пам'яток золотоординського періоду у Нижньому Подніпров'ї / М. В. Єльников // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2004. – № 4.
180. Єльников М. В. Золотоординські часи на українських землях / М. В. Єльников. – К.: Наш час, 2008. – 176 с.

181. Ждан М. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди / М. Ждан // Український історик. □ Нью-Йорк □ Мюнхен, 1967. □ Ч. 1-2 (13-14). □ С. 23□37.
182. Ждан М. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди / М. Ждан // Український історик. □ 1967. □ Ч. 3-4 (15-16). □ С. 95□102.
183. Ждан М. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди / М. Ждан // Український історик. □ 1968. □ Ч. 1-4 (17-20). □ С. 69□81.
184. Ждан М. Україна і Золота Орда / М. Ждан // Український історик. □ Денвер, 1964. – Ч. 4. – С. 2□9.
185. Ждан М. Україна під пануванням Золотої Орди / М. Ждан // Український історик. □ Нью-Йорк □ Мюнхен, 1970. – Ч. 1-3 (25-27). – С. 82□94.
186. Ждан М. Україна під пануванням Золотої Орди / М. Ждан // Український історик. □ 1970. □ Ч. 4 (28). – С. 61□66.
187. Ждан М. Україна під пануванням Золотої Орди / М. Ждан // Український історик. □ 1971. – Ч. 1-2 (29-30). – С. 44□57.
188. Ждан М. Україна під пануванням Золотої Орди / М. Ждан // Український історик. □ 1971. – Ч. 3-4 (31-32). – С. 44□58.
189. Жиленко І. В. Святий Серапіон Печерський – маловідомий український письменник XIII ст. / І. В. Жиленко // Лаврський альманах. – К., 1999. – № 2-3. – С. 26□35.
190. Жиленко І. В. Синопис Київський / І. В. Жиленко; ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. □ К.: ВПОЛ, 2002. □ 194 с. □ (Спецвип. 2: Синопис Київський).
191. Зайцев А. К. Черниговское княжество X□XIII вв. / А. К. Зайцев. – М.: Квадрига, 2009. – 237 с.
192. Зайцев И. В. Астраханское ханство / И. В. Зайцев. – М.: Восточная литература, 2006. – 302 с.

193. Зайцев И. В. Между Москвой и Стамбулом: Джучидские государства, Москва и Османская империя (начало XV – первая половина XVI вв.) / И. В. Зайцев. – М.: Рудомино, 2004. – 217 с.
194. Заки Валиди Тоган. Восточноевропейская политика Тимура / Тоган Заки Валиди // Золотоордынская цивилизация: Сборник статей. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2010. – Вып. 3. □ 252 с. + 8 с. цв. вкл.
195. Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII–XIV вв.) / С. Закиров. – М.: Наука, 1966. □ 160 с.
196. Заплотинський Г. С. Інститут темників у формуванні державності татарських народів наприкінці XIII □ першій половині XV ст. (на матеріалах мангуто-ногайців): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Григорій Станіславович Заплотинський. – Львів, 2007. – 20 с.
197. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. О. Зашкільняк. □ Львів, 1999. – 227 с.
198. Золотая Орда в источниках: В 5 т. □ М.: Центр по изучению военной и общей истории, 2003. □ Т. 1: Арабские и персидские сочинения / Пер. В. Г. Тизенгаузена. □ 448 с.
199. Золотая Орда в источниках: В 5 т. □ М.: Центр по изучению военной и общей истории, 2009. □ Т. 3: Китайские и монгольские источники / Пер. Р. П. Храпачевского. □ 334 с.
200. Ибн ал-Асир. Полный свод истории // Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-камиль (полного свода истории) Ибн ал-Асира. – Баку, 1940: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text6.phtml?id=7971.
201. Ивакин Г. Ю. Киев в XIII–XV веках / Г. Ю. Ивакин. – К.: Наук. думка, 1982. – 104 с.
202. Иванов И. В. Проблемы социоестественной истории аридных и семиаридных областей Евразии в голоцене / И. В. Иванов, Т. С. Луковская // Человек и природа: Материалы VI научной конференции «Человек и природа – проблемы социоестественной истории». – М., 1997. – С. 33–35.

203. Из «Истории Вассафа» // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 2. – С. 80-89.
204. Из «Истории завоевателя мира» Джувейни // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. II. □ С. 20-24.
205. Из «Книги побед» Низам-ад-дина Шами // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 2 – С. 104-125.
206. Из «Книги побед» Шереф-ад-дина Йезди // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. II. □ С. 144-189.
207. Из «Насириных разрядов» Джузджани // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. – Т. II. – С. 13-19.
208. Из «Продолжения сборника летописей» // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 2. – С. 139-143.
209. Из «Сборника летописей» Рашид-ад-дина // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 2. – С. 27-79.
210. Из «Списков Устроителя мира» Гаффари // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 2. – С. 210-212.
211. Из летописей Рукнеддина Бейбарса // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – С. 76-123.
212. Из летописи Берреддина Элайни // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. □ С. 475-534.
213. Из летописи Ибндукмака // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – С. 315-330.
214. Из летописи Ибнелфорта // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – С. 351-364.
215. Из летописи Ибнхальдуна // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – С. 365-394.
216. Из летописи Рукнеддина Бейбарса // Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – С. 76-123.
217. Из летописи Эддзехеби // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. I. □ С. 200-206.

218. Из описания путешествий Ибнбатуты // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. – С. 278–314.
219. Из поучений Чингиз-хана // История татар с древнейших времен: В 7 т. – Казань: Институт истории АН РТ, 2009. – Т. III: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. □ С. 736.
220. Из соч. Ибнфадлаллаха Эломари // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – С. 207-251.
221. Из сочинений Эльмакризи // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. I. □ С. 417-442.
222. Из сочинения Ибнабдездахыра // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – С. 46-64.
223. Из сочинения Эльмуфаддаля // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. I. □ С. 176-199.
224. Из энциклопедии Эннувейри // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. □ Т. I. □ С. 128-171.
225. Измайлов И. Битва на Ворскле. 1399 Звездный час эмира Йедегея / И. Л. Измайлов // Цейхгауз. – Вып. 3. □ С. 21–31.
226. Измайлов И. Л. Волжская Болгария XIII в.: автономия или ханский улус? / И. Л. Измайлов // Золотоордынское наследие: Материалы Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды (XIII–XV вв.)», 17 марта 2009 г.: Сб. статей. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2009. – Вып. 1. □ 526 с.
227. Измайлов И. Л. Некоторые аспекты становления и развития этнополитического самосознания населения Золотой Орды в XIII–XV вв. / И. Л. Измайлов // Из истории Золотой Орды. – Казань, 1993. – С. 17–32.
228. Иосафат Барбаро. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России. – М., 1971: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Barbaro/frametext.htm>
229. История Молдавской ССР: В 6 т.: / В. И. Царанов, В. Л. Янин, Академия де Штиинце а РССМ. Секция де Етнографие ши Студиере а

- Артелор, Институтул де Историє «Я. С. Гросул». – Кишинев, 1987. □ Т. 1: Первобытнообщинный строй. Переход к классовому обществу. Формирование феодальных отношений. Образование Молдавского государства. □ 414 с.
230. История татар с древнейших времен: В 7 т. □ Казань: Институт истории АН РТ, 2009. – Т. III: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. □ 1056 с.
231. Исхаков Д. М. О клановом составе первоначального удела Шибана / Д. М. Исхаков // Золотоордынское наследие. Материалы Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды (XIII–XV вв.)», 17 марта 2009 г.: Сб. статей. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2009. – Вып. 1. □ 526 с.
232. Исхаков Д. М. Татары / Д. М. Исхаков, И. Л. Измайлов; отв. ред. Р. К. Уразманова, С. В. Чешко. □ М: Наука, 2001. □ 584 с.
233. Ивакин Г. Ю. Політичне становище Києва XIII–XVI ст. / Г. Ю. Ивакин. □ К., 1996. – 272 с.
234. Ильченко І. Гідроніми іншомовного походження надвеликолузького регіону / І. Ильченко. – Філологія: Збірник праць. – К., 2009. - 300 с.
235. Иналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію. 1400-1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської Імперії / Г. Иналджик // Україна в Центрально-Східній Європі від найдавніших часів до XVIII ст. - Вип. 2, 2003. – С. 119-135.
236. Історія державної служби в Україні: У 5 т. / Голов. управ. держ. служби України, Ін-т історії України НАН України. □ К.: Ніка-Центр, 2009. □ Т. 2 / [О. Г. Аркуша та ін.; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій]. □ 512 с.: табл. □ Бібліогр. у кінці розд.
237. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.

238. Історія України: нове бачення: У 2 т. / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін.; під ред. В. А. Смолія. □ К.: Україна, 1995. □ Т. 1. □ 350 с.
239. Історія України: нове бачення: У 2 т. / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін.; під ред. В. А. Смолія. □ К.: Україна, 1995. □ Т. 2. □ 494 с.
240. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.), В. М. Матях (відп. секр.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. □ Т. 1. □ 800 с.
241. Історія української культури: У 5 т. / НАН України; редкол.: Б. Є. Патон (голов. ред.), В. А. Смолій (ред.) та ін. □ К.: Наук. думка.
242. К вопросу о дешифровании дипломатических документов монгольских ильханов // Известия АН СССР: Серия истории и философии. – 1935. – № 7. – С. 649.
243. Канапацкі І. Залатая Арда / І. Канапацкі // Вялікае Княства Літоўскае. Энциклапедыя. – Минск, 2007. – Т. 1. □ С. 642.
244. Капустін К. М. Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини середини XIII – XV ст. (за матеріалами розвідок кінця 1940-х – початку 1980-х рр.) / К. М. Капустін // Археологія. □ 2011. □ № 4. – С. 119□127.
245. Капустін К. М. Київська земля в середині XIII – XV ст. / К. М. Капустін // Археологія. □ 2010. □ № 3. – С. 47□54.
246. Карпов С. П. Итальянские морские республики и южное Причерноморье в XIII□XV вв.: проблемы торговли / С. П. Карпов. – М., 1990. – 336 с.
247. Квітницький М. Пороська захісна лінія: етапи формування та розвитку (у світлі писемних та археологічних джерел) / М. Квітницький // Місце і значення Поросся в історії України (IX□XVII ст.): Матеріали науково-практичної конференції. – Корсунь-Шевченківський, 2007. – С. 124□143.

248. Килиевич С. Р. На горе Старокиевской / С. Р. Килиевич. – К.: Наук. думка, 1982. – 79 с.
249. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли / П. Г. Клепатский. – Біла Церква, 2007. – 480 с.
250. Климовський С. Київські монети Володимира Ольгердовича: пріоритет політики чи економіка? / С. Климовський // Український історичний збірник. – Вип. 15. – 2012. □ С. 358□375.
251. Книга Большому Чертежу / Подгот. к печати и ред. К. Н. Сербиной. – М. □ Л.: Изд-во АН СССР, 1950.
252. Книга Марко Поло / Пер. старофр. текста И. П. Минаева; вступит. ст., коммент. М. Б. Горнунга // Путешествия в восточные страны. □ М., 1997. – 323 с.
253. Князі Острозькі / [Бумблаускас А., Дзярнович О., Рагаускене Р., Тесленко І., Черкас Б.; передм. Альфредаса Бумблаускаса; під наук. ред. Ігоря Тесленка; фотозйомка: Олександра Іванова та ін.; пер. з лит. Володислава Журби]. – К.: Балтія-Друк, 2014. – 279 с.: фот. кольор.
254. Ковалев В. Чешский король Пршемьсл Оттакар II и русские князья: взаимные контакты на фоне международных отношений в Центральной Европе второй половины XIII века / В. Ковалев // Русин. – 2005. – № 2(2). – С. 47□55.
255. Козир І. Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел / І. Козир, О. Чорний // Укр. іст. журн. – 2012. – № 2. – С. 11□27.
256. Козубовський Г. К вопросу о генуэзско-татарских монетах с литовскими контрамарками // <http://turkolog.narod.ru/info/crt-37.doc>
257. Козубовський Г. Обрізані празькі гроші в монетному обігу України / Г. Козубовський // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. □ К., 2009. □ Вип. 16. □ С. 190□198.
258. Козубовський Г. Переяславська земля в XIV ст.: [на основі археологічних, нумізматичних та писемних джерел] / Г. Козубовський // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / НАН України.

- Ин-т історії України; відп. ред. Г. В. Боряк ; упор. С. Б. Хведченя. – К., 2012. – Ч. 12. – С. 96–109.
259. Козубовський Г. Празькі гроші з контрамарками-гербами німецьких міст у Східній Європі / Г. Козубовський // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип. 19. – С. 203–208.
260. Козубовський Г. Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України / Г. Козубовський // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 93–99.
261. Козубовський Г. Сіверські монети XIV ст. / Г. Козубовський. □ К., 1992. – 40 с.
262. Колесник І. І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним і уявленим / І. І. Колесник // Укр. іст. журн. – 2012. – № 5. – С. 135–156.
263. Комар А. Вооружение и военное дело Хазарского каганата / А. Комар, О. Сухобоков: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm
264. Коновалова И. Г. Древняя Русь и Нижнее Подунавье / И. Г. Коновалова, В. Б. Перхавко. – М.: Памятники исторической мысли, 2000. □ 294 с.
265. Конрад Кибург. Дневник посольства 1397 – С. Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшей // Записки императорского Новороссийского университета. □ 1868. □ Том 2. □ Вып. 1-6.
266. Коринный Н. Н. Переяславская земля: X □ первая половина XIII века / Н. Н. Коринный. □ К.: Наук. думка, 1992. □ 312 с.
267. Корінний М. М. Природні умови Переяславської землі в X–XIII ст. / М. М. Корінний // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. □ К.: Наук. думка, 1988. □ С. 100–105.
268. Костюков В. П. Улус Шибана Золотой Орды в XIII–XIV вв. / В. П. Костюков; под ред. И. М. Миргалеева. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2010. – 200 с.

269. Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі / М. Ф. Котляр. □ К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. □ 414 с.
270. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1971. – 103 с.
271. Котляр М. Ф. Данило Галицький / М. Ф. Котляр. □ К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. □ 153 с.
272. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності: Наук. вид. / М. Ф. Котляр. □ К.: Київ. славіст. ун-т, 2002. □ 234 с.
273. Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі / М. Ф. Котляр. □ К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. □ 247 с.
274. Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
275. Коцебу А. Свидригайло □ Великий князь Литовский / А. Коцебу. – СПб., 1835. – 322 с.
276. Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII – XIV в.) / А. А. Кравченко. – К.: Наук. думка, 1986. – 124 с.
277. Кравченко Э. Е. Памятники оседлого населения XI□XIV вв. в среднем течении Северского Донца / Э. Е. Кравченко // Степи Европы в эпоху средневековья: Сб. научн. тр. □ 2000. □ Т. 1. □ С. 75□100.
278. Крамаровский М. Г. Золотоордынский город Солхат-Крым: К проблеме формирования городской культуры (новые материалы) / М. Г. Крамаровский // Татарская археология. □ 1997. □ № 1. – С. 101□106.
279. Крамаровский М. Г. Латинская Романия и золотоордынский Крым. Латинские перстневые находки и печати в Северном Причерноморье. Клад из Ай-Василь / М. Г. Крамаровский // Степи Европы в эпоху средневековья: Сб. научн. тр. □ 2000. □ Т. 1. □ С. 245□263.
280. Крамаровский М. Г. Петрарка о бедах Скифии (Золотой Орды) в 1360-х гг. / М. Г. Крамаровский // История и современность. – 2007. □ № 2. □ Сентябрь. □ С. 122□144.

281. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. – К.: Наук. думка, 1984. – 176 с.
282. Кройника литовская и жмойтская // Полное собрание русских летописей: В 43 т. / Отв. ред. акад. Б. А. Рыбаков, зам. отв. ред. д. и. н. В. И. Буганов. – М.: Наука, 1968. – Т. 32 / Составитель и редактор тома д. и. н. Н. Н. Улащик. □ 560 с.
283. Кропотов В. С. Военные традиции крымских караимов / В. С. Кропотов. – Симферополь: Доля, 2004. □ 148 с.
284. Крупа Т. Н. Размышления историка о постройке крепости на горе Кремянец в период правления хана Узбека / Т. Н. Крупа // Альманах Ізюмщини / Під. ред. О. В. Махортової. □ Ізюм, 2008. □ Вип. 2. □ С. 38□45.
285. Кудряшов К. В. Половецкая степь / К. В. Кудряшов. – М., 1948. – 170 с.
286. Кульпин-Губайдуллин Э. Золотая Орда: Проблемы генезиса Российского государства / Э. Кульпин-Губайдуллин. – М., 2014. – 176 с.
287. Латынина Ю. Климатократия: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ej.ru/?a=note&id=9998>
288. Латынина Ю. Почему заграница не вредит США? [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ej.ru/?a=note&id=10449>
289. Ле Гофф Жак. Цивилизации средневекового Запада / Жак Ле Гофф; пер. с фр. □ М.: Прогресс, 1992. □ 376 с.
290. Лебедев В. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (середина XIII □ конец XV вв.) / В. Лебедев // Нумизматика и Фалеристика. □ 2000. □ № 1-3. – С. 19□35.
291. Левченко М. Л. Очерки по истории русско-византийских отношений / М. Л. Левченко. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. □ 553 с.
292. Ледерер Э. Венгерско-русские отношения и татаро-монгольское нашествие / Э. Ледерер // Международные связи России до XVII в. □ М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 181□202.
293. Леп'явко С. Коротка історія Чернігова / С. Леп'явко. – К., 2009. – 64 с.

294. Литвин В. Історія України: підручник / В. М. Литвин. □ К.: Наук. думка, 2010. □ 828 с.
295. Литвинова Л. Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) / Л. Литвинова // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 84□92.
296. Лянскоронский В. Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар 1399 г. / В. Г. Лянскоронский. □ СПб.: Сенатск. тип., 1907. □ 122 с.
297. Мавріна О. С. Сельджуки в Криму (до питання про достовірність свідчень мусульманських авторів) / О. С. Мавріна // Східний світ. □ 2008. □ № 2. □ С. 98□103.
298. Марко Поло. Книга о разнообразии мира. – М.: Мысль, 1997. □ 312 с.
299. Марченко М. Київська Русь у боротьбі з кочовиками дл монгольської навали. – Монографія / М. Марченко. – К.: Видавництво «Промінь», 2012. – 208 с.
300. Масан О. «Примара Поділля»: українські горизонти у зовнішній політиці німецького ордену в Пруссії у другій половині XIV – на початку XVI ст. // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. ІХ Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 28□29 жовт. 2005 р. / НАН України. Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника, Наук.-дослід. центр періодики. □ Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 2005. □ 676 с.
301. Миргалеев И. М. «Черный человек» Мамай / И. М. Миргалеев // Мамай. Опыт историографической антологии: Сборник научных трудов / Под ред. В. В. Трепавлова, И. М. Миргалеева. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2010. – С. 183-197.
302. Миргалеев И. М. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана / И. М. Миргалеев; 1-е изд. □ Казань: Алма-Лит, 2003. □ 164 с.

303. Миргалеев И. М. Правление Токтамыш-хана / И. М. Миргалеев // История татар с древнейших времен: В 7 т. – Казань: Институт истории АН РТ, 2009. – Т. III. Улус Джучи (Золотая Орда). – XIII – середина XV века. – С. 706-712.
304. Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV □ 70-х роках XVI ст. / В. Михайловський. – К.: Темпора, 2012. – 448 с.
305. Монгольский обыденный изборник // Сокровенное сказание: Монгольская хроника 1240 г. / Перевод С. А. Козина. □ М. □ Л.: Изд-во АН СССР, 1941.
306. Мордкович В. Г. Судьба степей / В. Г. Мордкович, А. М. Гиляров, А. А. Тишков, С. А. Баландин. – Новосибирск: Мангазея, 1997. □ 208 с.
307. Морозов О. Нариси з історії стародавнього Ніжина / О. Морозов // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. — 2005. □ Вип. 1(4). □ С. 26□43.
308. Моця А. П. Булгар – Киев: Пути – святыє – судьбы / А. П. Моця, А. Х. Халиков. – К.: Ин-т археологии НАН Украины, 1997. – 192 с.
309. Моця А. П. Погребальные памятники Южнорусских земель IX□XIII вв. / А. П. Моця. – К.: Наук. думка, 1992. – 156 с.
310. Моця О. П. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи / О. П. Моця. – К.: Наук. думка, 2009. – 320 с. □ (Проект «Наукова книга»).
311. Моця О. П. Київська Русь: від язичництва до християнства: Навч. посібник / О. П. Моця, В. М. Ричка. – К.: Глобус, 1996. – 222 с.
312. Моця О. П. Населення південноруських земель в IX–XIII ст.: За матеріалами некрополів / О. П. Моця. – К.: Ін-т археології АН України, 1993. – 160 с.
313. Моця О. П. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи / О. П. Моця // Укр. іст. журн. □ 2012. □ № 2. □ С. 4□10.

314. Моця О. П. Українці: народ і його земля (етапи становлення) / О. П. Моця. – К.: Стародавній Світ, 2011. – 640 с.
315. Мухамадиев А. Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. / А. Г. Мухамадиев; отв. ред. Г. А. Федоров-Давыдов. □ М.: Наука, 1983. □ 164 с., 21 табл.
316. Мухамадиев А. Г. Древние монеты Поволжья / А. Г. Мухамадиев. □ Казань: Таткнигоиздат, 1990. □ 158 с.
317. Мухамадиев А. Г. Новый взгляд на историю гуннов, хазар, Великой Булгарии и Золотой Орды / Азгар Мухамадиев. □ Казань: Татар. кн. изд-во, 2011. □ 159 с.: ил.
318. Мухамедьяров Ф. Ш. Увек в системе городской цивилизации Золотой Орды / Ф. Ш. Мухамедьяров // Золотоордынскому городу Увеку семь с половиной столетий. – Саратов, 2003. □ С. 6–14.
319. Мыц В. Л. Битва на Синей Воде в 1363 г. Турмарх Хуйтани Мангупской надписи 1361/62 гг. или мнимый князь Феодоро Димитрий / В. Л. Мыц // Античная древность и средние века. – 2001. – Вып. 32. – С. 245–256.
320. Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV веке: Контакты и конфликты / В. Л. Мыц. – Симферополь: Универсум, 2009. □ 528 с.
321. Наби Р. Правда о «Куликовской битве» / Р. Наби. – Казань, 2004. – 132 с.
322. Набиев Р. Ф. Артиллерия империи Джучидов / Р. Ф. Набиев, Д. Габбасов // Золотоордынское наследие: Сборник статей. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2009. □ Вып. 1: Материалы Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды (XIII–XV вв.)», 17 марта 2009 г. – С. 251–252.
323. Нагірний В. Відносини галицько-волинських князів із монголами в середині 40-х рр. XIII ст.: вибрані проблеми / В. Нагірний // Карпати: Людина. Етнос. Цивілізація. □ 2010. □ № 2. – С. 32–40.

324. Нариси з історії дипломатії України / Під ред. Смолія В. А. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. □ 736 с.
325. Нариси історії державної служби в Україні / [Авт. кол.: О. Г. Аркуша, С. В. Віднянський, В. М. Горобець, А. О. Гурбик, Г. Г. Єфіменко, М. Ф. Котляр, О. Є. Лисенко, Т. С. Першина, Р. Я. Пиріг, О. С. Рубльов, Л. Д. Якубова та ін.; відп. ред. Т. В. Мотренко, акад. НАН України В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України; НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 536 с.
326. Нарожный Е. И. Северный Кавказ в XIII–XV вв.: проблемы политической истории и этнокультурного взаимодействия: автореф. дис. на соискание ученой степени доктора ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Евгений Иванович Нарожный; Армавирский гос. пед. ун-т. □ Владикавказ, 2010. – 46 с.
327. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства: Историко-географическое исследование. Монголы и Русь: История татарской политики на Руси / А. Н. Насонов; [Послесловие: Ю. В. Кривошеев, М. В. Мандрик]. □ 2-е изд., стереотипное. □ СПб.: Наука, 2006. □ 416 с.
328. Насонов А. Н. Монголы и Русь: история татарской политики на Руси / А. Н. Насонов; Акад. наук СССР. Ин-т истории. □ М. □ Л.: Изд-во АН СССР, 1940. □ 178 с.
329. Недашковский Л. Ф. Золотоордынский город Увек и его округа / Л. Ф. Недашковский. □ М.: «Восточная литература» РАН, 2000. □ 224 с.
330. Ников П. История на Видинското княжество до 1323 година / П. Ников // Годишникъ на Софийския университет, историко-филологически факултетъ. Книга XVIII, 8. – София, 1922.
331. Николае Е. Две монеты финальной стадии золотоордынского господства к западу от Днестра / Е. Николае // Stratum. – 1999. – № 6. – С. 142–146.

332. Нікіфоров М. А. Візантійські володіння у Гірському Криму у першій половині IX □ на початку XIII ст.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Михайло Андрійович; НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського. □ К., 2013. □ 16 с.
333. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. □ М. □ Л., 1950. □ 659 с.
334. О составе Великой Ясы Чингис Хана // Вернадский Г. В. Исследования и материалы по истории России и Востока. – Брюссель, 1939. □ Вып. 1: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Juweini/otr1.phtml>
335. Орель Десей. Обоснование Актава из Золотой Орды в Оттоманской империи / Десей Орель //Золотоордынская цивилизация: Сб. научн. тр. □ Казань, 2010. □ Вып. 3. □ С. 202–209.
336. Орієнтальні студії в Україні: До ювілею Л. В. Матвєєвої: Зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського; [редкол.: Бубенок О. Б. та ін.; упоряд. Мавріна О. С., Отрощенко І. В.]. □ К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2010. □ 508 с.: іл.
337. Осипян А. Л. Описание Комании Гетума из Корикоса как источник по истории степей Восточной Европы / А. Л. Осипян // *Studia historica Europae Orientalis: Исследования по истории Восточной Европы: Науч. сб.* – Минск, 2009. – Вып. 2. □ С. 9□22.
338. Отрывки из «Великопольской хроники» // Образование Золотой Орды. Улус Джучи Великой Монгольской империи (1207□1266). Источники по истории Золотой Орды: от выделения удела Джучи до начала правления первого суверенного хана. – Казань, 2008. – С. 394-396.
339. Павлов П. Татаринът Чака не е бил Български цар / П. Павлов [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: // http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/tatarinyt.htm

340. Папа І. Гедиміновичі в Галичині та на Волині у XIV–XV ст. / І. Папа // Студентські історичні зошити: Зб. студ. наук. пр. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 2. – С. 27–29.
341. Параска П. Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства / П. Ф. Параска. – Кишинев, 1981. – 193 с.
342. Пашуто В. Т. Монгольский поход вглубь Европы / В. Т. Пашуто // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. – М.: Наука, 1977. – С. 210–227.
343. Пашуто В. Т. Образование Литовского государства / В. Т. Пашуто. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 536 с.
344. Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бузько-Дністрянського степу / Ф. Петрунь // Східний світ. □ 1928. □ № 6. □ С. 155–175. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/petrun2.htm>
345. Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі / Ф. Петрунь // Східний світ. □ 1929. □ № 2. □ С. 170–185.
346. Пилипчук Я. В. Бачман та Чингізиди: початок Великого Західного походу / Я. В. Пилипчук // Сходознавство. □ 2007. □ № 39/40. □ С. 116–134.
347. Пилипчук Я. В. Етнополітичний розвиток Дашт-і-Кипчака у IX–XIII ст. / Я. В. Пилипчук. – К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2013. – 238 с.
348. Пилипчук Я. В. Монгольське завоювання Дашт-і Кипчак у XIII ст.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Ярослав Володимирович Пилипчук; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського. □ К., 2010. □ 16 с.
349. Пилипчук Я. В. Монгольське завоювання Північного Кавказу та Призов'я (1237–1239 рр.) / Я. В. Пилипчук // Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії: Матеріали Других всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків 14 березня 2008 р. – К., 2009. – С. 19–22.

350. Пилипчук Я. В. Перше монгольське вторгнення у східноєвропейські степи: дискурс джерел та стереотипи історіографії / Я. В. Пилипчук // Сходознавство. □ 2008. □ № 44. □ С. 71□79.
351. Плетнева С. А. Кочевники средневековья: Поиск исторических закономерностей / С. А. Плетнева. – Москва: Наука, 1982. – 190 с.
352. Плетнева С. А. Половцы / С. А. Плетнева. – Москва: Наука, 1990. – 208 с., ил.
353. Полное собрание русских летописей: В 43 т. □ СПб., 1872. □ Т. I: Летопись по Лаврентьевскому списку (включает Суздальскую, или Московско-Академическую летопись). □ 592 с.
354. Полное собрание русских летописей: В 43 т. – СПб., 1871. □ Т. II: Летопись по Ипатскому списку. – 706 с.
355. Полное собрание русских летописей: В 43 т. – СПб: Типография Эдуарда Праца, 1843. □ Т. II: Ипатьевская летопись. □ 377 с. [включало также Густыньскую летопись].
356. Полное собрание русских летописей: В 43 т. – СПб., 1908. □ Т. II: Ипатьевская летопись. 2-е изд. / Под ред. А. А. Шахматова.
357. Полное собрание русских летописей: В 43 т. – М., 1998. □ Т. II: Ипатьевская летопись / С предисл. Б. М. Клосса. □ 648 с.
358. Полное собрание русских летописей: В 43 т. – СПб: Типография Эдуарда Праца, 1853. □ Т. VI: Софийские летописи. □ 358 с.
359. Полное собрание русских летописей: В 43 т. □ М.: ЯРК, 2000. □ Т. VI. □ Вып. 1: Софийская первая летопись старшего извода / Подг. текста С. Н. Кистерева и Л. А. Тимошиной, предисл. Б. М. Клосса. □ 320 с.
360. Полное собрание русских летописей: В 43 т. □ М., ЯРК, 2001. □ Т. VI. □ Вып. 2: Софийская вторая летопись / Подг. текста С. Н. Кистерева и Л. А. Тимошиной, предисл. Б. М. Клосса. □ 240 с.
361. Полное собрание русских летописей: В 43 т. – СПб: Типография Эдуарда Праца, 1859. □ Т. VIII. □ Кн. 1. Продолжение летописи по Воскресенскому списку / Под ред. А. Ф. Бычкова. □ 301 с.

362. Полное собрание русских летописей: В 43 т. □ Рязань: Узорожье, 1998. □ Т. VIII. □ Кн. 2. Воскресенская летопись. □ 624 с. □ (Русские летописи).
363. Полное собрание русских летописей: В 43 т. □ СПб: Типография И. Н. Скороходова, 1897. □ Т. XI: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / Под ред. С. Ф. Платонова. □ 254 с.
364. Полное собрание русских летописей: В 43 т. – СПб: Типография Леонида Демиса, 1863. □ Т. XV: Летописный сборник, именуемый Тверской летописью / Под ред. А. Ф. Бычкова. □ 504 с.
365. Полное собрание русских летописей: В 43 т. □ Тверь: Тверское областное книжно-журнальное изд-во, 1999. □ Т. XV: Тверские летописи [Летописец Рогожский. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью]. □ 252 с.
366. Полное собрание русских летописей: В 43 т. □ М.: ЯРК, 2000. □ Т. XV: Рогожский летописец. Тверской сборник. □ 432 с.
367. Полное собрание русских летописей: В 43 т. □ Рязань: Узорожье, 2000. □ Т. XV: Рогожский летописец. Тверская летопись. □ 608 с. □ (Русские летописи, т. 6).
368. Полное собрание русских летописей: В 43 т. □ СПб, 1889. □ Т. XVI: Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки / Под ред. А. Ф. Бычкова и К. Н. Бестужева-Рюмина. □ 320 с.
369. Полное собрание русских летописей: В 43 т. □ СПб: Типография М. А. Александрова, 1910. □ Львовская летопись. Ч. 1 / Под ред. С. А. Андрианова. □ 418 с.
370. Полное собрание русских летописей: В 43 т. – СПб.: Типография М. А. Александрова, 1913. □ Т. XVIII: Летопись Симеоновская / Под ред. А. Е. Преснякова. □ 316 с.
371. Полное собрание русских летописей: В 43 т. □ М. □ Л., 1949. □ Т. XXV: Московский летописный свод конца XV в. / Под ред. М. Н. Тихомирова. □ 464 с.

372. Полное собрание русских летописей: В 43 т. – М.: Наука, 1980. □ Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские / Сост. и автор предисл. Н. Н. Улащик. □ 306 с.
373. Полное собрание русских летописей: В 43 т. □ М., 2004. □ Т. XLIII: Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского / Подг. текста О. Л. Новиковой. – 367 с.
374. Полубояринова М. Русские в Золотой Орде / М. Д. Полубояринова // Родина. □ 1997. □ № 3-4. – С. 53 □ 57.
375. Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде / М. Д. Полубояринова. □ М., 1978. – 134 с.
376. Полубояринова М. Д. Русь и Волжская Болгария в X □ XV вв. / М. Д. Полубояринова. □ М., 1993.
377. Понс де Обон. Письмо магистра тамплиеров к Людовику Святому // Образование Золотой Орды. Улус Джучи Великой Монгольской империи (1207 □ 1266). Источники по истории Золотой Орды: от выделения удела Джучи до начала правления первого суверенного хана. – Казань, 2000. – С. 398-399.
378. Порсин А. А. Политическая деятельность Ногая в Золотой Орде (1262 □ 1301 гг.): Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Порсин Артем Александрович; ГОУ ВПО «Курганский государственный университет», кафедра всемирной истории и историографии. □ Казань, 2011. □ 24 с.
379. После Марко Поло. Путешествия западных чужеземцев в страны трех Индий / Переводчик Яков Свет; редактор О. Гармсен. – М.: Изд-во «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1968. – 240 с.
380. Похлебкин В. В. Татары и Русь: 360 лет отношений Руси с татарскими государствами в XIII □ XVI вв., 1238 □ 1598 гг. (От битвы на реке Сить до покорения Сибири) / В. В. Похлебкин. – М.: Международные отношения, 2000. – 192 с.

381. Почекаев Р. Батый. Хан, который не был ханом / Р. Почекаев. – М.: АСТ; СПб.: Евразия, 2006. – 138 с.
382. Почекаев Р. Цари Ордынские: Биографии ханов и правителей Золотой Орды / Р. Почекаев. – СПб.: Евразия, 2010. – 464 с.
383. Почекаев Р. Ю. Мамай летописный и Мамай исторический (попытка развенчания стереотипов) / Р. Ю. Почекаев // Мамай: Опыт историографической антологии: Сб. научн. тр. / АН Республики Татарстан. Ин-т истории им. Ш. Марджани, Центр золотоордынских исследований; под ред. В. В. Трепавлова, И. М. Миргалеева. □ Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2010. □ С. 206□238.
384. Почекаев Р. Ю. Право Золотой Орды / Р. Ю. Почекаев. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2009. – 260 с.
385. Пресняков А. Е. Образование Великорусского государства: Очерки по истории XIII□XV ст. / А. Е. Пресняков. □ Пг.: 9-я гос. тип., 1920. □ VI, 494, 8 с.
386. Приселков М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста / М. Д. Приселков; под ред. и с предисл. К. Н. Сербиной. □ М. □ Л.: Изд-во АН СССР, 1950. □ 514 с.
387. Прицак О. Що таке історія України? / О. Прицак // Укр. іст. журн. – 2015. – № 1. – С. 185□210.
388. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1896. – Кн. 4 (179). □ Вып. 1: От Алеппо до земли казаков. □ С. 195.
389. Путешествие шейха Ибн-Батуты в Золотую Орду в половине XIV в. // Русский вестник. □ М., 1841. □ Т. 2.
390. Путешествия и посольства Господина Гилльбера де Ланнуа, кавалера Золотого Руна, владельца Санта, Виллерваля, Троншиена, Бомона, Вагени в 1399□1450 гг. / Перевод Филипп Карлович Брун; [«Voyages et ambassades de Messire Guillebert de Lannoy, chevalier de la Toison d'or, Seigneur de Santes,

- Willerval, Tronchierfnes, Beaumont et Wahegnies, 1399–1450». Mons, typ. d'Em. Noyois, 1840]. □ 140 с.: карта.
391. Рабинович Р. Проблема присутствия Галицкой Руси в Карпато-Днестровских землях в 1140–1240 гг. / Р. Рабинович // Русин. – 2005. – № 2(2). – С. 69–85.
392. Радянська енциклопедія історії України: У 4 т. / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін.
393. Расовский Д. А. Половцы. Чёрные Клобуки: Печенеги, Торки и Берендеи на Руси и в Венгрии / Д. А. Расовский. – М.: «Цивой», 2012. – 238 с.
394. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. // Византийский временник. – 1927. □ Т. 25: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Bibi/frametext3.htm>
395. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского Л. А. Хетагурова; редакция и примечания проф. А. А. Семенова. □ М. □ Л.: Изд-во АН СССР, 1952. □ Т. 1. □ Кн. 1.
396. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского О. И. Смирновой; редакция проф. А. А. Семенова. □ М. □ Л.: Изд-во АН СССР, 1952. □ Т. 1. □ Кн. 2.
397. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского Ю. П. Верховского; редакция проф. И. П. Петрушевского. □ М. □ Л.: Изд-во АН СССР, 1960. □ Т. 2.
398. Ричка В. М. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі) / В. М. Ричка. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. □ 180 с.
399. Ричка В. М. «Київ □ Другий Єрусалим»: з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі / В. М. Ричка. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. □ 243 с.

400. Русина О. До питання про князів татарської доби // Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. □ К.: Інститут історії України НАН України, 2005. □ С. 9□37.
401. Русина О. Історія Київського князівства XIV□XV ст. у світлі нових даних / О. В. Русина // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія; відп. ред. О. Онищенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 178□190.
402. Русина О. Контроверзи історії київської княжої традиції XIII□XVI ст. // Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. □ К.: Інститут історії України НАН України, 2005. □ С. 73□99.
403. Русина О. Синьоводська «Задонщина»: історична першість чи історіографічний гібрид? / О. В. Русина // Український гуманітарний огляд. – К., 1999. □ Вип. 1. – С. 178–189.
404. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / О. В. Русина. – К., 1998. – 246 с.
405. Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі / О. В. Русина. □ К.: Інститут історії України НАН України, 2005. □ 347 с.
406. Русина О. В. Путивльські волості XV□XVII ст. / О. В. Русина // Студії з історії Києва та Київської землі. □ К.: Інститут історії України НАН України, 2005. □ С. 113□136.
407. Руссев Н. Д. Безноса́я привратница эпох: «Черная смерть» на западе и востоке Европы // Нестор. – 2001: [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.krotov.info/history/14/2/350russ.html>
408. Руссев Н. Д. Золотая Орда в жизни городов Днестровско-Дунайского региона (По сведениям письменных источников) / Н. Д. Руссев, И. Г. Коновалова // *Evul mediu Timpuriu in Moldova*. – Chiieihu Stiinюа, 1994. □ С. 70□107.

409. Руссев Н. Д. Молдавия в «темные века»: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов / Н. Д. Руссев // *Stratum plus*. – 09/1999. – № 5. – С. 379–408.
410. Рязанов С. В. Чугунолитейное ремесло в Золотой Орде / С. В. Рязанов // *Известия Алтайского государственного университета. Серия: История*. – 2008. – С. 159–168.
411. Савельев П. С. Монеты Джучидов, Джагатаидов, Джелаиридов и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша / П. С. Савельев // *Записки Археологического общества*. – 1858. □ Т. XII. □ Вып. 1. – С. 312–315.
412. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды / М. Г. Сафаргалиев. – Саранск: Мордов. кн. изд-во, 1960. □ 279 с.
413. Сборник Императорского Русского Исторического Общества: В 148 т. – Т. 41. □ Ч. 1: Памятники дипломатических сношений Московского государства с азиатскими народами: Крымом, Казанью, Ногайцами и Турцией. Часть 1-ая (годы с 1474 по 1505) / Напечатано под наблюдением Г. Ф. Карпова.
414. Сборник Императорского Русского Исторического Общества: В 148 т. – Т. 41. □ Ч. 2: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Ногаями и Турцией (годы с 1508 по 1521) / Изданы под редакцией Г. Ф. Карпова и Г. Ф. Штендмана.
415. Селезнев Ю.В. Русско-ордынские военные конфликты XIII-XV веков. Справочник / Ю.В. Селезнев. – М.: Квадрига. 2010. – 224 с. – (Музейная библиотека).
416. Серeda А. Силистренско-Очаковският еялет през XVIII – нач. на XIX в.: Административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие / А. Серeda. – София: Диo Мира, 2009. – 262 с.

417. Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Збірник статей / НАН України. Інститут історії України; наук. ред. Ф. М. Шабульдо; упоряд. О. Д. Брайченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 172 с.
418. Ситий Ю. Зміни в характері занять населення нижнього Посейм'я після монголо-татарської навали / Ю. Ситий // Батуринська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 34–38.
419. Сіцинський Ю. Поділля під владою Литви / Ю. Сіцинський; упорядники Ващук Д., Мошак М. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 160 с.
420. Сіцинський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії: факсимільне перевидання / Ю. Й. Сіцинський; упорядник і видавець О. Л. Баженов, передмова І. С. Винокура. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства, 2001. – 323 с.
421. Скочиляс І. Аспрокастрон-Білгород – кафедра Галицької митрополії у XIV ст. / І. Скочиляс // Ruthenica: Збірник наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Т. VIII. – С. 120–137.
422. Скочиляс І. Від давньоруських десятин до намісництв-протопопій: особливості «впорядкування» сакрального простору Галичини в княжий період (до кінця XIV ст.). / І. Скочиляс // Вісник Львівського університету. – Серія історична, 2010. – Вип. 45. – С. 55–91.
423. Скочиляс І. Писемні джерела з історії Галицької митрополії (Львівської) єпархії XII–XVIII ст. / І. Скочиляс // Український археографічний збірник. – 2015. – Вип. 15. – С. 7–39.
424. Скржинская Е. Ч. Русь, Италия и Византия в Средневековье / Е. Ч. Скржинская. – СПб.: Алетейя, 2000. – 288 с.
425. Скржинская Е. Ч. Судакская крепость: История – археология – эпиграфика / Е. Ч. Скржинская. – К. – Судак – СПб.: Академперіодика, 2006. – 380 с.

426. Смбат Спарамет «Летопись» // История татар с древнейших времен: В 7-ми т. – Казань: Институт истории АН РТ, 2009. – Т. III: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. □ С. 784-787.
427. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. / В. Д. Смирнов. – СПб.: Университетская типография, 1887. □ 824 с.
428. Смирнов І. О. Кочове населення на південному заході України (кінець IX □ перша половина XVII ст.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ігор Олександрович Смирнов; Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. □ Одеса, 1999. □ 20 с.
429. Сокровенное сказание: Монгольская хроника 1240 г. / Пер. С. А. Козина. – М. □ Л., 1941.
430. Социальная структура ранних кочевников Евразии: монография / Под ред. Н.Н. Крадина, А.А. Тишкина, А.В. Харинского. – Иркутск: Изд-во Иркутского государственного технического университета, 2005. – 312 с.
431. Супруненко О. Б. Археологічні пам'ятки на території Полтави / О. Б. Супруненко: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=3685#9>
432. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / АН СССР. Ин-т востоковедения. □ М. □ Л.: Изд-во АН СССР, 1941. □ Т. I. Институт востоковедения (Ленинград); [Т.] 2: Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным / [Отв. ред. П. П. Иванов]. □ 1941. □ 308 с. Тексты на перс. яз. □ Указатели: имен, геогр. названий, племен и народов, терминов и непереведен. слов. Сост. А. П. Чернаенко, с. 275□306.
433. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / В. Г. Тизенгаузен. □ СПб., 1884. – Т. I. □ 588 с.

434. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / В. Г. Тизенгаузен. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1941. – Т. II. □ 308 с.
435. Тихомиров М. Список русских городов дальних и ближних / М. Тихомиров // Исторические записки. – М., 1952. □ Т. 40. – С. 214–259.
436. Тодорова Е. Северное побережье Черного моря в период позднего средневековья / Е. Тодорова // История СССР. – 1989. – № 1. – С. 170–184.
437. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
438. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв. / П. П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1980. □ 224 с.
439. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко, О. П. Толочко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 352 с.
440. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П. П. Толочко. – СПб.: Алетейя, 2003. □ 160 с.
441. Трепавлов В. В. Большая Орда – Тахт эли / В. В. Трепавлов. – Тула, 2010. – 112 с.
442. Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской империи в XIII в. / В. В. Трепавлов. – М.: Наука, 1993. – 168 с.: карта.
443. Трепавлов В. В. Золотая Орда в XIV ст. / В. В. Трепавлов. – М.: Квадрига, 2010. □ 72 с.
444. Трепавлов В. В. История Ногайской орды / В. В. Трепавлов. – М.: «Восточная литература» РАН, 2002. □ 752 с.
445. Трепавлов В. В. Малая Ногайская Орда: Очерк истории / В. В. Трепавлов // Тюркологический сборник. 2003–2004: Тюркские народы в древности и средневековье. □ М.: «Восточная литература» РАН, 2005. □ С. 273–311.
446. Трепавлов В. В. Предки «Мамай-царя»: Киятские беки в «Подлинном родослове Глинских князей» / В. В. Трепавлов // Мамай: Опыт

- историографической антологии: Сборник научных трудов / Под ред. В. В. Трепавлова, И. М. Миргалеева. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2010. – С. 136-171.
447. Тунман И. Крымское ханство / И. Тунман. – Симферополь: Таврия, 1991. – 197 с.
448. Узелац А. Браничево и околне земље пре и после монголске инвазије (1241–1242) / А. Узелац // Браничево у историји Србије. Међународни научни скуп. Зборник радова III Свеска 6. □ Пожаревац – Белград, 2008. – С. 161–174.
449. Україна і Литва в XIV–XVI ст.: Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В. Г. Берковський, А. В. Блануца, Д. П. Ващук, А. О. Гурбик, Б. В. Черкас. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. – 256 с.: 28 с. іл.
450. Україна крізь віки: В 15 т. / НАН України: Інститут історії України, Інститут археології; редкол.: В. А. Смолій (відп.ред.) та ін. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998–1999.
451. Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія / [Авт. кол.: Я. В. Верменич, С. В. Віднянський, Г. В. Боряк, В. М. Горобець, О. І. Гуржій, В. М. Даниленко, М. Ф. Котляр, С. В. Кульчицький, В. М. Матях, О. П. Реєнт, О. В. Русина, П. М. Сас, В. В. Станіславський, О. П. Толочко, П. Т. Тронько, Б. В. Черкас, Т. В. Чухліб та ін.]; НАН України. Інститут історії України; відп. ред. О. С. Онищенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 1096 с.
452. Україна: хронологія розвитку / Авт. проекту: А. В. Толстоухов, В. О. Зубанов; редкол.: П. П. Толочко та ін. – К.: КРІОН, 2009. – Т. 3: Від Батієвої навали до Люблінської унії. – 695 с.: іл.
453. Ускенбай К. Улусы первых Джучидов: Проблема терминов Ак-Орда и Кок-Орда / К. Ускенбай // Тюркологический сборник, 2005. – М., 2006. – С. 373–381.

454. Усманов М. А. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV–XVI вв. / М. А. Усманов. – Казань, 1979.
455. Усманов М. А. Этапы исламизации Джучиева Улуса и мусульманское духовенство в татарских ханствах XIII–XVI вв. / М. А. Усманов // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма. □ М., 1985. □ С. 177–185.
456. Утемиш-хаджи ибн Маулана Мухаммад Дост. Чингиз-наме / Перевод В. П. Юдина. – Алма-Ата, 1992: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Chengiz-name/frametext.htm>.
457. Федоров-Давыдов Г. А. Золотоордынские города Поволжья / Г. А. Федоров-Давыдов. □ М.: Изд-во МГУ, 1994. □ 228 с.
458. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г. А. Федоров-Давыдов. □ М.: Изд-во МГУ, 1966. – 164 с.
459. Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды / Г. А. Федоров-Давыдов. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 180 с.
460. Федорук А. Военна діяльність князя Володислава Опольського на території Шипинської землі у 1374–1377 рр. / А. Федорук // *Colloquia Russica*. – Краків, 2012. – Сер. I, т. 2. – С. 121–131.
461. Фетищев С. А. Московская Русь после Дмитрия Донского: 1389–1395 гг. / С. А. Фетищев. □ М.: «Древлехранилище», 2003. □ 221 с.
462. Фоменко И. К. Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье. Конец XIII–XVII в. / И. К. Фоменко. – 2-е изд. – М., 2007. – 424 с.
463. Френ Х. М. Монеты ханов Улуса Джучиева или Золотой Орды / Х. М. Френ. – СПб., 1832.
464. Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир / А. М. Хазанов. – 3-е изд., доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604 с.
465. Хаутала Р. Католические миссионеры в Империи монголов (XIII–XIV вв.) / Р. Хаутала // *Східний світ*. □ 2013. □ № 2-3. – С. 74–80.

466. Хаутала Р. Письма францисканцев из Золотой Орды: сведения латинских источников о религиозной политике хана Узбека (1312/13–1341). / Р. Хаутала // ROSSICA ANTIQUA. 2014 (1). – С. 63-103.
467. Хаутала Р. Монгольская экспансия и Пятый крестовый поход в латинских источниках 1221 года / Р. Хаутала // Східний світ. □ 2014. □ № 4. – С. 110-123.
468. Хаутала Р. Ярлык хана Узбека францисканцам Золотой Орды 1314 года: латинский текст, русский перевод и комментарии / Р. Хаутала // Золото ордынское обозрение. – 2014. - № 3(5). – С. 31-49.
469. Хафиз Абру (Шихаб ад-Дин Абдаллах ибн Лутфаллах ал-Хавафи) («Дополнение к собранию истории Рашида») / Пер. с персидс. Э. Р. Талышханова; НАН Азерб. Ин-т востоковедения. □ Баку, 2007. □ 321 с.
470. Хождение Зосимы в Царьград // Книга хождений: Записки русских путешественников XI–XV вв. – М., 1984: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hozenija/XV/Zosima/ frametext.htm>
471. Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана / Р. П. Храпачевский. □ М: ООО «Издательство АСТ»; ОАО «ВЗОИ», 2004. □ 557 с.
472. Храпачевский Р. П. Загадочная война Субэдэя с русскими / Р. П. Храпачевский [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://rutenica.narod.ru/torchesk.html>.
473. Христианский мир и «Великая Монгольская империя»: Материалы францисканской миссии 1245 г. / Подготовка латинского текста и перевод С. В. Аксенова и А. Г. Юрченко; экспозиция и исследование А. Г. Юрченко. — СПб.: Евразия, 2002. □ 478 с.
474. Хромов К. Наследники Чингисхана и их монеты / К. Хромов // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы, Вильнюс, 26□28 апреля 2006 г.: Тезисы докладов. □ С. 158□159.
475. Хромов К. Новгород-Северская монета Дмитрия Ольгердовича / К. Хромов, И. Хромова // Доклад на IV международной нумизматической

- конференции «Монеты и денежное обращение в Монгольских государствах XIII–XV вв.». Булгар, 2005 г.
476. Хромов К. К. О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV в. («киевские» подражания монетам Джанибека) / К. К. Хромов // Международная научно-практическая конференция «Проблемы охраны и восстановления фортификационных сооружений Киевской земли», Киев, 26–27 мая 2005 г. □ С. 122–130.
477. Хромов К. К. О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV в. («киевские» подражания монетам Джанибека) // Восточная нумизматика на Украине. Ч. II.: Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. / Под общ. ред. К. Хромова. □ К.: Купола, 2007. □ 320 с.
478. Хромова І. К. До питання про вплив Джучидської монетної традиції на формування місцевої монетної справи в Українському Подніпров'ї середини – другої половини XIV ст. / І. К. Хромова // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 12. □ С. 49–59.
479. Хромова І. К. Монетна справа на території Нижнього Подніпров'я у XV ст. / І. К. Хромова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики / НАН України. Інститут історії України. – К., 2011. – Вип. 19. – С. 224–233.
480. Центральний державний архів у Львові, фонд 132. Колекція листів державних, громадських та церковних діячів України, Польщу та інших країн (1516-1888). Опис: Пол., лат., укр., нім, італ., франц, англ., рос, угор., турецька мова, опис 1, справа 960 – 275 арк.
481. Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV–XV вв.: Очерки социально-экономической и политической истории Руси / Л. В. Черепнин. – М., 1960. – 420 с.
482. Черкас Б. «Самаро-Орельський» улус Золотої Орди / Б. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2014. □ Вип. 14. – С. 28–36.

483. Черкас Б. Синьоводська битва 1362 р. в контексті політичної історії західних улусів Золотої Орди (Крило Мувала) під час «Великої Замятні» / Б. Черкас // *Colloquia Russica: Ser. II, vol. 2: Vidurio Rytu Europa mūšio prie Mėlynujų Vandenių metu, mokslinė redakcija Vytas Jankauskas ir Vitaliy Nagirnyu.* – Kaunas □ Kraków, 2013. – P. 137–150.
484. Черкас Б. Степовий щит Литви: Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.) / Б. В. Черкас. – К.: Темпора, 2011. – 144 с.
485. Черкас Б. Круго žemė 1320–1569 / Б. Черкас // *Ukraina: Lietuvos epocha 1320–1569.* – Vilnius, 2010. – P. 53–57.
486. Черкас Б. Žalgirio mūšis – tautų mūšis / Б. Черкас. – Vilnius, 2011.
487. Черкас Б. Західні володіння Золотої Орди в 1380–1399 рр. (політичний аспект) / Б. В. Черкас // *Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр.* □ К.: Інститут історії України НАН України, 2013. □ Вип. 12-13. □ С. 190–209.
488. Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.) / Б. В. Черкас. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. □ 386 с.
489. Черкас Б. Инкорпорация западных улусов Золотой Орды в состав ВКЛ в XIV–XV вв.: политико-географический, социально-экономический и демографический аспекты / Б. В. Черкас // *Tiurkų istorija ir kultūra Lietuvoje.* – Vilnius, 2014. – P. 21–29.
490. Черкас Б. Козацтво на службі уряду в першій третині XVI ст. / Б. Черкас // *Україна крізь віки: Збірник на пошану В. Смолія.* – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 203–212.
491. Черкас Б. Міжнародна наукова конференція «Центрально-Східна Європа у часи Синьоводської битви» / Б. В. Черкас // *Укр. іст. журн.* – 2013. – № 1. – С. 219–220.

492. Черкас Б. Ольшаницька битва 1527 р. / Б. В. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 8. □ С. 53–59.
493. Черкас Б. Ординська політика Великого князівства Литовського в епоху Першого Литовського Статуту / Б. В. Черкас // *Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnin rinkinys / sudarn Irena Valikonuoty ir Lirija Steponaviyieni.* – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005. – P. 226–242.
494. Черкас Б. Перша громадянська війна Золотої Орди на переломі XIII–XIV ст. / Б. Черкас // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – 2015. – Вип. 96. □ С. 7–11.
495. Черкас Б. Политические взаимоотношения Великого княжества Литовского и Золотой Орды в конце XIV – первой трети XV вв. / Б. В. Черкас // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге): Материалы международной научной конференции, 22–24 октября 2010 г., г. Санкт-Петербург. □ СПб., 2010. – С. 358–360.
496. Черкас Б. Похід хана Джанібека на Правобережну Україну 1352 р. / Б. В. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 9-10. □ С. 13–25.
497. Черкас Б. Поход Токтамышя на Киевское княжество в 1380 г. / Б. В. Черкас // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения: Материалы круглого стола, проведенного в рамках Международного золотоордынского форума (Казань, 30 марта 2011 г.). – Казань, 2011. – С. 167–170.
498. Черкас Б. Правління Токти і його політичні поступки на заході: Стосунки з генуезцями, болгарами і Руським Королівством / Б. В. Черкас // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного

- університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2015. □ Вип. 1. □ Ч. 1. – С. 106□111.
499. Черкас Б. Синьоводська битва 1362 р.: історичний нарис / Б. В. Черкас. – К., 2012. – 111 с.
500. Черкас Б. Служиві татари в обороні українських земель Великого князівства Литовського XV□XVI ст. / Б. В. Черкас // Надчорномор□я: студії з історії та археології (з IX ст. до н. е. по XIX ст. н. е.). □ К.: Інститут історії України НАН України, 2008. □ Вип. 1. □ С. 144□148.
501. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515–1540) / Б. В. Черкас. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 244 с.
502. Черкас Б. Україна під час Стародубської війни 1534–1537 рр. / Б. В. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.): Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. □ Вип. 6. – С. 214–226.
503. Черкас Б. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Б. В. Черкас // Укр. іст. журн. – 2004. – № 1. – С. 131–132.
504. Черкас Б. Українське козацтво наприкінці XV – у першій половині XVI ст. / Б. В. Черкас // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. □ Вип. 8. □ С. 64–74.
505. Черкас Б. Улус Манкерман: спроба реконструкції / Б. В. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 11. □ С. 162–166.
506. Черкас Б. В. Міжнародна наукова конференція «Центрально-Східна Європа у часи Синьоводської битви» / Б. В. Черкас // Укр. іст. журн. □ 2013. □ № 1. □ С. 219□220.
507. Черкас Б. В. Поход Токтамышя на Великое Княжество Литовское / Б. В. Черкас // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения: Материалы круглого стола, проведенного в рамках Международного Золотоордынского форума, Казань, 29–30 марта 2011 г. –

- Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – С. 167–169.
508. Чукаева В. А. Русские княжества и Золотая Орда. 1243–1350 гг.: [Текст] / В. А. Чукаева. – Днепропетровск: Наука и образование, 1998. – 176 с.
509. Чулууны Далай. Монголия в XIII–XIV вв. / Далай Чулууны. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1983. – 233 с.
510. Чхао Чху-Ченг. К вопросу о взаимоотношениях юаньских и золотоордынских правителей (по данным китайских источников) / Чху-Ченг Чхао // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды): От Калки до Астрахани. 1223–1556: Материалы Международного научного семинара «Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды): От Калки до Астрахани. 1223–1556», г. Казань, 23–26 июня 1998 г. – Казань, 2001. – 428 с.
511. Чхао Чху-Ченг. Китайские источники по истории Золотой Орды (на материале перевода книги «Синь Юань ши») / Чху-Ченг Чхао // Золотоордынская цивилизация: Сборник статей. – Казань: Изд-во «ФЭН» АН РТ, 2009. – Вып. 2. – С. 209–214.
512. Чхао Чху-Ченг. Распад Монгольской империи / Чху-Ченг Чхао. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2008. – 108 с.
513. Шабульдо Ф. М. «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV в. / Ф. М. Шабульдо // Ruthenica: Зб. наук. пр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Т. IX. – С. 57–73.
514. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К.: Наук. думка, 1987. – 183 с.
515. Шабульдо Ф. М. Наративні джерела і перші дослідники про поход Ольгерда на Сині Води і Білобережжя / Ф. М. Шабульдо // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII ст.: Зб. наук. пр.

- / НАН України. Інститут історії України; відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – Вип. 1. □ С. 57-74.
516. Шабульдо Ф. М. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації / Ф. М. Шабульдо // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 9□27.
517. Шабульдо Ф. М. Синьоводська проблема: Можливий спосіб її розв'язання / Ф. М. Шабульдо. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 85 с.
518. Шабульдо Ф. М. Чи існував ярлик Мамаєва на українські землі? (До постановки проблеми) / Ф. М. Шабульдо // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях / наук. ред. Ф. М. Шабульдо; упоряд. О. Д. Брайченко. – К.: Інститут історії України, 2005. – С. 100-122.
519. Шабульдо Ф. М. Чого не схотіла або не змогла помітити моя рецензентка (відповідь на рецензію Олени Русиної) / Ф. М. Шабульдо // Український гуманітарний огляд. – 1999. □ Вип. 2. – С. 198□220.
520. Шенников А. А. Княжество потомков Мамаєва: К проблеме «запустения» юго-восточной Руси в XIV–XV вв. / А. А. Шенников. □ 1981. Деп. в ИНИОН АН СССР 15.04.81. № 7380.
521. Шенников А. А. Червлёный Яр: Исследование по истории и географии Среднего Подонья в XIV–XVI вв. [Электронный ресурс] □ [Режим доступа]: <http://gumilevica.kulichki.net/SAA/index.html>
522. Шукуров Р. М. Великие Комнины, Синоп и Рум в 1223–1230 гг.: Загадка текста Иоанна Лазаропула / Р. М. Шукуров, Д. А. Коробейников // Причерноморье в средние века. – М. □ СПб., 1998. – Вып. 3. □ С. 178□200.
523. Эренжен Хара-Даван. Чингис-хан как полководец и его наследие: Культурно-исторический очерк Монгольской империи XII□XIV вв. // Хара-Даван Эренжен. – Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1991. – 224 с.

524. Юрченко Ю. До питання про існування Переяслава в другій половині XIII □ XV ст. / Ю. Юрченко, С. Вовкодав // Наукові записки з української історії. □ Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 31□37.
525. Юрченко Ю. Переяславщина в другій половині XIII □ XVI ст. / Ю. Юрченко // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ, 2004. – № 9. – С. 219□225.
526. Юсупович А. Галицкие «выгнаньцы» или «выгонци»? / А. Юсупович // *Rossica antiqua*. – 2012/2 (6). – S. 114□133.
527. Якубовський В. Скарби Болохівської землі / В. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: Інститут археології НАН України, 2003. – 159 с.
528. Янкаускас В. Положение Волынского князя Любарта в династии Гедиминовичей / В. Янкаускас // *Colloquia Russica*. – Сер. I, т. 2. – Краків, 2012. – С. 132–138.
529. Ярлык крымского хана Хаджи-Гирея I (1453) // Изучение ярлыков и восточных грамот: Сборник статей. (пер. С. Е. Малова). Текст воспроизведен по изданию: Изучение ярлыков и восточных грамот // Академику В. А. Гордлевскому к его семидесятилетию. □ [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/>.